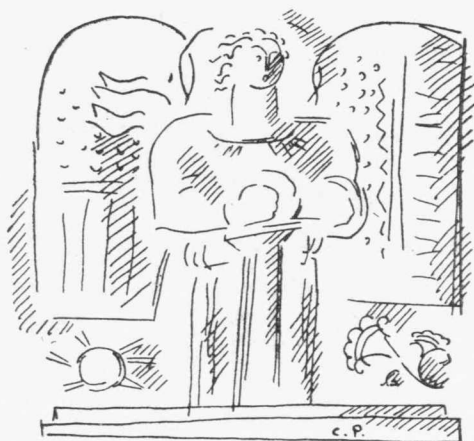

ΤΑ ΠΡΟΤΥΛΑΙΑ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ
ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ — ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1938

5-7

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ

Συντακτική Έπιτροπή

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΝΑΣΟΣ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ

ΗΡΩ Ε. ΚΟΡΜΠΕΤΗ
Π. Α. ΠΑΠΑΛΗΓΟΥΡΑΣ

Τὰ γράμματα, ἡ ὕλη καὶ τὰ ἐμβάσματα στὴ διεύθυνση «Τὰ Προπύλαια»,
Λασκάρεως 15, Ἀθήναι.—Ἐτήσια συνδρομὴ ἐσωτερικοῦ δρ. 80 καὶ γιὰ τοὺς
φοιτητὲς δρ. 60.—Συνδρομὴ ἐξωτερικοῦ φρ. γαλλ. 40.—Τιμὴ τεύχους δρ. 7.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Πνευματικὴ ἀρτίωση (μελέτη).
MONTAIGNE (εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΝΙΚΟΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ) "Ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι μελέτη θανάτου.
ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ (εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑ) . . . Φίλιππος
ΠΛΑΤΩΝ (μετάφραση καὶ σημειώσεις ΗΡΩΣ Ε. ΚΟΡΜΠΕΤΗ) 'Ἐπιστολὴ Ζ' (τέλος)

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ: 'Ὁ «Φίλιππος» τοῦ Ἰσοκράτη.
"Ἐνα γράμμα.

*

Τὰ προηγούμενα τεύχη τῶν «Προπυλαίων»
στὰ Βιβλιοπωλεῖα
τῆς «Ἐστίας» Ἰ. Δ. Κολλάρου καὶ Σίας, Σταδίου 46,
καὶ «Πυρσοῦ», Βουκουρεστίου 6β.

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΕΤΟΣ Α' — ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1938 — ΑΡΙΘΜΟΣ 5 - 7

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΡΤΙΩΣΗ

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Τσάτσου, πού στὰ δύο προηγούμενα τεύχη (1) ἐλάμπρυνε τὰ «Προπύλαια», δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ μελέτη γιὰ τὰ προβλήματα, γιὰ τὸ κεντρικὸ ἔστω πρόβλημα τοῦ πνεύματος. Στὴν οὐσία τῆς, θέλει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, πού νομοθετεῖ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὴ ζωὴ του. Θέλει νὰ εἶναι ἡ συγκεκριμένα ἐκφρασμένη αὐτοσυνείδηση καὶ αὐτορύθμιση τοῦ πνεύματος: νὰ εἶναι ἔτσι ἡ τελείωση καὶ συνάμα ἡ θεμελίωση τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος.

Αὐτοσυνείδηση τοῦ πνεύματος εἶναι βέβαια κατὰ δύο τρόπους νοητὴ καὶ δυνατὴ. Εἶναι ἡ θεωρητικὴ, ἡ καθαρὰ φιλοσοφικὴ αὐτοσυνείδηση, πού προϋποθέτει συντελεσμένη τὴν πορεία τοῦ πνεύματος καὶ ἀκριβῶς σημαίνει τὴν ἔσχατη ὥρα τῆς ἡ φιλοσοφικῆς αὐτοσυνείδησης, πού, κατὰ τὴν ἐκφρασὴ τῆς ἀπὸ τὸν Hegel, συντελεῖται στὸ λυκόφως τῆς ἱστορίας, τὴν ὥρα «πού ἀρχίζει νὰ φτερουγίζει ἡ γλαῦκα τῆς Ἀθηνᾶς». Καὶ εἶναι καὶ ἡ ἄλλη, ἡ δημιουργικὴ καὶ κατευθυντικὴ αὐτοσυνείδηση τοῦ πνεύματος, ἡ αὐτοσυνείδηση ὅχι πιά τοῦ τρόπου πού συντελέσθηκε ἡ ζωὴ του, ἀλλὰ τῆς μοίρας καὶ τοῦ χρέους πού ἔχει νὰ ἐκπληρώσει ἡ ζωὴ του. Στὴν πρώτη ὑπάρχει ἀπόλυτη θέα τῆς ζωῆς, στὴ δεύτερη ἀπόλυτη θέση τῆς ζωῆς.

Τὴν πρώτη δυνατότητα αὐτοσυνείδησης τὴν ἐρμηνεύει καὶ ὁ στίχος τοῦ ποιητῆ: «ἄστραψε φῶς καὶ γνώρισεν ὁ νιὸς τὸν ἑαυτὸ του». Τὸ ἄστρομα καὶ τὸ γνῶρισμα τοῦτο, τὸ ἄστρομα τῆς ἰδέας καὶ ἡ αὐτοσυνείδηση τῆς ψυχῆς, ἔχει καὶ τοῦτο ἀπόλυτη τὴ σημασία του γιὰ τὴν ἔσχατη καὶ τὴν κρίσιμη στιγμή. Ἔτσι καὶ ἀπόλυτη παρουσία ἔχει στὴν ψυχὴ καὶ στὸ στίχο τοῦ ποιητῆ. Ἡ σημασία ὅμως καὶ ἡ παρουσία του

αὐτὴ σβύνεται στὴν ψυχὴ τοῦ νέου τὴν ἴδια τὴ στιγμή πού γεννιέται.

Τὴν ἄλλη δυνατότητα αὐτοσυνείδησης τὴν ἐκφράζει ἀρχαῖος ἑλληνικὸς λόγος. Καὶ εἶναι ἡ κλασικώτερη, ἡ ἑλληνικώτερη. Δὲν εἶναι ἡ λύτρωση, ἡ παγκόσμια λύτρωση, πού ἔρχεται στὸ ὕψος τοῦ Σταυροῦ: εἶναι ἡ ἐλευθερία, ἡ αὐτονομία, ἡ αὐτορύθμιση, πού διέπει ἅπαντα τὴ μοῖρα τοῦ προσώπου καὶ κυρίαρχη ἀπλώνεται σὲ δόλοκληρῆ τὴ ζωὴ. «Ἐως περ ἂν ἐμπνέω καὶ οἶος τ' ὦ, οὐ μὴ παύσωμαι φιλοσοφῶν καὶ ὑμᾶς παρακελευόμενος εἰς ἀρετὴν».

**

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Τσάτσου ἦρθε νὰ προβάλει καὶ νὰ ἐπιβάλλει τὴ δεύτερη αὐτὴ, τὴ δημιουργικὴ καὶ διαπλαστικὴ αὐτοσυνείδηση τοῦ πνεύματος. Ἦρθε νὰ ἐκφράσει, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐφαρμόσει τὴ νομοθεσίαν τοῦ πνεύματος πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του. Αὐτὴ εἶναι τουλάχιστον ἡ κεντρικὴ, ἡ κύρια σημασία τῆς. Ἀλλὰ τοῦτο δὲ σημαίνει πάλι, ὅτι ἡ ἴδια αὐτὴ μελέτη δὲν ἔχει σύγχρονα ἐπιτελεῖσει καὶ τὴν αὐτοσυνείδηση τοῦ ἄλλου τύπου, τὴν καθαρὰ φιλοσοφικὴ καὶ θεωρητικὴ. Καὶ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τοῦ λόγου, ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ οἰκονομία τῆς, πού ὀρίζει καὶ ἐπιβάλλει τὴ συνύπαρξιν, τὴ συνεκτέλεση καὶ τῶν δύο αὐτῶν τύπων πνευματικῆς αὐτοσυνείδησης. Ἡ ὀντολογικὴ θεώρηση, ἡ ἐρμηνεῖα καὶ ἀξιολόγησις τῶν μορφῶν καὶ τρόπων τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος, ὅπως ἕως σήμερα προβάλλονται στὴν ἱστορία, ἡ αὐτοσυνείδηση αὐτὴ τοῦ πρώτου τύπου, εἶναι ἡ ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ νὰ τελεσφορήσει ὅτι ὑπαγορεύει ἡ ἄλλη, ἡ νομοθετικὴ γιὰ τὸ πνεῦμα, ἡ ρυθμιστικὴ τῆς ζωῆς τοῦ αὐτοσυνείδηση.

Ἔτσι, ἂν ἀπλώνεται ἡ μελέτη τοῦ κ.

(1) «Προπύλαια», τεύχη 2 καὶ 3—4.

Τσάτσου και αντιμετώπιζει τόσα συγκεκριμένα θέματα και προβλήματα, αν έτσι η πνευματική του αναζήτηση φτάνει στο τέλος να φαίνεται μελέτη καθαρά θεωρητική, το άπλωμα τούτο και η ανάπτυξη της σκέψης δεν είναι στην ουσία του σκόρπισμα, δεν είναι διάσπαση είναι, αντίστροφα, η συγκεκριμένη πνευματική ενέργεια ή αναγκαία για την εκτέλεση της κεντρικής αποστολής της, είναι η εκπλήρωση και η ολοκλήρωση της ελευθερίας του πνεύματος.

Τέτοιο είναι το ήθος, που όριζε και συνέχει όλα τα στοιχεία και όλες τις στιγμές της μελέτης. Έτσι, και η πνευματική λειτουργία της, ως όλου, είναι από τη φύση της προς δύο κατευθύνσεις σημαντική. Πρώτα πρέπει για το ίδιο της το υποκείμενο να κατέχει αποφασιστική σημασία. Η μελέτη είναι άρρηκτα συνυφασμένη με τη στάση της ζωής του προσώπου, που στην άτομική του αυτοσυνείδηση τη δημιουργήσει, είναι ουσιαστικά η έκφραση της συνειδητής αυτής στάσης. Έτσι, για το συγκεκριμένο αυτό πρόσωπο η πνευματική πράξη της μελέτης είναι αυτογνωσία και θεμελίωση των κατευθύνσεων της ζωής του προς αξιότερη και άρτιωτη διαμόρφωση. Έπειτα όμως, και για των άλλων τις πνευματικές προσπάθειες έχει η μελέτη ανάλογη σημασία και σπουδαιότητα. Γι' αυτές προβάλλεται πρό πάντων σαν τιμήση και σαν αξιολόγηση με τα γνήσια μέτρα του πνεύματος: συνάμα όμως είναι και κατεύθυνση και καθοδήγηση και γι' αυτές. Έτσι, ακόμη και μόνη της, η δεύτερη αυτή λειτουργία της μελέτης, η λειτουργία που ασκείται προς την πνευματική ύπαρξη των άλλων, — όσο και αν για μας η πρώτη πάντοτε λειτουργία της είναι η ουσιαστικώτερη και η αξιωτικώτερη, — και μόνη αυτή η δεύτερη, είναι η πιο θετική και η πιο κρίσιμη συμβολή στην οργάνωση προς σύγχρονη διαμόρφωση των αναζητήσεων του πνεύματος και της πορείας του πολιτισμού. Τη συμβολή μάλιστα αυτή προς την κατεύθυνση του πολιτισμού την επιτελεί, και εάν ακόμη, για τους πιοτε- ρους τουλάχιστον, η άμεση επίδρασή της εξαντληθεί στην κριτική μονάχα, την αρνητική, την κρημιστική όψη της.

* *

Και τις δυο όμως αυτές θεμελιακές για το πνεύμα λειτουργίες της μελέτης του δε θέλησε ο κ. Τσάτσος σε κανένα σημείο των αναπτύξεών του να τις εκφράσει συγκεντρωτικά και ρητά: του είναι αρκετό να τις άσκει απλώς με τις συγκεκριμένες αναπτύξεις και κρίσεις του, αφήνοντας τα ίδια τα πράγματα, αφήνοντας τις ίδιες τις σκέψεις του δηλαδή να υποβάλλουν πιο συχνά, αλλά κάποτε και άμεσα να προ-

βάλλουν την αληθινή αξία των ποικίλων πνευματικών κατευθύνσεων είτε και την αναξιοτήτα κάποιων επώνυμων του πνεύματος πραγματοποιήσεων.

Τη σκοπιμότητα μιας τέτοιας τακτικής δεν θα ήθελα να την άμφισβητήσω, και ούτε έξ' άλλου θα μπορούσα να παραγνωρίσω την εγγύεια και τη λεπτότητα, που την ύπαγορεύει. Υπάρχουν όμως και άλλοι λόγοι, που θεμελιώνουν την παράλληλη σκοπιμότητα να εκφρασθεί, με τρόπο ρητό πιά και συνθετικό, το κριτήριο και ο νόμος της αληθινής πνευματικότητας — και να εκφρασθεί τόσο στην κριτική, την κρημιστική, όσο και στην οικοδομική, την κατευθυντική λειτουργία του. Προς το σκοπό λοιπόν αυτό δεν θα είναι άστοχο, αν παραθέσω παλαιότερη δική μου, συνοπτική και άμεση, έκφραση του πρώτου αυτού πνευματικού νοήματος (1).

«Η πνευματική ζωή, όταν οι ειδικές στιγμές της δεν ηγαζούν από την καθολικότητα του πνεύματος και από την ήθικη όραση του παντός, αλλά υπάρχουν άκρωτες και άδικαίωτες, καθώς τους λείπει ο συνειδητός σύνδεσμος προς το καθολικό πνεύμα, η πνευματική αυτή ζωή είναι άπλη, έπεισοδιακή και τυχαία άπασχόληση της διάνοιας, έντελώς άσχετη προς την άληθεια και το νόμο του πνεύματος (2). Η άληθινή πνευματική ζωή είναι πάντοτε ιστορική παρουσία της ελευθερίας και έχει θεθεί από τη συνείδηση και από την όραση του άπολύτου. Η ιδέα της ζωής του πνεύματος είναι η ζωή του προσώπου, που άνέρχεται στην άρτίωση του πνεύματός του και συναιρεί στη συνείδησή του το λόγο και το νόμο της ζωής του και του παντός.

» Στις συγκεκριμένες όμως στιγμές της ζωής, καθώς τελείται με τη στενότητα του ιστορικού χρόνου και κάθε πράξη της επιτελείται χωρίς στην παράλειψη άπειρων άλλων, που μπορούσαν και που έπρεπε ίσως να γίνουν το πλήρωμα και η ύπόσταση της συγκεκριμένης στιγμής της ζωής, στον κρισιμώτατο αυτό και μοναδικό στην αξία του χώρο, έμφανίζεται άνέφικτη — τουλάχιστον στην πρώτη της όψη — η τέλεση της ζωής του προσώπου κατά πραγματοποίηση του πνεύματος στην καθολικότητα του και κατά συνείδηση του άπολύτου και των άρχων του παντός. Και, όπως φαίνεται, κανέναν τρόπο δεν ύπάρχει, ώστε να γίνει το άνέφικτο τουό άληθινά έφικτό. Ένας μόνο τρόπος μπορεί πραγματικά να ύπάρξει, αλλά για όσες

(1) Βλ. «Η πνευματική ύπόσταση της νομικής έπιστήμης» (Αθήνα, 1937) σ. 6-7.

(2) Για να μη φαίνεται η άσπρη αυτή κρίση καινοφανέστερη από ό,τι πραγματικά είναι, υπενθυμίζω πλατωνική διατύπωση άνάλογης σημασίας: «Πάσα τε έπιστήμη χωρισμένη δικαιοσύνης και της άλλης άρετής πανουργία, ού σοφία φαίνεται». Πλατ. Μενέξ. 247α.

μόνο συνειδήσεις έχουν τη δύναμη να βαστάξουν το βάρος του: «Η ήθικη στάση του προσώπου άνέναντι στην άντικειμενική άξια του πνεύματος και άνέναντι στην υποκειμενική μοίρα της ζωής του τότε μόνο θα έπιτύχει την ολοκληρωτική της πραγματοποίηση, όταν το πνευματικό πλήρωμα, που θα προκρίνει στη συγκεκριμένη στιγμή της ζωής του, είναι το αξιότερο δυνατό πνευματικό της πλήρωμα, όταν η πράξη, που θα δώσει ύπόσταση στη στιγμή της ζωής του, είναι αξιότερη για την πλήρωση της στιγμής από οιαδήποτε άλλη μεταξύ των άπειρων πράξεων, που παραλείπονται για να έπιτευχθεί η συντέλεσή της. Η άξιολογική αυτή, θετική και άρνητική, πρακτική συνείδηση του άπειρου τών δυνατοτήτων της ιστορικής ζωής, συνιστώντας τη μόνη δυνατή ουσιαστική σχέση προς την καθολικότητα του πνεύματος και προς το νόμο του άπολύτου (3) — όπως ίσχύει από την άποψη της ήθικης στιγμής και της πρακτικής ελευθερίας της ζωής — η συνολική αυτή συνείδηση, και μόνη αυτή, άπορασίζει για την πνευματική νομιμότητα και την άντικειμενική άξια της άτομικής στιγμής και έτσι και του όλου της ζωής.

» Είναι αυτόνοπτο ήδη, ότι, για να συντελεσθεί η αξιολογική αυτή κρίση των συγκεκριμένων πράξεων είτε τών κύκλων πράξεων, που θα προκριθούν κατά την ήθικη στιγμή του πνεύματος, για ν' αποτελέσουν το αξιότερο πλήρωμα της ζωής του προσώπου, πρέπει άπαραίτητα να ύπάρξει στη συνείδηση του προσώπου η βαθύτερη γνώση και η άληθινώτερη έρμηνεία των μορφών και των τρόπων

του πνεύματος, όπως ύπάρχουν στην ιστορία, και, πιο συγκεκριμένα ακόμη, τών ιστορικών έργων, που πέρα από τη συμβατική τους αξιότητα είναι ένδεχόμενο να έχουν και την πραγματική άξια, να γίνουν ή μορφή και ο τρόπος της δημιουργίας και της ζωής του προσώπου, που προς αυτό το σκοπό μελετά την άξια τους».

* *

Οι τελευταίες κυρίως διατυπώσεις έχουν και για τη μελέτη του κ. Τσάτσου άμεση έφαρμογή. Έρμηνεύουν και έκφράζουν με τον πιο καθαρό τρόπο, τόσο τη συγκεκριμένη κάθε φορά άποστολή, όσο και τη συνοχή προς το έναίο νόημα της μελέτης τών ειδικώτερων και άναλυτικώτερων άναπτύξεων, που άπαιρτίζουν ειδικά το δεύτερο μέρος της. Η πρόθεση τών ειδικών αυτών αναπτύξεων είναι άκρίβως η έρμηνεία και η αξιολόγηση των μορφών είτε τρόπων του πνεύματος, όπως ύπάρχουν στην έως σήμερα ιστορία, και η προετοιμασία έτσι του προσώπου, ώστε εύστοχα να προκρίνει τον ειδικό τρόπο του πνεύματος, που θα τον συνδέσει με την άτομική του δημιουργία και ύπαρξη. Παράλληλα όμως με τα άντικειμενικά αυτά θέματα, είτε μάλλον παράλληλα με την άντικειμενική αντιμετώπιση τών ειδικών αυτών θεμάτων, θεωρούνται και έρμηνεύονται και οι δυνάμεις, όπως και οι άδυναμίες και οι έμπλοκές της ψυχής, και γενικώτερα οι έπίψεις και η κατάσταση της ψυχής, όταν βρίσκεται στην πορεία, όταν κινείται στην αναζήτηση προς την πνευματική της τοποθέτηση και ολοκλήρωση. Έτσι, δημιουργείται και η εύκαιρία να πραγματοποιηθεί διεδουκτική και ώραιότατη έρμηνεία και έκφραση όχι μόνο τών νόμων τών αξιών του πνεύματος, αλλά και τών κανονικότητων και τών άνωμαλιών της ψυχής.

Το πρόβλημα όμως της μελέτης είναι πάντοτε βαρύτερο και στη δυσκολία και στη σημασία του. Το κύριο πρόβλημα της μελέτης είναι άναμφισβήτητο το θεμελιακό τών θεμελιακών προβλημάτων είναι η έλλογη σύνθεση του χώρου, η έννομη οικόδομη σε χώρο άνυπαρξίας. Για ένα λοιπόν τέτοιο πρόβλημα, όποια πληρότητα και άν έχει η πρώτη του αντιμετώπιση, μια παράλληλη ανάπτυξη θα είχε πάντοτε να επιτελέσει θετική συμβολή. Τέτοια διαβλέπω την άποστολή και τη δικαιοσύνη της δεύτερης αυτής μελέτης για την αντιμετώπιση του πρώτου και κρίσιμου για όλους προβλήματος. Έτσι όμως, η δεύτερη αυτή μελέτη έχει σύμφωνα με την άποστολή της άυστηρά ώρισμένη, κατά την έπαφλη της προς την πρώτη, κατεύθυνση. Δεν άποσκοπεί, και δεν θα μπορούσε άλλωστε, να θίξει είτε να συζητήσει καν τα θετικά

(1) Η άποψη αυτή της πρακτικής σύνδεσης προς το άπολυτο είναι και έξοχη κρίσιμη για το ήθος και την άξια ολοκλήρης της μελέτης. Σε αναπτύξεις έποικινες θα έκτεθεί έκτενέστερα και θα έρμηνευθεί βαθύτερα. Μπορεί όμως και από τώρα να έξαρθεί η κρισιμότητα της σημασίας της. Είναι η πραγματοποίηση της κυριαρχίας του λόγου στη ζωή, η ολοκληρωτική ήθικη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η ένσάρκωση της δικαιοσύνης στην κίνηση της ψυχής.

» Ακριβώς όμως, τη λογική και ήθικη αυτή ύνδεση προς το άπολυτο φαίνονται σα να την άρνούντων ώρισμένες διατυπώσεις της μελέτης του κ. Τσάτσου. Δέν πιστεύω καμιά τοποθέτηση να έχει άξια χωρίς την άναγνώριση κάποιου άπολύτου, χωρίς την πίστη. Δέν άπογεί η ύπαρξη μιας σημασίας, η πράξη μιας βάθος και δύναμης χωρίς αυτή την πίστη. Μονάχα ύστερα από αυτή την πίστη η ζωή άρχίζει να γίνεται άληθεια» (βλ. «Προπολίαι», τεύχ. 3-4, σελ. 89).

» Άνεξάρτητα προς τη συνοχή τών διατυπώσεων αυτών με όλες τις άλλες αναπτύξεις του κ. Τσάτσου — πιθανώτατα άλλωστε πιοτερο σαν έκφραση παρά σαν έννοια χρησιμοποιείται η πίστη — η ύνδεση της συνείδησης προς το άπολυτο, για να έχει την πνευματική αποφασιστικότητα, αυτή που της άποδίδω, δεν θα ήταν αρκετό να ύπάρξει σαν άπλη ψυχική ένωση με κάποιο σκοπό, κατά τρόπο έσοτω άπολυτο, όπως φαίνεται να έρμηνεύεται από τον κ. Τσάτσου. Άντίστροφα, και για να φθάσουμε στην άπόλυτη κατάσταση συγκεκριμένου σκοπού, πρέπει πάντοτε να έρθωμε και σ' αυτόν από την ήθικη όραση του άπολύτου, κατά την έννοια τών διατυπώσεων του κειμένου.

έπιτεύγματα της μελέτης του κ. Τσάτσου· αντίστροφα θα στηριχθεί σε όλα αυτά και θα τὰ προϋποθέσει, για να προχωρήσει όπως θέλει να προχωρήσει. Θα παραλληλίσσει όμως κάποια και μία διαφορετική έκφραση στην ανάπτυξη ώρισμένων στοιχείων και στιγμών της πρώτης μελέτης, εκεί όπου η διατύπωση φαίνεται να μη κατέχει την ακρίβεια και την αλήθεια, όσα θα ταίριαζε κατά τη δύναμη των άλλων της θέσεων.

Θά μπορούσε όμως ακόμη και ειδικότερα να παρατηρηθεί, ότι η έγκρατεια και η αντικατάσταση αυτή της ανάπτυξης ώρισμένων κρίσιμων σημείων της πρώτης μελέτης θα οδηγήσει αναγκαία και προς την κρίσιμη διέγερση του επιπέδου, όπου αναζητούνται και αντιμετωπίζονται τα ειδικότερα προβλήματα. Η μελέτη δηλαδή του κ. Τσάτσου, — και, ότι ισχύει για τη μελέτη, ισχύει και για το πρόσωπο που κατά τις αξιώσεις της μελέτης πορεύεται στη ζωή του, — όσο και αν ένδεικτικά μόνο αντιμετωπίζονται τα ειδικά πνευματικά της προβλήματα, είναι αναμφισβήτητο, ότι κατά την ολόκληρη και κατά την ουσία των έπιτευγμάτων της, εξαντλεί όλο το χώρο, όπου έχει θέσει τον έαυτό της, και υπ' αυτή την έννοια ολοκληρώνεται στην αυτοκαθορισμένη της ύπαρξη. Έτσι, άπταιστα αναπτύσσεται στο επίπεδο της και ολοκληρωτικά καταλαμβάνει τις διαστάσεις του. Το επίπεδο όμως αυτό, όπως σχηματίζεται από την ολόκληρη των αναπτύξεων της μελέτης, είναι το επίπεδο της ατομικής απλώς ύπαρξης του μεμονωμένου προσώπου. Ένα λοιπόν τέτοιο επίπεδο, τόσο ασήγητα κλειστό, είναι άρα γε αρκετό για την πραγματική άρτίωση της ζωής του πνεύματος; Ό χώρος του πνεύματος εξαντλείται άρα γε στο χώρο της ατομικής ύπαρξης του προσώπου; Η πνευματικότερη έστω κατά τα συγκεκριμένα στοιχεία της διαμόρφωση ώρισμένου προσώπου είναι άρα γε και άληθινή ολοκλήρωση του πνεύματος, άρτίωση της ύποκειμενικής έστω πνευματικότητας; Η μήπως χώρος και νόμος του πνεύματος είναι πάντοτε το όλο, και έξ' άλλου για την έπιτευξη αυτού του όλου προϋπόθεση απαραίτητη είναι όπωσδήποτε, και από την ατομική ακόμα σκοπιά, η ολόκληρη κάθε φορά των άτόμων, ή ολόκληρη των ως αυτοσκοπών ισάξιων μεταξύ τους προσώπων; Και τότε, δεν θα ήταν και για την ατομική συνείδηση απαραίτετο, δεν θα ήταν αδύνατο, η πορεία της προς την πνευματική της ολοκλήρωση να άγνοήσει και να παραλείψει την προσπάθεια, που και έμπρακτα θα συνέβαλε, ώστε και όλα τὰ άλλα άτομα να άναχθούν στην ζωή της και πιδό αξία διαμόρφωση της ζωής τους;

Πριν οιαδήποτε άπάντηση στα κρίσιμα αυτά έρωτήματα, πρέπει πρώτα να τονισθεί, ότι η θέση τους ήδη πραγματοποιεί

την ήθική μετάβαση προς το άλλο άτομο και έτσι προστομαίξει την έσωτερική σύνδεση του προσώπου προς την πολιτεία και τη θεμελίωση της πολιτείας κατά την ώς προς το πνεύμα αξία της.

Η μελέτη του κ. Τσάτσου έμεινε ως το τέλος άπρόθυμη — και συνειδητά βέβαια — να διευρύνει το «άτομικό» επίπεδο της προς τη σφαίρα, όπου υπάρχει και λειτουργεί η πολιτεία, είτε προς το άλλο απλώς άτομο, σαν ισάξιο με το ύποκειμένο της και για το ύποκειμένο της σκοπό. Οι συνέπειες της έμμονής αυτής στο περιωρισμένο της επίπεδο είναι βέβαια και για την κεντρική της άναζήτηση κρίσιμα άποφασιστικές. Η ώρα όμως δεν είναι ακόμη ούτε καν να όνομασθούν. Τώρα πρέπει να μελετηθούν πρώτα εκείνες οι αναπτύξεις της μελέτης, που ειδικά χρειάζονται κάποια έκφραση ακριβέστερη. Έτσι, και θα διαφωτισθούν άμεσα και όλα τα ειδικότερα προβλήματα, όσα κατά την ουσία τους έμπέτουν στο θεμελιακό πνευματικό πρόβλημα, και, σύγχρονα, η άρτιότητα είτε η έλλειπτικότητα του επιπέδου όπου ολόκληρη η μελέτη κινείται.

Τέτοια άποφασιστική ανάπτυξη είναι κατ' έξοχήν η έκφραση του σημείου της τοποθέτησης του προσώπου, του «άρχιμηδείου σημείου», όπως στη μελέτη όνομάζεται. Οι διατυπώσεις ειδικά, που έγκαινιάζουν κάποια παρέκκλιση από την ακρίβεια στη διανόηση της κρίσιμης αυτής στιγμής, της πνευματικά οικοδομητικής στάσης της ψυχής, περιέχονται κυρίως σε τούτο το χωρίο: «Η τοποθέτηση θα μπορούσε να σημειωθεί σαν ένα ιδεατό σημείο όπου όλες οι δυνάμεις και οι τάσεις μιας ατομικής ύπαρξης συγκλίνουν σαν άχτιδες προς ένα κέντρο. Αυτό το σημείο καθένας το διαλέγει έλεύθερα και το καταλαμβάνει. Τέτοια σημεία είναι άπειρα, όσο άπειροι είναι οι δυνατοί τύποι της ανθρώπινης προσωπικότητας» (1).

Για να φανερωθεί τώρα η μετατόπιση του νοητού επιπέδου, που άναμφισβήτητα πραγματοποιείται με τη διανόηση ήδη ένός τέτοιου «ιδεατού σημείου», δε χρειάζεται τίποτε άλλο παρά να παρατεθεί μόνο το προηγούμενο χωρίο της ίδιας της μελέτης, όπου με ακρίβεια και με καθαρότητα εκφράζεται το κριτήριο, το άπόλυτα ουσιαστικό για την παρουσία και την αλήθεια του πνεύματος: «Η προσπάθεια της τοποθέτησης υπάρχει πριν από κάθε άλλη. Τις άλλες αυτή τις δικαιώνει και τις καταλογίζει σε μία συνείδηση. Είναι η άρχη

(1) «Προϋπόλεια» τεύχος 2, σ. 53. Στο χωρίο τούτο η λέξη προσωπικότητα δεν έχει την ειδική έννοια που έχει στη δική μας μελέτη.

κάθε στάσης και κάθε κίνησης· άφεταιρία και σκοπία. Είναι και ο λόγος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας· το όριο που χωρίζει τον άνθρωπο που είναι πνεύμα από τον άνθρωπο που μαζεύει από χάμα το πνεύμα των άλλων και το άναλίσκει, μεταβάλλοντας το σε ύλη χρήσιμη και έκμεταλλεύσιμη» (1).

Οι διατυπώσεις του άυθεντικού αυτού χωρίου είναι και αντίστοιχες με τις παλαιότερες δικές μου, που και στην τωρινή μελέτη, πριν λίγες σελίδες, παραθέτω, για να έκφράσω συγκεντρωτικά και ρητά το πρωταρχικό πνευματικό νόημα. Άνεξάρτητα όμως από αυτή την αντίστοιχία, είναι κυρίως η άπταιστη έκφραση του ίδιου αυτού θεμελιακού για την ύπόσταση του προσώπου νοήματος. Όπως και με την ολόκληρη των έπόμενων αναπτύξεων θα έξηγηθεί, το ουσιαστικό κριτήριο, που άποφασίζει την πνευματικότητα και την «αξιοπρέπεια» του ανθρώπου, είναι τούτο ακριβώς, ή «προσπάθεια της τοποθέτησης», η αξίωση της τοποθέτησης, που «υπάρχει πριν από κάθε άλλη» και που «τις άλλες αυτή τις δικαιώνει και τις καταλογίζει σε μία συνείδηση». Αυτή η ίδια είναι «ο συνειδητός σύνδεσμος προς το καθολικό πνεύμα»· με αυτή και στη στιγμή της έπιτελείται κάθε φορά η θέση της ζωής του πνεύματος «από τη συνείδηση και από την άραση του άπολύτου» (2). Το άλλο, το έπόμενο χωρίο της μελέτης του κ. Τσάτσου, αυτό που έγκαινιάζει, καθώς είπαμε, και πραγματοποιεί τη μετατόπιση του νοητού επιπέδου, διανοείται τη λογικά ύστερη στιγμή της συνείδησης, όχι δηλαδή τη στιγμή της προσπάθειας για την τοποθέτηση, αλλά τη στιγμή που η τοποθέτηση υπάρχει πια συντελεσμένη.

Η διαστολή όμως άνάμεσα στις δυο αυτές σημασίες της έκφρασης «τοποθέτηση», τις δυο, και στο περιεχόμενο και στη λειτουργία διαφορετικές, στιγμές της συνείδησης, δεν πραγματοποιείται και στη μελέτη του κ. Τσάτσου, δεν εκφράζεται στις αναπτύξεις της με την ακρίβεια, που άπαραίτητα χρειάζεται, και μάλιστα σε όλη την έκταση των συνεπειών των. Χαρακτηριστική για την άπότομη μεταλλαγή της σημασίας είναι και η έξοχήν η πρώτη φράση του δεύτερου χωρίου: «Η τοποθέτηση θα μπορούσε να σημειωθεί σαν ένα ιδεατό σημείο, όπου όλες οι δυνάμεις...». Για να είναι λοιπόν όρθη και η έκφραση ήδη αυτή, η λέξη «τοποθέτηση» πρέπει να σημαίνει όχι την ένέργεια, την πράξη, όπως στο προηγούμενο ακριβώς χωρίο, αλλά, αντίστροφα, αποκλειστικά το «σημείο» της τοποθέτησης. Και, στην πρώτη αυτή φράση,

αναμφίβολα και θέλει τούτο ειδικά να σημαίνει. Οι άλλες όμως, σε όλη την έκταση της μελέτης, όνομασίες και αναπτύξεις καθαρά δείχνουν, ότι, τότε αυτή τη σημασία της τοποθέτησης προϋποθέτουν, την τοποθέτηση σαν «ιδεατό σημείο», τότε όμως την άλλη, τη λογικά προγενέστερη και πνευματικά ουσιαστικότερη, την προσπάθεια δηλαδή και την αξίωση για την τοποθέτηση.

Άλλά οι δυο αυτές σημασίες της έκφρασης «τοποθέτηση» δεν κατέχουν την ίδια αξία και δεν έχουν την ίδια συμβολή για την πνευματική άρτίωση του προσώπου. Ιδιαίτερα, η τοποθέτηση ως «το ιδεατό σημείο, όπου όλες οι δυνάμεις και οι τάσεις μιας ατομικής ύπαρξης συγκλίνουν σαν άχτιδες προς ένα κέντρο», παρουσιάζει μεγάλη προβληματικότητα για την αλήθεια, είτε και την έκταση της σημασίας της. Ένα τέτοιο δηλαδή «ιδεατό σημείο» μπορεί άριστα να υπάρξει και μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί και σε πρόσωπα, σε δημιουργούς ειδικά, που πραγματοποιήσαν αναμφίβολα έξαιρετική συγκέντρωση της ζωής τους, αλλά, και με όλα αυτά, ποτέ δε γνώρισαν, ποτέ δεν έζησαν τη στιγμή της προσπάθειας προς την αξιότερη τοποθέτηση των ψυχικών τους δυνάμεων. Έτσι τα πρόσωπα αυτά δεν κατέχουν, ότι ακριβώς θα άποφάσιζε την πνευματική τους άρτιότητα, δεν κατέχουν τη στιγμή, που «υπάρχει πριν από κάθε άλλη» και που «τις άλλες αυτή τις δικαιώνει», τη στιγμή, κατά έκφραση άλλη, της «πρακτικής συνείδησης του άπειρου των δυνατοτήτων» που προβάλλονται στη ζωή τους (3).

Και πραγματικά λοιπόν χωρίζονται πολύ συχνά, όπως και ουσιαστικά πάντοτε διακρίνονται, η στιγμή, η πράξη από το ένα μέρος και από το άλλο μέρος το σημείο απλώς της «τοποθέτησης». Άλλά, αν η στιγμή, η πράξη της τοποθέτησης είναι η κατ' έξοχήν στιγμή της πνευματικής έλευθερίας, η στιγμή της ολοκληρωτικής αυτορύθμισης του πνεύματος, δεν θα έπρεπε έξ' άλλου, με άδιάλλακτη έξαρση της σημασίας της, να φθάσει να μηδενίσει την αξία, που αναμφίβολα μπορεί να έχει και για την ύπαρξη του προσώπου και για την ανάπτυξη του πνεύματος η άπλη έστω ύπαρξη του ιδεατού «σημείου της τοποθέτησης». Άπλως πρέπει να παρατηρηθεί ότι και κατώτερη βέβαια είναι η αξία της άπλης αυτής ύπαρξης του ιδεατού σημείου της τοποθέτησης, αλλά και ότι και στην ουσία και στην κατεύθυνση είναι διαφο-

(3) Κλασικό παράδειγμα τέτοιου προσώπου, που απλώς έχει «ιδεατό σημείο» σαν έπίκεντρο της ζωής και της άράσης του, είναι κατ' έξοχήν ο ποιητής· σε όλες της στιγμές της ζωής του μένει δεμένος στο ιδανικό της ποιήσης του, χωρίς όμως ούτε και μία στιγμή να σκεφθηκε και κάποιο άλλο τρόπο ζωής σαν ένδεχομενο πότερο να αξίζει στη ζωή του.

(1) Ένθ' άνωτέρω σ. 52-53.

(2) Για την άληθινή έννοια των έκφράσεων αυτών βλ. την ύποσημείωση της σελ. 155.

ρετική ή πνευματική της αξιοποίηση.
 Η άμεση δηλαδή πνευματική σημασία (!) του ιδεατού σημείου της τοποθέτησης— και ή μόνη του μάλιστα, όταν το βλέπομε σχηματισμένο πιά και καθ' έαυτο— προβάλλεται, όταν το θεωρήσουμε σαν ένα είδος *εξηγησιακής κατηγορίας*, σαν την κεντρική μάλιστα κατηγορία για την ερμηνεία της ζωής μεγάλων δημιουργών. *Αφού, κατά την έκφραση της μελέτης, «τέτοια σημεία είναι άπειρα, όσο άπειροι είναι οι δυνατοί τύποι της ανθρωπίνης προσωπικότητας», υπάρχει, χάρις ακριβώς στην αusterή αυτή ατομικότητα του «ιδεατού σημείου», και ή δεύτερη προϋπόθεση, που είναι απαραίτητη σε μιά κατηγορία και μιά μέθοδο ερμηνείας της ατομικότητας του δημιουργού— ή άλλη και ισότιμη προϋπόθεση είναι ή ουσιαστικότητα του ίδιου αυτού σημείου, που πάλι άμεσα στην ίδια τη μελέτη εκφράζεται, αφού, κατά την έκφραση της, σ' αυτό «όλες οι δυνάμεις και οι τάσεις μιας ατομικής ύπαρξης συγκλίνουν σαν άχτιδες προς ένα κέντρο».

**

Σαν ερμηνευτική λοιπόν κατηγορία, το «ιδεατό σημείο της τοποθέτησης» κατέχει αναμφισβήτητα θετική σημασία. Στις αναπτώξεις όμως και κατά την πρόθεση της μελέτης του κ. Τσάτσου, στο «σημείο» του το αποδίδεται ώριμη λειτουργία και ιδιότητα, που πρέπει άδιστα να κριθεί απαράδεκτη και αδύνατη. *Οτι σαν διαπίστωση α posteriori είναι θετική πνευματική πράξη, το ίδιο σαν θέση a priori είναι πνευματική πρόθεση άστοχη και αδύνατη. *Αν δηλαδή παραδεχτούμε άπεριόριστα τον προκαθορισμό ιδεατού σημείου, «όπου όλες οι δυνάμεις και οι τάσεις μίας ατομικής ύπαρξης συγκλίνουν σαν άχτιδες προς ένα κέντρο», τότε θα φθάσαμε αναπόφευκτα στον άφανισμό της έλευθερης κίνησης της ψυχής—στην άρνηση του θεμελιακού νοήματος της μελέτης.

Η κρίσιμη αυτή αντίνομία και άσυνέπεια γίνεται φανερή, και άπλωσ αν παρατεθούν πάλι ώριμους διατυπώσεις της μελέτης του κ. Τσάτσου. *Έτσι, «... ο νόμος της τοποθέτησης είναι νόμος έλευθερίας. Να τοποθετήσεις τον έαυτό σου έλευθερα από κάθε προηγούμενο όρισμό, από κάθε προηγούμενο έπηρεασμό». Καί, σε άλλο σημείο, «... γιαυτό μιά τοποθέτηση που γίνεται και στέκει μέσα σε άένανο κίνδυνο» μιά λύση που γίνεται το πρόβλημα της έρχόμενης στιγμής». *Η τοποθέτη-

ση λοιπόν και ή έλευθερία του προσώπου είναι τοποθέτηση και έλευθερία της κάθε στιγμής της ζωής του. Πρέπει έτσι το πρόσωπο σε κάθε στιγμή της ζωής του να όρίζει στον έαυτό του την αξιότερη για τή στιγμή στάση του και να την όρίζει χωρίς από τίποτε να δεσμεύεται, ούτε καν από την παράδοση της δικής του προηγούμενης στιγμής. Τουτό είναι ή έλευθερία της ζωής μας, ή έλευθερη δημιουργία της κάθε στιγμής της ζωής μας. *Έρχεται όμως ή ίδια ή μελέτη και ύποστηρίζει, πως μπορεί και πρέπει να υπάρχει ένα σημείο, όπου να συγκλίνουν όλες οι δυνάμεις και όλες οι τάσεις της ύπαρξής μας. *Άλλά, αν πραγματικά υπήρχε ένα τέτοιο σημείο, τότε όλες οι στιγμές της ζωής μας θα ήταν ουσιαστικά προδιαγραμμένες από εκείνη τη στιγμή, που μιά για πάντα ώρισε τουτό το σημείο, θα ήταν όλες δηλαδή ύποταγμένες στην προνομιακή τούτη στιγμή, θα ήταν έτσι έτεροπροσδιορισμένες, έξαρτημένες, άνελεύθερες (!).

Ότε πρέπει λοιπόν ούτε μπορεί να προκαθοριστεί «ιδεατό σημείο» και επίκεντρο της ύπαρξης του προσώπου, γιατί τότε θα χάνονταν ή έλευθερία και ή αυθυπαξία της κάθε στιγμής της ζωής του, θα γίνονταν αδύνατη ακριβέστερα ή έλευθερη σε κάθε στιγμή τοποθέτηση των δυνάμεων και των τάσεων της ψυχής του. Αυτή τουλάχιστον είναι πάντοτε ή πρώτη και ή πιό άμεση άποψη. *Υπάρχει όμως στο ζήτημα τούτο και ή άποψη ή αντίστροφη.

*Αν δηλαδή φαντασθούμε, πως ή κάθε στιγμή της ζωής μας βρίσκονταν μόνη της και χωρίζονταν από όλες τις άλλες, τότε το άναγκαίο αποτέλεσμα θα ήταν, ότι θα είχε χάσει κάθε δύναμη για όποιαδήποτε αξία έπίτευξη, για κάθε θετική δημιουργία. *Η ίδια ή οικονομία και ή νομιμότητα της ζωής της ψυχής και της ανάπτυξης του πνεύματος έπιβάλλει και προϋποθέτει άπαράτητα την έσωτερική σύνδεση και την όργανική συνοχή των καθέκαστα στιγμών και

(?) *Η άσυνέπεια έξ άλλου αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν υπάρχει, αν το «ιδεατό σημείο» το σκέπεται τυχόν ο κ. Τσάτσος στη σφαίρα άπλωσ του λογικού και ήθικού κύρους και όχι σαν θέση και σαν πράξη ώριμής στιγμής της συνείδησης μέσα στη χρονική της ανάπτυξη. Δεν άποκλείεται μάλιστα για μιά στιγμή με αυτό μόνο τον τρόπο να το έρμηνεύσει και να το σκέπεται. *Η πρόθεση όμως και ή συνοχή της όλότητας των αναπτύξεων της μελέτης του έπιβάλλει και να το σκέπεται, σχεδόν σε όλα τα άλλα σημεία, σαν πράξη και σαν θέση της συνείδησης, σαν την πιό κρίσιμη μάλιστα πράξη και θέση της συνείδησης, που σαν τέτοια άναγκαία έπίτελεται σε ώριμής στιγμής της χρονικής ύπαρξης. *Ο καθορισμός λοιπόν της τοποθέτησης σαν «του ιδεατού σημείου όπου...» και αν δεν φέρνει άμεσα, στο σημείο κίλους τούτο, την άσυνέπεια προς ώριμους άλλες αναπτύξεις της μελέτης του κ. Τσάτσου, την ετοιμάζει όμως όποιαδήποτε και τη φέρνει ουσιαστικά αυτός πάντοτε, καθώς, δίνοντας ένα τέτοιο νόημα «ιδεατού σημείου» σε πολλά άλλα σημεία της μελέτης, τη δημιουργεί και την έμφανίζει στα άλλα αυτά σημεία.

(1) Σε έπόμενες αναπτύξεις θα έκτεθεί και ή άμεση πρακτική σημασία του, όποια και με όποιο νόημα υπάρχει για την ανάπτυξη της ζωής του προσώπου, υπά τη διαμόρφωση του προσώπου σε προσωπικότητα.

στοιχείων της χρονικής ύπαρξης του προσώπου. *Η κάθε στιγμή της ζωής του πρέπει να συνδεθεί έσωτερικά με τη δημιουργία και τη δύναμη των άλλων στιγμών, να συναίρεσει στην ύπαρξή της τη δύναμη αυτή και την κατεύθυνση της δημιουργίας των άλλων και, έτσι, να εντάξει και να πραγματοποιήσει τη δική της δημιουργική δύναμη μέσα στο σύστημα των έπιδιώξεων και δυνατοτήτων, που άπαρτίζουν όλες οι άλλες στην πνευματική συνοχή τους.

Την άνάγκη αυτή της συνοχής και της σύνταξης των καθέκαστα στιγμών της ζωής την έπιβάλλει ή άντικειμενική τάξη και νομιμότητα της λειτουργίας της συνείδησης και της ανάπτυξης του πνεύματος. Είναι ή άτεγκτη νομιμότητα των πραγμάτων, ή τάξη του κόσμου της Ιστορίας. *Η αντίστροφη ακριβώς άξίωση, που αναπτύχθηκε πριν, ή άξίωση για την άπόλυτη αυτοτέλεια και αωρόθυμηση της κάθε στιγμής της ζωής έρχεται από την αντίπαλη και αντίρροπη σφαίρα είναι ο νόμος της ατομικότητας, το αίτημα της έλευθερίας.

Το αίτημα όμως της έλευθερίας το είχαμε αναπτύξει στην άπόλυτη καθαρότητα της άξίωσής του, όπως υπάρχει έξω από τα πράγματα, έξω από τον κόσμο της Ιστορίας. Είδαμε την έλευθερία στην ύποκειμενική άπλωσ, και ακριβέστερα στην άρνητική κυρίως όψη της. Τώρα, είναι ή ώρα να τη δούμε και στην άντικειμενική και στη θετική της άποψη* πρέπει να δούμε το αίτημα της έλευθερίας και όπως υπάρχει στη σφαίρα της πραγματοποίησης, όπως έκτελείται με τις πράξεις και μέσα στις πράξεις της ζωής μας, όπως διαμορφώνεται μέσα στον κόσμο και μέσα στην τάξη της Ιστορίας.

*Η έλευθερία λοιπόν στην πραγματοποίηση της είναι ή συγκεκριμένη κάθε φορά σύνθεση του αίτηματος από το ένα μέρος της ατομικότητας της κάθε στιγμής μας και της κάθε πράξης μας και έτσι του άπόλυτα άνεπηρέαστου αυτοκαθορισμού της και από το άλλο μέρος του νόμου της έσωτερικής σύνδεσης και πνευματικής συνοχής όλων των καθέκαστα στιγμών και πράξεών μας. του νόμου δηλαδή και της τάξης, που στηρίζει την ένότητα και έτσι την ύπαρξη της χρονικής ζωής μας. Καί ή σύνθεση ακριβώς αυτή του αίτηματος της άπόλυτης ατομικότητας με την άντικειμενική νομιμότητα και τάξη όχι μόνο δεν είναι άναίρεση είτε ύποχώρηση της έλευθερίας προς την άνελευθερία, αλλά είναι αντίστροφα ο μόνος γνήσιος τρόπος για την ύπαρξη της πραγματικής έλευθερίας. Φαίνεται έτσι ή έλευθερία, στην άληθινή της σημασία, σαν ή δύναμη για την ένέργεια που συμπιέπει άπόλυτα με την τάξη το νόμο. *Όσο όμως και αν είναι ή μοίρα της έλευθερίας και ή ουσία της λειτουργίας της ή σύμπτωση αυτή και ή συν-

δύαση του άπόλυτα ύποκειμενικού και του άπόλυτα άντικειμενικού, της άπόλυτης ατομικότητας και της άπόλυτης ένότητας, ή συνθετική αυτή άκριβώς άποστολή, που είναι και ή πραγματοποίηση της έλευθερίας, γίνεται πάντοτε αίτια και πηγή άπόλυτης κρισιμότητας για την αξία είτε την αναξιοότητα της ζωής μας, έξότα της προβληματικότητας για την πραγματικότητα είτε την άνυπαρξία της έλευθερίας.

Και υπάρχει προς ποικίλες κατευθύνσεις ή πρακτική προβληματικότητα. *Ισχυρισμοί νόμου και τάξης άφθονοί πάντοτε προβάλλονται. *Η έλευθερία μας όμως θα διαπιστώσει και το λόγο του νόμου και τον τρόπο της τάξης. *Η έλευθερία μας και θα διαμορφώσει, για να προχωρήσει στην πράξη, και στο νόμο συγκεκριμένο νόημα και στην τάξη συγκεκριμένη μορφή.

Το πρόβλημα της έλευθερίας, στο ειδικό τώρα θέμα, είναι να διαπιστώνεται κάθε φορά, ως ποιό όριο το πρόσωπο μπορεί και πρέπει να έπαυρυνεί για την αξία και προς την αναδημιουργία της κατεύθυνσης, που έχει δώσει στις ψυχικές του δυνάμεις, και ποιά έξ άλλου είναι ή έκταση της άνάγκης να έμμένει άπλωσ στην έκτέλεση του συγκεκριμένου μέσα στην προκαθορισμένη κατεύθυνση, πραγματοποιώντας έτσι τη δημιουργική κάθε φορά σύνθεση προς την προηγούμενη δημιουργία.

*Η άντιμετώπιση αυτού του προβλήματος συμπεριλαμβάνει και πραγματοποιεί σύγχρονα και τους δυό γενικούς κανόνες, που μόνους αυτούς διατυπώνει στη μελέτη του ο κ. Τσάτσος. Καί το σημείο δηλαδή βρίσκειται έτσι, «έκείνο από όπου μπορεί κάθε άτομο να άποδώσει το μέγιστο όριο της πνευματικής του δημιουργίας ή ένέργειας»— ά έπρεπε να προσθέσουμε και την αξιότερη ποιότητα αυτής της ένέργειας— και έξ άλλου κατ' έξοχήν έτσι «ή ζωή της ψυχής διατηρεί την ένότητά της». *Αρκεί βέβαια, το κρίσιμο αυτό πρόβλημα να λύεται πάντοτε κατά τη δύναμη της έλευθερίας, με την πραγματοποίηση δηλαδή της άντικειμενικά όρθης σύνθεσης των δύο αντίρροπων αίτημάτων. Καί τούτο αναμφισβήτητα στη συγκεκριμένη μόνο περίπτωση είναι όποιαδήποτε έφικτό. Είναι το κατ' έξοχήν προσωπικό καθόρθωμα του πνευματικού ανθρώπου, το κύριο και πρώτο έπίτευγμα της ατομικής του έλευθερίας.

**

Θα μπορούσε όμως, ως κάποιος όριο, και άκόμα πιό ειδικά να διατυπωθεί το περιεχόμενο του κατ' έξοχήν προσωπικού αυτού προβλήματος. Βρισκόμαστε—αυτή είναι ή θέση του προβλήματος—στη στιγμή της συνειδητής άναζήτησης του σημείου της τοποθέτησης, στη στιγμή της προσπάθειας να καθορίσουμε το «ιδεατό σημείο»,

που γύρω του κυρίως θα αναπτυχθεί ή δημιουργική τουλάχιστον ενέργεια της ζωής μας. Κατά τη στιγμή λοιπόν αυτή, να μελετούμε για κάθε μία από τις μέλλουσες στιγμές της ζωής μας τη συγκεκριμένη πράξη, που θα την πληρώσει, έστω όπως πρόκειται ν' αποτελέσει, στη συνοχή της με όλες τις άλλες, την ένότητα ώρισμένης δημιουργίας — να μελετούμε κατά τέτοιο τρόπο και να ετοιμάζουμε την κάθε μελλοντική πράξη μας θά ήταν άπωσδήποτε, έκτος από την άστοχία του και προς τις άλλες κατευθύνσεις, και απόπειρα να αφαιρέσουμε την ελευθερία της κάθε ύστερης στιγμής, πέρα από το όριο οίσιςδήποτε νομιμότητας είτε ανάγκης.

Ότι και μπορεί να πρέπει να μελετούμε και να υπολογίζουμε, κατά τη στιγμή αυτή της αναζήτησης του ιδεατού επίκεντρου της ζωής μας, είναι, όχι ποτέ, και σε οιαδήποτε περίπτωση, πράξεις συγκεκριμένες, αλλά μόνο ο τρόπος του πνεύματος και ο τρόπος της ζωής, που θα ήταν ο πιο αξίως άναμεσα σε όλους τους άλλους, για να γίνονταν ο τρόπος της δικής μας ζωής είτε τουλάχιστον ο τρόπος της δημιουργικής ενέργειας της ζωής μας.

Εμπειρικά μιλώντας για το ίδιο αυτό θέμα, θά λέγαμε, ότι το πρόβλημα, που υπάρχει έτσι για τη συνείδησή μας, είναι αυτό περίπου που και καθημερινά βλέπουμε να το αντιμετώπιζουν όσοι νέοι τουλάχιστον εκλέγουν πραγματικά τη σταδιοδρομία τους και μάλιστα όσοι, διαθέτοντας και οικονομική βέβαια ευχέρεια, αλλά κυρίως πλούσιες ψυχικές δυνάμεις και κάποια ήδη πνευματική καλλιέργεια, αναζητούν όχι άπλως βιοποριστικό είτε γενικότερα έπαγγελματικό, αλλά κατ'έξοχην ουσιαστικό προσανατολισμό της ζωής τους. Έτσι τους βλέπουμε, στην αναζήτηση αυτή, είτε γυρεύουν τι προσωπικά σ' αυτούς περισσότερο θά ταίριαζε, είτε τι αντικειμενικά παρουσιάζει μεγαλύτερη σπουδαιότητα, να κινούνται όλοι σε προτιμήσεις και σε προκρίσεις, άλλοι και άλλοτε της ζωής της επιστημονικής μελέτης, άλλοι της ζωής της καλλιτεχνικής δημιουργίας και άλλοι, συχνότερα μάλιστα, της ήθικης και της πολιτικής δράσης, είτε και να κινούνται βέβαια πολλές φορές σύγχρονα σε πιότερους παρά σε ένα από τους χωριστούς αυτούς τρόπους της ζωής και του πνεύματος.

Τώρα, στην έκφραση της καθαρής λογικής, ή στάση αυτή της ψυχής, ανεξάρτητα από ηλικίες και από χρονικούς προσδιορισμούς, εκφράζεται, όπως την έχουμε ήδη εκφράσει, σάν ή στιγμή της συνείδητης αναζήτησης του «ιδεατού σημείου» και επίκεντρου της ζωής μας, μία στιγμή έτσι, που, κατά λόγον, βρίσκεται πάντοτε «πριν από το ξεκίνημα» στη ζωή, που, στην πραγματικότητα, βρίσκεται μόνο από το

ξεκίνημα στην άπολυτα συνειδητή περίοδο της ζωής.

Τη σημασία ακριβώς της στάσης αυτής εκφράζει και το έπομένο χωρίο της μελέτης του κ. Τσάτσου. «Τό ότι ο άνθρωπος διαλέγει έλευθερα τό σημείο τουτο, και μ' αυτό τη στάση του στη ζωή, δέ σημαίνει πως δέν υπόκειται στους γενικούς νόμους που διέπουν τη θεωρία και την πράξη του, δέ σημαίνει ότι έχει δικούς του θεωρητικούς, ή ήθικούς, ή αισθητικούς νόμους. Η πρωτοβουλία υπάρχει στο ότι, πριν προχωρήσει σ' ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής και υποταχθεί στο νόμο της, διαλέγει τό πρωταρχικό σημείο της τοποθέτησης» (1). Και κατά τις εκφράσεις λοιπόν αυτές, τό ιδεατό σημείο της τοποθέτησης, όσο μπορούμε να τό δεχτούμε και στην άποψη του συνειδητού προκαθορισμού του, δέν είναι τίποτε άλλο παρά, καθώς έχουμε αναπτύξει, ο τρόπος της ζωής, που αναζητούμε και όρίζουμε για τόν έαυτό μας και ειδικότερα για τήν αξιότερη και δημιουργική ενέργεια της ζωής μας.

Και ύστερα όμως από τόν όριστικό τουτο καθορισμό της σημασίας του «ιδεατού σημείου», δέ θα ήταν άσκοπη και κάποια άλλη ακόμη ανάπτυξη, που έρχεται και περιγραφικά να εκφράσει την αληθινή σημασία της τοποθέτησης μέσα στις άπειρες δυνατότητες της ζωής. Άς δούμε λοιπόν πρώτα μία έκφραση τέτοιου είδους που υπάρχει, και σε περίπτωση θέσε, στη μελέτη του κ. Τσάτσου. «Άς φαντασθούμε τώρα πως βρήκαμε τό σημείο της δικής μας τοποθέτησης μέσα στο άπειρο των δυνατοτήτων, τό σημείο όπου ο Άρχιμήδης θά τοποθετούσε τό μοχλό του για να κουνήσει τη γη» και ή ψυχή μας στέκεται τώρα εκεί, έτοιμη, γεμάτη απ' όλες τις δυνάμεις της, σε μία στιγμή άκίνησιας. Βλέπει τόν κόσμο μπροστά της ν' απλώνεται σάν κάμπος. Πρέπει τώρα από τό σημείο τουτο να εκπορευθεί ή κίνηση, ή ζωή» πρέπει από εκεί να μοιράσει ή ψυχή στα πράματα τις δυνάμεις της, να τις κατευθύνει μέσα από τά πράματα, με τούς δρόμους της να φθάσει στα τέρματα της, πραγματοποιώντας την πολιτική της» (2).

Καθώς και αυτοαναγγέλλεται, ή περιγραφική αυτή έκφραση παρουσιάζει τη σκοπιά του «ιδεατού σημείου». Άν όμως ζητήσουμε με ακρίβεια να καθορίσουμε, ποιά είναι ή στιγμή αυτή της συνείδησης, που έτσι περιγραφικά τώρα εκφράζεται σάν σκοπιά του «ιδεατού σημείου», σε ποιά δηλαδή στιγμή υπάρχει πραγματικά ή στάση αυτή της ψυχής, που έχει την ήθικη έπικρεία της ολότητας του κόσμου, θά δούμε

(1) *Ενθ' άνωτ., σ. 51.

(2) *Ενθ' άνωτ., σ. 51.

τότε, ότι δέν θά μπορούσε να θεωρηθεί άσπληρα μονοσήμαντη ή περιγραφική αυτή ανάπτυξη. Κατά τις εισαγωγικές της διατυπώσεις, εκφράζει τη στιγμή που ή τοποθέτηση υπάρχει πιά όριστικά συντελεσμένη, και έτσι παρουσιάζει τη σκοπιά που κατέχει τό ώρισμένο «ιδεατό σημείο» της τοποθέτησης. Κατό τό περιεχόμενο όμως, μιά τέτοια περιγραφική ανάπτυξη, είτε τουλάχιστον με παρόμοιο περιεχόμενο, άναμφίβολα θά ταίριαζε — και τουτο, γιατί και πραγματικά υπάρχει κάποια άναλογία από μία άποψη στην κίνηση της ψυχής, όπως παρουσιάζεται, πριν να καθορίσει την τοποθέτηση, και όπως και έπειτα συνεχίζεται, για να πραγματοποιήσει σε ίδιότερες θέσεις την τοποθέτηση, — θά ταίριαζε λοιπόν για να εκφράσει και την άλλη, τη λογικά προηγούμενη στιγμή, τη στιγμή της συνειδητής αναζήτησης του «ιδεατού σημείου».

Μόνο που βέβαια, για μιά τέτοια άφηγηματική έκφραση της τελευταίας αυτής ιδεατής στιγμής, θά μπορούσαν και να υπάρχουν σημαντικές και εύλογες αντιγνώμες. Η στιγμή δηλαδή αυτή ποτέ δέ θά ήταν ανάγκη να εκφρασθεί και σάν ψυχολογικό γεγονός — «ας φαντασθούμε...» — είτε μάλλον σάν μία ειδική στιγμή στην ιστορία της ψυχής μας. Η στάση αυτή της ψυχής σάν στιγμή ιδεατή είναι από τη φύση της άσπληρα ένιαία και ώρισμένη, είναι δηλαδή λογικά άκίνητη στο κύρος και στην άξία της. Για τό λόγο αυτό και δέν είναι άπλως μιά μέσα σε άπειρες δυνατότητες, είναι αντίστροφα ή μιά και άναντικατάσταση στάση της ψυχής, μάλιστα αυτή που έχει άκριβώς την όραση των άπειρων δυνατοτήτων προς τη διαμόρφωση της ζωής. Η ίδια αυτή δύο μόνο ένδεχόμενα παρουσιάζει να υπάρχει ή να μήν υπάρχει. Και τουτο όμως όχι στη σφαίρα του ήθικού και πνευματικού κύρους, εκεί είναι άμετακίνητα έγκυρη. Στη σφαίρα μόνο της ιστορίας της ψυχής θά μπορούσε να διαπιστωθεί, άλλως δηλαδή της «ψυχικά ιστορική, ή ύπαρξη είτε ή άνυπαρξία της.

Άλλα, και με όλα αυτά, άφου τουλάχιστον παραθέσαμε την περιγραφική και έ ιστορική ανάπτυξη της μελέτης του κ. Τσάτσου, που, όπως είπαμε, θά μπορούσε να νομισθεί και σάν έκφραση της ιδεατής αυτής στιγμής, είναι τώρα σκόπιμο να αντιπαραθέσουμε και κάποια άλλη ανάπτυξη της ίδιας μορφής, που αυτή άσπληρα και άποκλειστικά να εκφράζει, και σάν μιά στιγμή πιά στην ιστορία της ψυχής, την ιδεατή στιγμή της αναζήτησης του σημείου της τοποθέτησης και έτσι να τη διακρίνει καθαρά από την άλλη και στενή βέβαια σκοπιά τό καθωρισμένου ήθι σημείου της τοποθέτησης.

Μιά τέτοια λοιπόν ανάπτυξη της ιδεατής αυτής στιγμής, της άπολυτα κρίσιμης

για την ύπαρξη μας θά μπορούσε να διατυπωθεί κατά τέτοιο περίπου τρόπο: «Άς φαντασθούμε, ότι σε ώρισμένη στιγμή κατακτήσαμε την ψυχική δύναμη ν' άποτινάξουμε κάθε συνήθεια και κάθε παράδοση, που μας όρίζει ως σήμερα τις επιδιώξεις μας και τις κατευθύνσεις μας στη ζωή άς φαντασθούμε, ότι άπαλαχθήκαμε έτσι από κάθε στοιχείο άνελεύθερο, που με την παρουσία του βαρύνει τη συνείδησή μας και τις αποφάσεις μας για τόν τρόπο που τελούμε τη ζωή μας. Βρισκόμαστε τότε στη θέση εκείνη, που μας δίνει τη θέα των άπειρων δυνατοτήτων για την κατεύθυνση και την πλήρωση της ζωής μας και σύγχρονα μας δίνει και τη δύναμη να σταθμίσομε άντικειμενικά κάθε μία από τις δυνατότητες αυτές κατά την άξία που θά έχει, άν γίνει τυχόν πραγματικότητα της ζωής μας, και έτσι άντικειμενικά να προκρίνομε για την τέλεση της ζωής μας την κατεύθυνση και την πλήρωση, που θά ήταν γι' αυτήν ή αξιότερη από όλες, ή κατ'έξοχην άξια, ή μόνη άξια.

Τέτοια όταν υπάρχει, όταν δηλαδή αληθινά υπάρχει ή στιγμή της συνειδητής αναζήτησης του πιο αξίου τρόπου της ζωής μας, καθώς και πριν είπαμε, καταλύεται είτε μάλλον αντιμετώπιζεται με τό μόνο δυνατό τρόπο ή θεμελιακή πνευματική άντινομία, που έγκειται στη συνύπαρξη και στη σύγκρουση του αίτηματος της αυτοτέλειας και της ατομικότητας της κάθε στιγμής της ζωής μας και έξ άλλου του νόμου της έσωτερικής σύνδεσης όλων των στιγμών της ζωής μας. Σύγχρονα όμως, με την ίδια αυτή στάση της θέας όλων των δυνατών τρόπων και της έκλογής άναμεσα σ' αυτούς τόν τρόπο της δικής μας ζωής, αντιμετώπιζεται και καταλύεται και κάποια άλλη, και άπολυτα κρίσιμη άντινομία, που όρίζει και άπαυστα κινεί τη ζωή του πνεύματος.

Όταν ώρισμένο πρόσωπο προσέρχεται προς τό πνεύμα, όταν θέτει για τόν έαυτό του και στον έαυτό του σάν άξια και σάν χρέος τη ζωή του πνεύματος, θέτει τότε σάν ισάξιους για τόν έαυτό του και συνάμα σάν χρέος τού όλους αδιάκριτα τούς τρόπους που εμφανίζει ή πραγματοποίηση του πνεύματος και όλους σύγχρονα τούς χώρους, όλα ακόμη τά άντικείμενα που καταλαμβάνει στην ολότητά της ή πραγματοποίηση του πνεύματος.

Τό πνεύμα δηλαδή, καθ'έναν, είναι ή δέν είναι άξια, και έτσι τό πνεύμα ως όλο ύπάρχει σάν χρέος του προσώπου. Ότι είναι άξιο, τουτο είναι και χρέος, όπου εκτείνεται ή άξια, έως εκεί απλώνεται και του χρέους ή έκταση. Όσο τουλάχιστον ή ζωή μας είναι συνειδητή, όσο δίνει λόγο στον

εαυτό της για τήν κάθε στιγμή της (!), τότε ή κάθε συγκεκριμένη πράξη της επιτελείται ύστερα από τή συνειδητή του χρέους μας για τήν επιτέλεσή της, ύστερα από αναγνώριση κάθε φορά και από κατάφαση της αξίας της. Και σύγχρονα, — αν έκφράσουμε και με αντίστροφη σειρά τήν ίδια αυτή λογική και ήθικη συνάρτηση, — όπου διαβλέπομε κάθε φορά ώριμην αξία, εκεί συνειδητοποιούμε και τή χρέος να προχωρήσομε στην πραγματοποίησή της, και, έτσι, πράττομε σε κάθε στιγμή μας κατά τή συνειδητή του χρέους μας προς τήν κατεύθυνση ώριμην αξίας.

Η ζωή μας λοιπόν θά είναι αληθινά πνευματική, αν ή συνειδητή τέλεση τών πράξεων, όσες τή συνιστούν, ξεκινάει με τήν κατάφαση της αξίας του πνεύματος. Το πνεύμα έχει αξία καθ' εαυτό· έχει έτσι αξία σε κάθε στιγμή του και σε κάθε στοιχείο του· έτσι και όλοι οι τρόποι τής ζωής του είναι άπóλυτα μεταξύ τους ισοξέιοι.

Όταν και έμεις έμπρακτα καταφάσκομε τó πνεύμα σαν αξία, ανεβάνομε τότε έμεις στή σφαίρα τής ύπαρξής του και τής αξίας του. Όταν όμως έτσι τó δεχόμαστε σαν αξία για τή ζωή μας, τó δεχόμαστε αναγκαία όπως καθ' εαυτό υπάρχει, τó δεχόμαστε στήν ολόκληρη τής ύπαρξης και τής αξίας του. Κάθε περιορισμός, όπως και κάθε επιφύλαξη, προς αυτή τήν κατεύθυνση είναι από τά πράγματα αδύνατα· είναι αδύνατο τουλάχιστον να προκύψει από τó ίδιο τó πνεύμα. Κάθε τέτοιος περιορισμός και κάθε τέτοια επιφύλαξη είναι στάση έξωπνευματική, αντιπνευματική.

Έτσι ή ζωή, που ζητάει να ένωθει με τó πνεύμα, ξεκινάει θέτοντας σαν αξία και σαν χρέος της τó πνεύμα στήν ολόκληρη της, τó όλο τó πνεύματος. Καί, αν τó πνεύμα συγκεκριμένα μόνο πραγματοποιείται, κατά συγκεκριμένους δηλαδή τρόπους και ακόμη

και με πράξεις συγκεκριμένες, και τότε, για τή ζωή, που ζητάει να γίνει ζωή τού πνεύματος, όλοι οι ειδικοί αυτοί τρόποι, όσες διαφορές κι' αν τους χωρίζουν, είναι πάντοτε άπόλυτα ισοξέιοι μεταξύ τους και είναι έτσι ισοξέιοι περιεχόμενο τού χρέους της. Και τούτο άκριβώς είναι τó κατ' έξοχην κρίσιμο. "Όλοι οι τρόποι τού πνεύματος άπόλυτα ίσχυουν σαν αξίες και σαν χρέος από τó ίδιο τουλάχιστον τó πνεύμα, καμμία διάκριση δε χωρεί ανάμεσα στους καθέκαστα τρόπους του. Τα πρόσωπα άσκοδον προτιμήσεις· όποτιμούν π. χ. τήν αξία τής έπιστήμης, έξαιρόντας, και άπόλυτα καλύτερα, τήν αξία τής αισθητικής ζωής· είτε πολύ συχνά και τó αντίστροφο. Κατά τó πνεύμα όμως στήν καθαρότητά του οι «άντικειμενικές» αυτές αξιολογικές διακρίσεις είναι έντελώς άσθητικές και άδύνατες. Έτσι λοιπόν, ή ζωή τού πνεύματος, στό ξεκίνημά της, τουλάχιστον, υπάρχει πάντοτε μόνο σά ζωή κατά όλους τους τρόπους τού πνεύματος· και έτσι έξ' άλλου ή πνευματικότητα συγκεκριμένης ζωής δεν είναι έφικτή παρά μόνο με τήν ολοκλήρωση τής πνευματικής της πλήρωσης. Η πνευματική άρτίωση τού προσώπου είναι ό μόνος τρόπος τής πνευματικής του ζωής.

Αυτή είναι ή αξίωση τού πνεύματος, ή πραγματοποίηση τής ολόκληρης τού πνεύματος. Οι δυναμεις όμως που αντίστοιχούν σ' αυτή τήν ανεξάντηλη αξίωση, οι δυνατότητες τής σφαίρας, όπου ή αξίωση αυτή άπóλυτα και ίσχυει, είναι από τή φύση τους άπόλυτα άσύμμετρες προς τήν έκταση τού περιεχομένου της. Οι δυνατότητες τού συγκεκριμένου προσώπου, καθώς τελεί τή ζωή του στή στενότητα τού ιστορικού χρόνου, είναι σε κάθε στιγμή αυτού τού χρόνου άτεγκτα και άποκλειστικά ώριμηνες και περιορισμένες. Σε κάθε τέτοια στιγμή, μιά μόνο πράξη είναι όπωσδήποτε δυνατή και έτσι και μιά μόνο πράξη, που πραγματοποιεί τó πνεύμα, και τó πραγματοποιεί και αυτή κατά ένα μόνο άπό τούς ειδικούς τρόπους του και μόνο σε ένα περιορισμένο χώρο είτε αντικείμενο μέσα στό άπειρο τών δυνατών χώρων και αντικειμένων του. Η ζωή τού προσώπου, ή ζωή τής ιστορίας ένεχει στή φύση της τή στενότητα και τόν περιορισμό. Είναι ή μοίρα της αυτή και έτσι τίποτε δε μπορεί να τήν ανατρέψει. Κάθε πράξη, κάθε έπίτευξη είναι έμπρακτη άναδοχή συγκεκριμένου περιορισμού, είναι δημιουργία πέρατος και όριου.

Έτσι, και όταν προσέρχεται προς τó πνεύμα, όταν πορεύεται προς τήν πνευματική της πλήρωση ή ζωή τού συγκεκριμένου προσώπου, δεν παύει και τότε να κινείται και να κλείεται μέσα σε πέρατα και μέσα σε όρια. Και τότε, κάθε συγκεκριμένη πράξη της είναι όρισμός, περιορισμός. Ο νόμος όμως τής σφαίρας, όπου

τώρα ζητάει να ανεβεί, ό νόμος τής ζωής τού πνεύματος, είναι, αντίστροφα με τες δυνατότητες της, τó όλο πάντοτε, τó άπειρο, τó άπόλυτο. Και έτσι, στή θέση της αυτή, στήν πρόθεσή της για τήν πραγματοποίηση τού πνεύματος, ή ζωή τού συγκεκριμένου προσώπου βρίσκεται άναπόφευκτα κάτω από τó βάρος άκατάλυτης αντίνομίας. Κάθε πράξη τής ζωής αυτής τελείται με τήν άπιστολή τó όλο κάθε φορά να έγκλειει· κάθε τέτοια πράξη συντελείται στήν πραγματικότητα με τήν άρνηση πάντοτε και τή διάσπαση τού όλου.

* * *

Είπαμε και πριν, ότι ή στιγμή τής συνειδητής αναζήτησης τού αξιότερου τρόπου για τήν πλήρωση τής ζωής μας, αυτή είναι και πάλι, άρκει αληθινά να υπάρχει, ό μόνος δυνατός τρόπος, που και ή βαθύτατη αυτή αντίνομία μπορεί να αντιμετωπίζεται και να καταλύεται για τήν κάθε στιγμή. Τώρα ή διαπίστωση αυτή πρέπει και ειδικότερα να άναπτυχθεί και να εξηγηθεί.

Για να γίνει όμως δυνατή μιά τέτοια άνάπτυξη και έξήγηση, πρέπει πρώτα να προβληθεί και να έρμηνευθεί ή σύνθετη ύπόσταση τής κάθε στιγμής τής ζωής μας. Τó συνειθισμένο βέβαια είναι, άπλη να τή σκεπτόμαστε τήν κάθε στιγμή μας τή συγκεκριμένη στιγμή τής ζωής μας τή θεωρούμε σαν να ταυτίζεται και σαν να έξαντλείται με τή συγκεκριμένη πράξη μας αυτής τής στιγμής. Η πραγματικότητα όμως δεν είναι άπλη και αυτή. Η συγκρότηση τής κάθε στιγμής μας είναι στήν πραγματικότητα σύνθετη. Αν μας διαφεύγει πάντοτε ή σύνθετη αυτή συγκρότηση, είναι άπλως γιατί πάντοτε μόνο στατικά και σαν κάτι περασμένο και σχηματισμένο θεωρούμε και σκεπτόμαστε τήν κάθε στιγμή μας. "Ας τή δούμε και στήν άλλη, στή δυναμική της ύψη, στή φάση τής κίνησης και τής δημιουργίας της, και τότε εύθως θά χάσομε από τó βλέμμα μας τήν άκίνητη άπλότητα τού περιεχομένου της. "Ας δούμε τήν κάθε στιγμή μας, και πριν πληρωθεί από κάτι συγκεκριμένο, πριν συντελεσθεί έτσι και σχηματισθεί, καθώς σά να στέκεται περιμένοντας και έτοιμάζοντας τήν πλήρωσή της, καθώς έτσι δεν έχει γίνει ακόμη, άλλα πάει να γίνει. Στή φάση της αυτή, κάθε στιγμή τής ζωής μας, κάθε στιγμή δηλαδή τής ζωής μας στήν καθαρότητά της, δεν παρουσιάζει συγκρότηση άπλη, δεν έχει περιεχόμενο μιά πράξη συγκεκριμένη· έχει άπεναντίας άπειρες πράξεις, άπειρες δυνατές πράξεις, άλλα όχι σαν ώρισμένο και συντελεσμένο της περιεχόμενο παρά μόνο σαν χώρο και κύκλο έκλογής — σαν ένδεχομένης άδιάκριτα όλες, μέχρις ότου μιά μέσα σε όλες προκρίθει για συγκεκριμένο περιεχό-

μενο τής στιγμής κάθε φορά τής ζωής μας. Τώρα όμως κατά ποιά τρόπο μεταβαίνει ή κάθε στιγμή τής ζωής μας από τή φάση αυτή τής άδιαμόρφωτης και προς τή διαμόρφωση στάσης της προς τήν άλλη της φάση, τή φάση τής καθωρισμένης και συντελεσμένης της ύπαρξης; Η μετάβαση αυτή είναι ή μετάβαση από τó άπειρο στό πέρασ, από τή στάση τής άοριστίας στή θέση τού όρισμού, από τήν πολλότητα τής δυνατότητας στήν ένότητα τής πραγματικότητας. Αυτή όμως είναι ή έκφραση τής μετάβασης με τή γλώσσα τής λογικής. "Ο,τι τώρα ανεξάρτητα προς αυτή τήν έκφραση υπάρχει βαρύτητα ουσιαστικό, είναι ή συγκεκριμένη κάθε φορά πραγματοποίηση τής μετάβασης, ή συγκεκριμένη κάθε φορά διαμόρφωση της στιγμής τής ζωής μας. Στή πρώτη φάση της ύπληχαν πολλές δυνατές πράξεις· καθώς λοιπόν για τήν πλήρωσή της πραγματοποιήθηκε μιά μόνο ανάμεσα σε όλες, στή δεύτερη τώρα φάση τής στιγμής υπάρχει μόνο ή μιά αυτή από τες δυνατές πράξεις τής πρώτης τής φάσης και υπάρχει πραγματοποιημένη πιά τώρα αυτή, ενώ όλες οι άλλες, οι δυνατές τής πρώτης φάσης δεν υπάρχουν καθόλου τώρα, ούτε σαν πραγματοποιημένες, ούτε καν πιά σαν δυνατές. Και ή άνυπαρξία αυτή, στή δεύτερη φάση τής στιγμής, τών δυνατών πράξεων τής πρώτης τής φάσης έκφράζεται ήθικα με τόν ειδικό όρο παράλειψη είτε μάλλον παραλείψεις τής στιγμής.

Έτσι όπωσδήποτε ή κάθε στιγμή τής ζωής μας, όταν θεωρηθεί συνολικά, και στήν πρώτη δηλαδή και στή δεύτερη φάση της, παρουσιάζει πάντοτε διπλά και πολλαπλά σύνθετη συγκρότηση: ποιοτικά διπλή, πράξη και παράλειψη· ποσοτικά πολλαπλή, μιά πράξη και πολλές παραλείψεις. Αν άγνοήσομε λοιπόν τήν τέτοια σύνθετη συγκρότηση τής κάθε στιγμής τής ζωής μας, δεν θά μπορούσομε ποτέ να κρίνομε άρτια, δηλαδή αληθινά, τó νόημα και τήν αξία τής συγκεκριμένης της διαμόρφωσης.

Αν τυχόν και ή πρώτη και ή δεύτερη φάση της είχαν τó ίδιο πάντοτε περιεχόμενο, τότε και ή άπλη της θεώρησης, ή θεώρηση της δηλαδή είτε στή πρώτη είτε στή δεύτερη φάση της, θά ήταν πάντοτε άρκτη για τήν όρθη συνολική έρμηνεία τής συγκεκριμένης της διαμόρφωσης. Ο διαφορισμός όμως τού περιεχομένου τών δύο αυτών φάσεων επιβάλλει και μέθοδο, που στό διαφορισμό αυτό να στηρίζεται και να πραγματοποιεί στή συνολική κρίση τής στιγμής τή συνθετική άρση του.

Άπαραίτητη δηλαδή είναι ή σύνδεση και ή σύγκριση τής πρώτης και τής δεύτερης φάσης κατά τή συγκρότηση τού συγκεκριμένου περιεχομένου των. Αυτή ή σύγκριση θά άποφασίσει, αν ίσοροποιεί ή δεύτερη με τήν πρώτη, όποτε όρθά έχει συντελεσθεί ή με-

(1) Τó ίδιο αυτό νόημα έκφράζουν ουσιαστικά οι διατυπώσεις, που χρησιμοποιεί ό κ. Ή. Θεοδωρακόπουλος, στή σελ. 11 τού λόγου του "Ο πνευματικός άνθρωπος" (Θεσσαλονίκη, 1935). Η σκοπιά βέβαια τής ολόκληρης τών σκέψεων, που έκφράζονται στό κατ' έξοχην πνευματικό αυτό κείμενο, είναι διαφορετική από τή σκοπιά, που ταιριάζει στήν πρόθεση τής δικής μας μελέτης. Εκεί δεν αναζητούνται και δεν επιδιώκονται οι προϋποθέσεις για τή ανάβαση στην άκέραια ζωή τού πνεύματος· αντίστροφα, έκφράζεται άπλως ή θέα και ή έρμηνεία τού τρόπου και τού ρυθμού τής ανάβασης αυτής, όπως συντελέσθηκε ιστορικά είτε και συντελείται αναγκαία στή ζωή τών πνευματικών ανθρώπων. Στήν έκφραση όμως και στήν έρμηνεία τού ρυθμού αυτού τής ανάβασης υπάρχει ώρισμένη στιγμή αντίστοιχη με τή στιγμή τής δικής μας μελέτης. Αυτήν αποδίδουν οι διατυπώσεις τής σελ. 11. "Η εδώνη που αισθάνεται ό πνευματικός άνθρωπος, τó άπόλυτο χρέος που τόν βαρύνει για κάθε στιγμή τής ζωής, που δεν πρέπει να άρπαχθεί άπρακτα από τó χρόνο, πηγάει από τó συναίσθημα αυτό τής αιωνιότητας τής στιγμής. Για κάθε στιγμή που δεν γεμίζεται με τó πλήρωμα τού παγκόσμιου λόγου, που δεν μεταβάλλεται σε άπόφαση τής βουλήσεως, φέρνει βαρύτερη εδώνη ό πνευματικός άνθρωπος".

τάβαση από την πρώτη στη δεύτερη, και έτσι είναι τότε εύστοχη ή συνολική συγκρότηση της στιγμής. Η ίσορροπηση όμως αυτή δεν μπορεί βέβαια να νοηθεί παρά μόνο σαν αξιολογική ίσορροπηση ή ποιοτική αναμφισβήτητα αποκλείεται, αφού στην πρώτη φάση υπάρχουν ένιαία πολλές δυνατότες πράξεις, ενώ στη δεύτερη μία μόνο πραγματοποιημένη πράξη, αντίστοιχη στο περιεχόμενο με μία από τις πολλές δυνατότες πράξεις της πρώτης φάσης, και, παράλληλα, οι παραλείψεις, οι αντίστοιχες με τις άλλες από τις δυνατότες αυτές πράξεις. *Ετσι όμως, στο επίπεδο της δεύτερης φάσης, όπου και η πρώτη με πληρότητα εκπροσωπείται κατά το περιεχόμενό της, μπορεί απλούστερα να πραγματοποιηθεί ή αξιολογική σύγκριση: Ποιό άρα γε είναι αντικειμενικά πιο αξιό, το περιεχόμενο της πραγματοποιημένης πράξης ή το περιεχόμενο της κάθε μιάς από τις παραλείψεις; Μήπως, αν έπράττονταν, τι παραλείφθηκε, θα άξιζε περισσότερο από αυτό που έπραξε; Και τότε, γιατί να έχει αυτό πραχθεί, και όχι αυτό που παραλείφθηκε και πού, αν έπράττονταν, θα άξιζε περισσότερο; Τα ερωτήματα αυτά κλονίζουν, αλλά και στηρίζουν το έδαφος της συγκεκριμένης διαμόρφωσης της κάθε στιγμής μας χωρίς τα ερωτήματα αυτά παραμένει επιφανειακή και άσθητική οιαδήποτε έρμηνεία της.

*Ετσι, λοιπόν, αν θελήσουμε να αξιολογήσουμε ώριμη στιγμή της ζωής μας, θα ήταν τουλάχιστον έλλειπτικό να μεινόμε στη μελέτη άπλως της συγκεκριμένης πράξης, που πληρώνει αυτή τη στιγμή. Βέβαια εκεί πάντοτε εξαντλούνται και η συνειδημένη ήθικη θεωρία και κατ'έξοχην του δικαίου οι όρισμοί. Η συνήθεια όμως αυτή αναμφίβολα πολλά σημαίνει για την ήθικη και για το δικαιο της παράδοσης, τίποτε όμως δεν θα μπορούσε ποτέ να σημάνει, ώστε να διαφεύσει την έλλειπτικότητα της έμπειρικής αυτής σκοπιάς, που άγνωστώς την παρουσία και τη βαρύτητα των παραλείψεων της κάθε στιγμής μας.

Σε μία άρτια αξιολόγηση της ζωής μας, πριν να κριθεί η συγκεκριμένη μας πράξη, όπως υπάρχει πάντοτε σαν θετικό περιεχόμενο συγκεκριμένης στιγμής της ζωής μας, ή γενικότερη δυνατότητα της αξίας της προκρίνεται ήδη από το θεμελιακό του ερώτημα: αξιολογικά τί βερμένει περισσότερο, ή πράξη ή κάποια από τις παραλείψεις της στιγμής μας αυτής;

Αυτή είναι σε σύντομη εξέγηση ή ήθικη και πνευματική σημασία της παράλειψης. Το νόσηκε βέβαια πρότερο ή μία μόνο, και άλλωστε ή κύρια, κατεύθυνση της σημασίας της ή παράλειψη σαν κάτι το άστοχο, σαν άρνητικό αξιολογικά στοιχείο μέσα στη

συγκρότηση της κάθε στιγμής της ζωής μας. Στις γενικότερες όμως διατυπώσεις ένυπαρξης ήδη και ή έκφραση της σημασίας της προς την αντίστροφη κατεύθυνση. *Όταν δηλαδή ή πράξη ώριμη στιγμή της ζωής μας αξιολογικά βαρύνει όσο καμμία από τις σύστοιχες προς αυτή παραλείψεις, τότε και ή αξιολογική πρόκριση της πράξης αυτής είναι άπόλυτα θετική, αλλά και συνάμα όλες οι παραλείψεις που είναι άναγκαίες για την ύπαρξη της πράξης και που συμπίπτουν, και λογικά και χρονικά, με την έκτέλεση της, όλες αυτές τότε άπόλυτα δικαιώνονται και είναι στοιχεία αξία στη συγκρότηση της στιγμής αυτής της ζωής μας. *Η παράλειψη, σ' αυτή τη δεύτερη όψη της, είναι προϋπόθεση άναγκαία για την πράξη και έχει έτσι θετική συμβολή στη διαμόρφωση της στιγμής, όπως άλλωστε, καθώς έπειτα θα δούμε, και το όλο της ζωής μας. Το πρόβλημα μόνο θα παραμείνει πάντοτε, αν ή πράξη ή συγκεκριμένη υπερτερεί αξιολογικά κά-θε σύστοιχη της παράλειψη.

*Ότι, τώρα, ισχύει για την κάθε στιγμή, στην καθαρότητα και την άρτιότητα που το είδαμε, ισχύει, αν και όχι βέβαια με την ίδια καθαρότητα και άρτιότητα, και για κάθε πλατώτερη και συνεχέστερη ενέργεια της ζωής μας, ισχύει κατά συνέπεια τελικά και για το όλο της ζωής μας. *Εως τώρα μιλώντας κατά λογική άφαίρεση για τη στιγμή της ζωής μας είχαμε την άπόλυτη καθαρότητα που υπάρχει στη σφαίρα και στη γλώσσα της λογικής. Τώρα, άφίοντας άναγκαία την άπόλυτη αυτή καθαρότητα, θα δούμε την ενέργεια της ζωής μας στις πραγματικές της συνέχειες και ένότητες. *Εκεί λοιπόν θα πρέπει να εφαρμόσουμε και όσα έως τώρα είπαμε για τη σημασία της παράλειψης, μόνο με κάποια προέγγιση πάντοτε προς την καθαρότητα της λογικής τους διατύπωσης, αλλά και πάντοτε με τη μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση. *Ετσι, και τη δημιουργία, που καταλαμβάνει ώριμη στιγμή της ζωής μας, όταν θελήσουμε αξιολογικά να την κρίνουμε, και τότε θα πρέπει πάντοτε αλλά και θα μπορούμε να κρίνουμε πρώτα την αξία των σύστοιχων παραλείψεων, την αξία δηλαδή των πράξεων που παραλείφθηκαν κατά την περίοδο αυτή της ζωής μας, και περίοδο συγκεκριμένης δημιουργίας μας.

Προς αυτήν ειδικά την κατεύθυνση δεν υπάρχει τώρα τίποτε που να χρειάζεται να προστεθεί για τη σημασία της παράλειψης. *Αντίστροφα όμως, στην άλλη της όψη ή παράλειψη, σαν προϋπόθεση για την πράξη μας και για τη δημιουργία μας, παίρνει τώρα ιδιαίτερη σημασία και σπουδαιότητα. *Η παράλειψη πρώτα - πρώτα, σ' αυτή την ειδικότερη όψη της, όσο τουλάχιστον γίνεται — και πάντοτε σχεδόν γίνεται — συνειδητά, μπορεί ίσως και να όνο-

μασθεί με ιδιαίτερο τώρα όνομα στη σφαίρα δηλαδή της ψυχικής πραγματικότητας θα ταίριαζε να όνομάζεται *παράλειψη* αυτού του είδους ή παράλειψη.

*Η παραίτηση λοιπόν, ή δύναμη ειδικότερα της παραίτησης έχει σημασία αποφασιστική για την έκβαση της ανεξάντλητης προσπάθειας προς την πνευματική άρτίωση του προσώπου. Είναι «ή πρώτη άρνητική προϋπόθεση και ή πρώτη άρετή της πολιτικής της ψυχής» (1). Όπως λέει ο κ. Τσάτσος, γι' αυτήν μιλώντας με άλλη λέξη. Σ' αυτήν, στην παραίτηση από τις ροπές και από τις άφοσιώσεις της ψυχής πρέπει ν' άποδοθούν όλα όσα ειδικά άναπτύσσει ο κ. Τσάτσος, όνομάζοντας τα «δύναμη της όσιας» (2).

*Όλα αυτά βέβαια στην ήθικη και λογική σφαίρα δεν παρουσιάζουν καμμία ιδιαίτερη σημασία. *Αντίστροφα, έχουν βαρύτητα παρουσία στην καθαυτό ζωή της ψυχής. *Εκεί μόνο πρέπει έτσι να αξιωθούμε κύρος και οι διατυπώσεις του κ. Τσάτσου: «Νά θυσιάσει την ήδονή μα και την άρετή της πολυπραγμοσύνης του» (3). Και σε άλλο σημείο, «κάποτε, μετά χρόνια, στρέφομε με συγκίνηση τη σκέψη μας, με τύψεις κάποτε, προς όσες πλούσιες δυνάμεις, όσα όφρατα έργα, όσες έλπιδοφόρες άγάπες σκοτώσαμε, για να όσosome στο πνεύμα μας.» (4)

Με τις τελευταίες αυτές διατυπώσεις καθαρά φαίνεται, ότι ή παραίτηση έχει πάντοτε άντικείμενό της όχι νοητές άπλως ύπαρξεις, αλλά ύπαρξεις με κάποια ήδη πραγματικότητα, συγκεκριμένα ψυχικές πραγματικότητες, όπως είναι οι συγκινήσεις, οι τύψεις και οι κλίσεις της ψυχής. Το αντίστροφο άκριβώς συμβαίνει στη διάνοξη της παράλειψης σαν ήθικης έννοιας, διάνοξη που τελείται κατά τη λογική λειτουργία της συνειδητής μας. *Η λογική δηλαδή και ήθικη αυτή διάνοξη, για να μπορεί να ύπάρξει, προϋποθέτει πάντοτε, — είναι το αίτημα του άντικειμενικού κύρους των λογικών και ήθικών κρίσεων, — ότι έχει όπωσδήποτε διακοπή κάθε είδους έπενέργεια στη λειτουργία της συνειδητής μας των διαθέσεων και των κλίσεων της ψυχής. Το άποτέλεσμα όμως αυτής της διακοπής είναι βέβαια, ότι ή παράλειψη σαν ήθικη έννοια δεν μπορεί ποτέ να έχει κάποιο πραγματικό άντικείμενο, ούτε καν όποιου είδους πραγματικό άντικείμενο παρουσιάζει πάντοτε ή παραίτηση. Σαν άντικείμενο της παράλειψης ύπάρχει, και ύπάρχει μόνο καθώς προβάλλεται στην ήθικη κρίση μας, κάποια σειρά κάθε φορά από δυνατότες άπλως και ένδεχόμενες πράξεις, που άναμεσα τους πρέπει την αξιώτερη να προκρίνουμε, και πράξη έτσι, που και αυτή τώρα

μόνο θα φθάσει να άποκτήσει πραγματικότητα, αν δηλαδή με τωρινή μας ενέργεια προχωρήσουμε στην πραγματοποίησή της.

Στο χώρο λοιπόν της δυνατότητας άπλως, εκεί όπου καμμία πραγματικότητα δεν ύπάρχει ακόμη παρά μόνο ύπάρχουν οι σχηματισμοί του λογισμού μας, και ίσως και άντικειμενικά κάποια έτοιμασία πραγματικότητας, εκεί πάντοτε κινείται ή ήθικη λειτουργία της παράλειψης. *Ετσι, είναι και εύλογο, ότι έξω από τη θεωρία, αλλά σχεδόν πάντοτε και μέσα στη θεωρία, ή παρουσία της είναι άθέατη, σιωπηλή, άπουσία πρότερο παρά παρουσία, παράλειψη και της σημασίας της, άπόλυτη παράλειψη. Και όμως, στη σφαίρα του κύρους και της αξίας είναι βαρύτερη ή σημασία της παρουσίας της. Μία ύπόδειξη μόνο έλαφρή της βαρύτητας αυτής σημασίας είναι οι σύντομες άναπτύξεις, όσες μπορέσαμε να της άφιερώσουμε.

*Η παραίτηση, αντίστροφα, καθώς διαδραματίζεται στον πυκνωμένο χώρο της ψυχικής πραγματικότητας, καθώς έτσι τελείται καταργώντας και προκαλώντας δυνάμεις και συγκινήσεις και συγκρούσεις της ψυχής, ύπάρχει, όπως είναι και εύλογο, εύρύτατα γνώριμη και βαθύτατα αισθητή. Στη φύση της ταίριαζει ή συχνή και στη θεωρία παρουσία στις δραματικές και στις λυρικές δημιουργίες των μεγάλων ποιητών.

Και τώρα, ύστερα από την έκφραση και την εξέγηση της σύνθετης υπόστασης της κάθε στιγμής της ζωής μας, σύνθετης, γιατί πάντοτε συγκροτείται από μία πράξη θετική και από άπειρες σύγχρονες παραλείψεις, είναι πια τώρα καιρός και να άναπτύξουμε, για ποιους ούσιαστικούς λόγους καταλύεται κάθε φορά, όπο ώριμη μόνο προϋπόθεση, ή άντινομία άνάμεσα στο άπειρο του χρόνου μας προς το πνεύμα και στο πέρας της κάθε συγκεκριμένης πράξης μας.

Είπαμε, ότι και ή άντινομία αυτή καταλύεται κατά τη στιγμή της συνειδησης, που και περιγραφικά τότε άναπτύξαμε, τη στιγμή της συνειδητής αναζήτησης του άξιώτερου τρόπου για τη ζωή μας και της έκλογής του τρόπου αυτού από τη σύγχρονη θέα όλων των δυνατοτήτων και των κατευθύνσεων, που ύπάρχουν και προβάλλονται στη ζωή μας. *Αν άίρεται λοιπόν ή άντινομία κατά τη στιγμή αυτή και για τη στιγμή αυτή, όπως και για την έπειτα ζωή μας, σε όση έκταση και σε όσο μέτρο ή στιγμή αυτή την όρίζει, ή άρση αυτή συντελείται με την πράξη συγκεκριμένης της έκλογής, με την κρίση που είναι στην ούσια της ή τέτοια πράξη, μία κρίση, που έχει άντικείμενο την όλότητα των άπειρων

(1) «Προπόλαια», τεύχ. 2, σ. 53.

(2) *Ενθ. άνωτ., σ. 52-53.

(3) *Ενθ. άνωτ., σ. 52.

(4) *Ενθ. άνωτ., σ. 53.

δυνατοτήτων και κατευθύνσεων, που προβάλλονται ή στιγμή αυτή της συνείδησής μας; και είναι αδιάφορο, αν μία μόνο μέσα σε όλες θετικά την κρίνει και την προκρίνει σαν τον αξιότερο τρόπο για τη ζωή μας, ενώ, αντίστροφα, όλες τις άλλες αρνητικά τις κρίνει και τις απορρίπτει σαν τρόπους που θα αξίζαν για την πλήρωση της ζωής μας. Το αποφασιστικό είναι, ότι, έτσι, ή κρίση μας αυτή, που έπιτελει την πρόκριση του συγκεκριμένου τρόπου της ζωής μας, τον καθορισμό «του ιδεατού σημείου της τοποθέτησης», συντελείται με τη διάνοηση του ιδανικά δλου των άπειρων δυνατοτήτων, που αντικειμενικά πρόκεινται στη ζωή μας, με την αξιολόγηση έτσι, μερικά θετικά και μερικά αρνητικά, του άπειρου των δυνατοτήτων της ζωής μας, από την όραση λοιπόν του δλου της ζωής, του άπειρου, του άπολύτου.

Η στιγμή της κρίσης αυτής, όταν αληθινά υπάρξει στην αρτιότητά της, είναι για το δλο της ζωής μας, δτι είναι ή πρώτη από τις δυο φάσεις, που διαπιστώσαμε στην κάθε στιγμή της ζωής μας, για την ολικήν ύπσταση της κάθε στιγμής. Έτσι, όταν και τώρα θέσομε το κρίσιμο ερώτημα για την ολική ύπσταση και αξία της ζωής μας, αν αξιολογικά πιότερο βαρύνει δτι πράττεται ή δτι παραλείπεται στη ζωή μας, τότε, αρκεί αντικειμενικά να συντελέσθηκε ή κρίση της στιγμής αυτής, και θα μπορούμε να διαπιστώσομε, δτι και ή πρόκριση του συγκεκριμένου τρόπου της ζωής μας είναι από την άποψη της αξίας της απόλυτα θετική και συνάμα όλες οι κάθε είδους παραλείψεις της ζωής μας, που υπήρξαν είτε θα υπάρξουν αναγκαίες για την τέλεσή της κατά το συγκεκριμένο αυτό τρόπο, όλες αυτές απόλυτα δικαιώνονται και είναι στοιχεία αξία στη συγκρότηση της ζωής μας.

Υστερα λοιπόν από τη στιγμή αυτή, κάθε πράξη, που γίνεται κατά τη δύναμη και κατά την κατεύθυνση που ή στιγμή αυτή ώρισε, όσο κι' αν είναι, σαν πράξη συγκεκριμένη, ώρισημένη πάντοτε και περιορισμένη, καθώς όμως είναι, σύμφωνα με την υπαγόρευση της, ή πιό αξία από κάθε άλλη, ή μόνη λοιπόν αξία στο χώρο και το χρόνο που καταλαμβάνει—και έτσι ούτε και έξουδτερονεται τυχόν ή αξία της από την αξία σύστοιχων παραλείψεων—δεν έμπιπτει, δεν υπόκειται στην αντίνομια, που θα της έφερε ή άθρητη του χρόνος προς το δλο του πνεύματος. Αντίστροφα, αυτή ακριβώς ή πράξη είναι ή μόνη, που έκπληρώνει το χρέος προς αυτό το δλο: το δλο του πνεύματος ως προς αυτή την πράξη είναι αυτό ακριβώς που ή πράξη έπιτελει.

Έτσι, σύμφωνα με την οικονομία και της ιστορίας στην ολική της ανάπτυξη και της άτομικής ανθρώπινης ζωής, ή πραγματοποίηση του πνεύματος με τα έργα μας,

ή πνευματική μας άρτίωση και ολοκλήρωση δεν γίνεται έφικτη, παρά μόνο, όταν, όπως αναπτύξαμε, συνάμα, και έλεύθερα και νόμιμα, και άτομικά και συνθετικά, και στη σφαίρα του άπειρου και στο χώρο του πέρατος, σε μία στιγμή απόλυτης συνείδησης του έαυτού μας και της αποστολής μας επιτύχομε να καθορίσομε την κατεύθυνση για την πιό αξία πλήρωση της ζωής μας. Είδαμε ως τώρα τις προϋποθέσεις μιας τέτοιας απόλυτα κρίσιμης πράξης, τη δύναμή της, τη σκοπιά της. Άς προχωρήσομε τώρα, πιό τολημρά ακόμης και πιό συγκεκριμένα, προς ουσιαστικές καθορισμούς.

**

Πρώτη λοιπόν και άμεση προϋπόθεση για την αξιολόγηση των τρόπων του πνεύματος, όπως ειδικά προβάλλονται για την πλήρωση της ζωής μας, είναι πάντοτε ή ολοκληρωτική έπίγνωση των ύποκειμενικών μας πνευματικών δυνάμεων. Ότι μάλιστα ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει κατά την έπίγνωση αυτή, είναι κατ' έξοχην οι δυνάμεις, όσες από τη φύση μας βέβαια έχομε, και όχι όσες άβέβαιες πάντοτε μας προσθέτει ή καλλιέργεια. Η καλλιέργεια μίας γίνεται, πιότερο, χρήσιμη για να δοκιμάσομε, αν και πώς υπάρχουν οι από τη φύση μας πνευματικές μας δυνάμεις. Και βέβαια, ή έπίγνωση αυτή είναι, σε οιαδήποτε περίπτωση, έξαιρετικά δύσκολη, αλλά είναι όμως και άπολυτα κρίσιμη πάντοτε για την όλη οικοδόμηση της πνευματικής μας προσωπικότητας. Χρειάζεται λοιπόν αποφασιστική έμμονή, ώστε με κάθε τρόπο να την πραγματοποιήσομε ολοκληρωτικά και άπταιστα.

Κατά την έπίγνωση αυτή τώρα πρέπει απαραίτητα να ξεκινήσομε με τη διαπίστωση, ότι μās έχει από τη φύση μας δοθεί σημαντική πνευματική δύναμη. Όταν δεν υπάρχει στη ζωή μας μία τέτοια πνευματική δύναμη, τότε όλα τα άλλα θα είναι πάντοτε περιττά και μάταια. «Άσθενή δέ φύσιν μεγάλων ούτε αγαθών ούτε κακών αίτιαν ποτέ έσεοθαί» προγράφει αμείλικτα ο φιλόσοφος. Άλλωστε, όταν λείπει στη φύση μας ή μεγάλη πνευματική δύναμη, τότε αναπόφευκτα όχι μόνο είναι άσκοπο, αλλά κυρίως είναι άδύνατο να φθάσομε κάποτε στη στιγμή της απόλυτα συνειδητής αυτορύθμισης της ζωής μας, τη στιγμή που ακριβώς έρμηνεύομε τώρα με όλες αυτές τις σκέψεις. Η προκριματική λοιπόν διαπίστωση, ότι μās έχει δοθεί από τη φύση σημαντική πνευματική δύναμη, είναι σε κάθε περίπτωση απόλυτα απαραίτητη. Έτσι, δτι υποτελείται πιά, όποτε αυτή υπάρχει, στο επίπεδο της έπίγνωσης των ύποκειμενικών μας δυνάμεων, είναι να ανακαλύψομε και να βεβαιώσομε

την ειδικότερη άπλωδ κλίση των από τη φύση μας πνευματικών μας δυνάμεων.

**

Ίσως όμως, στο σημείο τουδτο, επιβάλλεται και μία ειδικότερη παρατήρηση. Για να διαπιστώσομε δηλαδή στη φύση μας, τώρα—κατά τη στιγμή της συνειδητοποίησης των πνευματικών μας δυνάμεων—, για πρώτη φορά, καλλιτεχνικές και ποιητικές δυνάμεις, και έτσι, τώρα, με τη διαπίστωση αυτή, άφου θα συντρέχουν τυχόν και οι άλλες προϋποθέσεις, να ξεκινήσομε προς τη δημιουργική τους αξιοποίηση, μία τέτοια περίπτωση άναμφισβήτητα είναι έλάχιστα πιθανή, είναι μάλλον άπίθανη και άδύνατη. Άλλωστε, κατά το νεώτερο φιλόσοφο, «οι καλές τέχνες είναι τέχνες της μεγαλοφυΐας». Και το ήθικό συμπέρασμα του εύγλωττου αυτού άφορισμού είναι σαφέστατο: Όποιος άνακαλύπει στον έαυτό του μέτρης καλλιτεχνικές και ποιητικές δυνάμεις, αυτός, το πιό φρόνιμο και το πιό αξίο θα είναι να τις άφίσει σε κατάσταση άδιατάρακτης αδράνειας. Αν πάλι τύχει κανείς να είναι πραγματική μεγαλοφυΐα, αυτόν βέβαια θα τον έχει κιόλας συνεπάρει στο ρυθμό και στον οίστρο της άσυγκράτητης δημιουργίας ή έσωτερική του πλαστοουργική δύναμη» έτσι, όπωσδήποτε, θα είναι και σ' αυτόν άδύνατο να ανακαλύψει, τώρα για πρώτη φορά, τη δύναμη της ποίησης, που από τη φύση του του έχει δοθεί.

Άληθινά, ή στάση της ψυχής, που με όλες αυτές τις σκέψεις τη μελετούμε, ή στιγμή της συνείδησης, που όρίζει τον αξιότερο τρόπο της ζωής του συγκεκριμένου προσώπου, δεν είναι εκείνη, που άνακαλύπτει και που δημιουργεί τους αληθινούς καλλιτέχνες και τους αληθινούς ποιητές. Αυτόι, άσυνειδητα, με το πάθος πιότερο την παρόρμηση διαμορφώνονται. Άλλά, και για τό λόγο τουδτο άλλωστε, δεν είναι αυτό το πρότυπο της άρτίωσης και του ήθους τουδ πνευματικού ανθρώπου, δεν είναι αυτοί το πρότυπο της προσωπικότητας, που πάντοτε συνειδητά, και με έλευθερία και με νομιμότητα, αυτοδιαπάσσεται. Μπορεί βέβαια να έχουν, και άναμφισβήτητα έχουν κοσμοϊστορική κάποτε σημασία, μπορεί άκόμη να έγγιζουν και να εκφράζουν ίσως το άπόλυτο, με το μερικό όμως πάντοτε τρόπο τους, αλλά όπωσδήποτε σε καμμία περίπτωση δεν φθάνουν να είναι—στην άποψη της δημιουργικής αυτοσυνείδησης του πνεύματος—δεν μπορούν στην καθαρή του ύπαρξη να είναι πνευματικά άρτιωμένες προσωπικότητες. Άλλο ή μεγαλοφυΐα τουδ δημιουργού και άλλο ή άρτίωση της προσωπικότητας. Οι σκέψεις της μελέτης ως το σημείο τουδτο έξηγούν άρεκτα και άποδεικνύουν την άπόλυτη αυτή ουσιαστική διάκριση.

Και ή ουσιαστική αυτή διάκριση είναι ακριβώς ο λόγος, που και γι' αυτές ακόμη, τις αυθόρμητα όδηγημένες στη ζωή τους μεγαλοφυΐες της ποίησης και της τέχνης, έχει πάντοτε την ίδια κρίσιμη σημασία ή στιγμή της συνειδητής πρόκρισης του αξιότερου τρόπου της ζωής. Και οι μεγάλοι δηλαδή ποιητές και καλλιτέχνες, όσοι τουλάχιστον κατά την ευρύτητα της συνείδησής τους δεν έξαντλούνται με την εκτέλεση μόνο της καλλιτεχνικής εργασίας τους, με τις στιγμές μόνο της ποιητικής έμπνευσης και έκφρασης, μπορούν άναμφίβολα και αυτοί, σε μία ώρα στοχαστικής γαλήνης και συνάμα βαθύτατης ήθικης μέριμνας, να σταθούν και ν' αναρτήσουν τον έαυτό τους, μήπως τυχόν έκλεισαν πολυ στενά τη ζωή τους και παραμέλησαν έτσι μιάν ευρύτερη άποστολή στη ζωή. Αν λοιπόν τότε, αξιολογώντας την κάθε άλλη ένδεχόμενη δράση τους, όπως και όσο μπορούν να τη φαντασθούν και να την ύπολογίσουν, σύμφωνα με τις ύποκειμενικές τους δυνάμεις—άλλά ίσως άκόμη, όπωδ άργότερα θα έξηγηθεί, σύμφωνα και με τις αντικειμενικές ανάγκες της ζωής γύρω τους, —δν, με όλα αυτά τα στοιχεία αξιολογώντας, διαπιστώσουν αντικειμενικά, ότι οιαδήποτε άλλη δράση τους σε άλλους χώρους και σε άλλους τρόπους του πνεύματος θα ήταν άναμφίβολα περιττή και μάταιη μετριοπραξία(1), τότε, αλλά μόνο τότε, βρίσκονται και αυτοί στη στιγμή της απόλυτης αυτοσυνείδησης της ζωής τους, και έτσι, εκ των ύστερων τώρα αυτοί, κατακτούν για την ειδικά διαμορφωμένη ζωή τους, παράλληλα με τη μεγαλύτερη της ίσως μέσα στα ειδικά όριά της, και την άπόλυτη ολοκλήρωση και άρτίωση, που έρχεται από την ήθική όραση τουδ δλου της ζωής και που αυτή είναι ο νόμος και ή παρουσία της προσωπικότητας.

**

Καθ' έαυτην λοιπόν ή διαπίστωση των καλλιτεχνικών και ποιητικών μας δυνάμεων δε θα μπορούσε ποτέ να στριξεί, μόνη αυτή, την πρόκριση της καλλιτεχνικής και ποιητικής ζωής σαν τον αξιότερο

(1) Στις άναπτύξεις τουδ κειμένου παρουσιάζεται μιá περίπτωση όριακή. Στην πραγματικότητα όμως, δεν άποκλείεται σε ένα και το ίδιο πρόσωπο να συνυπάρχουν, παράλληλα με την καλλιτεχνική και ποιητική δύναμη, και ή δύναμη της έπιστημονικής θεωρίας, είτε και άκόμη της άμεσης πολιτικής ένεργειας. Αντίστροφα, είναι μάλιστα και το πιό πιθανό μιá ψυχικά πλούσια φύση να έγκλείει δημιουργικές δυνάμεις προς όλες τις περιοχές της ζωής. Και τότε, ανεξάρτητα και προς την έπιτακτική πάντοτε ανάγκη της συγκέντρωσης και της σύνταξης των δυνάμεων της ψυχής, υπάρχει, από τα πράγματα τουλάχιστον, άκεραίο το πρόβλημα για την τοποθέτηση και την κατεύθυνση του προσώπου στον τρόπο, τον αντικειμενικά αξιότερο για την πλήρωση της ζωής του. Δεν άποκλείεται καθόλου ή

τρόπο της ζωής μας. 'Αλλά και οϊωνδήποτε δυναμένων μας ή διαπίστωση, οϊαδήποτε κρίση μας ακόμη στο επίπεδο αυτό της επίγνωσης τών υποκειμενικών μας δυναμένων, δεν θά έφθανε ποτέ να στηρίξει μία παρόμοια πρόκριση. "Ο,τι θά μπορούσε πραγματικά να άποφασίσει προς αυτή την κατεύθυνση, ήδη και στο επίπεδο τούτο, είναι μόνο μία άρνητική διαπίστωση, μία διαπίστωση δηλαδή αδυναμιών και έλλείψεων της ψυχής μας. Και στην προηγούμενη ακόμη περίπτωση, της άπόκτησης και άπό τη συνείδηση του καλλιτέχνη άληθινής πνευματικής άρτίωσης, ουσιαστικά και εκεί μία άρνητική διαπίστωση στηρίζει την κύρωση της καλλιτεχνικής ζωής σάν του αξιότερου τρόπου της ζωής του συγκεκριμένου αυτού προσώπου" ή διαπίστωση, όπως είπαμε, ότι οϊαδήποτε δράση του προς κάθε άλλη κατεύθυνση θά ήταν άσημαντή μετριοπραξία. 'Αλλά και σε κάθε άλλη περίπτωση άτεγκαί ισχύει ή άποφασιστικότητα αυτή της άρνητικής διαπίστωσης.

"Η άρνητική όμως διαπίστωση δεν λύει ποτέ, άπλως περιορίζει το πρόβλημα. Το πρόβλημα λύεται πάντοτε σε επίπεδο άνω-νερο και λογικά ύστερα άπό τη διαπίστωση τών υποκειμενικών μας δυναμένων, στο επίπεδο της αξιολογικής σύγκρισης τών τρόπων του πνεύματος, όσοι κάθε φορά δεν άποκαλείονται άπό τις υποκειμενικές μας δυνατότητες.

* *

Πριν όμως προχωρήσουμε στο άνωτερο αυτό και άντικειμενικό επίπεδο, χρειάζεται, στο επίπεδο ακόμη της επίγνωσης τών υποκειμενικών μας δυναμένων και κλίσεων, να μελετήσουμε και μία άλλη, κατ' έξοχην έξαιρετική περίπτωση. Είναι ή μυστική και θρησκευτική διάθεση, στην άληθινή βέβαια βαθύτατη ψυχική της ύπόσταση.

¶Πρώτα-πρώτα λοιπόν είναι πολύ άπίθανο να έκδηλωθεί ή διάθεση αυτή σε μία ψυχή άσχημάτιστη ακόμα, «πριν άπό το ξεκίνημά της» στην όποια ζωή της. Το πιό πιθανό είναι μία τέτοια διάθεση και βίωση να έρθει μόνο σάν ή έξοχτη κορύφωση μίας βαθύτατα συνειδητής και δημιουργικής ζωής, σάν ή άπόλυτη άνάπαυση στο άπνοο και στο άλογο ύστερα άπό βαθύτατο πόνο δημιουργίας και ύστερα άπό την εξάντληση του λόγου της ζωής.

περίπτωση, που οι καλλιτεχνικές ειδικά δυνάμεις μας θά χρειασθεί να παραμερισθούν, τουλάχιστον άπό τη συνείδητή και κύρια πρόθεση της δράσης μας, για να οικοδομησουμε έτσι τη ζωή μας στο στερεό έδαφος της νηφάλιας θεωρίας είτε της άσπληρης ήθικης άποστολής. Τα παραδείγματα, με τις μεγαλύτερες μορφές της 'Ιστορίας, εδωλατίνα έπιμάρτυρο, καθώς την έμφανίζουν και συντελεσμένη στην πραγματικότητα, την ανάγκη αυτή για την αυτοδημιουργία της προσωπικότητας με παραμερισμό καλλιτεχνικών δυνατοτήτων και ποιητικού ένθουσιασμού.

Μπορεί όμως και να έμφανισθεί κάποτε πρώτα ή μυστική και θρησκευτική διάθεση και να κυριεύσει την ψυχή του προσώπου πριν άπό οϊοδήποτε προσανατολισμό του στη ζωή. Και τότε βέβαια κατ' έξοχην μας ενδιαφέρει" θά πρέπει μόνο να διακρίνουμε δυό διαφορετικά ένδεχόμενα.

Το πρώτο ένδεχόμενο είναι ή μυστική διάθεση να καταλάβει άπόλυτα τη συνείδηση του προσώπου και έτσι να του κλείσει κάθε θέα της ζωής και κάθε σκέψη της μοίρας του. Για ένα λοιπόν τέτοιο πρόσωπο, που στη μυστική ένωση με το νόημα του κόσμου άρνείται άπόλυτα κάθε φροντίδα του κόσμου, είναι άναμφισβήτητο, ότι πρέπει να ισχύει, ότι ισχύει και στην περίπτωση του καλλιτέχνη και του ποιητή. "Η έστρατη της ζωής του μυστικού μπορεί καθ' έαυτην να μη δέχεται καν σύγκριση με όλες τις αξίες και με όλους τους νόμους του κόσμου" ότι όμως είναι πάντοτε βέβαιο, είναι ότι, με όλη του την άγιότητα, ένα τέτοιο πρόσωπο δεν έχει άρτίωση την άτομική έξω ζωή του, δεν έχει στην πλήρωση της ζωής του την άντιστοιχία προς το όλο του πνεύματος και της ζωής" δεν είναι λοιπόν άρτια, άληθινή προσωπικότητα.

Το άλλο τώρα και το πιό πιθανό ένδεχόμενο είναι ή μυστική διάθεση να μη κυριαρχήσει άπόλυτα στη ζωή της ψυχής. Τότε όμως, δεν μας ενδιαφέρει πιά, παρ'ά μόνο στην άρνητική της άποψη" μας ενδιαφέρει έτσι μόνο σάν άρνηση, σάν άρνηση του κόσμου και της ζωής, σάν άρνηση δηλαδή όλων τών άλλων τρόπων του πνεύματος, έκτός άπό τη μυστική στροφή προς κάποια βαθύτερη ούσια του κόσμου. Στην περίπτωση όμως αυτή είναι όπωσδήποτε και ψυχικά δυνατή ή στιγμή της συνειδητής αναζήτησης του αξιότερου τρόπου της ζωής. Κατά τη συντέλεση λοιπόν αυτής της αναζήτησης, ή διαπίστωση της μυστικής διάθεσης θά έχει, και αυτή, άποφασιστική σημασία, μόνο αν είναι σύγχρονα και διαπίστωση υποκειμενικής αδυναμίας προς κάθε άλλη στάση στη ζωή. 'Ως θετική άλλως διαπίστωση δε μπορεί να λύσει, μόνη αυτή, το πρόβλημα της άπόλυτα κρίσιμης στιγμής. Το πρόβλημα τούτο λύεται πάντοτε στο άνωτερο επίπεδο της άντικειμενικής αξιολογικής σύγκρισης, και όχι με την επίγνωση άπλως τών υποκειμενικών μας δυναμένων. "Ας προχωρήσουμε λοιπόν προς το άνωτερο αυτό και άντικειμενικό επίπεδο.

* *

Τώρα, άφου έχομε πιά διαπιστώσει, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, την έκταση και την κατεύθυνση τών πνευματικών μας δυναμένων, όπως μας έχουν δοθεί άπό τη φύση μας, έχομε πιά τώρα να σταθμίσομε και άντικειμενικά, είτε μάλλον

συνολικά την αξία τών ένδεχόμενων τρόπων της ζωής μας, που θά προσδιορισθεί όχι τόσο άπό την υποκειμενική μας άπλω ένέργεια, αλλά κυρίως — αυτή είναι και ή σκοπία της στιγμής — άπό την αξία, που έχει καθ' έαυτον ό συγκεκριμένος τρόπος του πνεύματος, άσχετα προς την άτομική ζωή μας.

Προϋποθέτοντας λοιπόν, ότι οι υποκειμενικές μας δυνάμεις, όπως τις έχομε στη φύση μας διαπιστώσει, μας παρέχουν την εύχέρεια εύστοχης και αξίας δράσης σε πιότερους ειδικούς τρόπους του πνεύματος, έχομε τώρα να συγκρίνομε μεταξύ τους τους διάφορους αυτούς τρόπους του πνεύματος ως προς την αξία τους, την άντικειμενική και ά-πρόσωπη. Με την πραγματοποίηση αυτής της σύγκρισης θά άποκτήσομε και το άντικειμενικό στοιχείο, που αυτό κατ' έξοχην πρέπει να στηρίξει την άποφασή μας για την έκλογη του τρόπου της ζωής μας και την έτοιμασία κατά συνέπεια της πνευματικής μας άρτίωσης και έτσι της αναγωγής μας σε άληθινή προσωπικότητα.

"Όπωσδήποτε, κατά τη στιγμή αυτή, και στην πρώτη τουλάχιστον όψη της, υπάρχει στην συνείδησή μας σύγκριση και σύγκρουση, άπό μία άποψη, άσύγκριτων μεταξύ τους αξιών και τρόπων του πνεύματος. Και ή τέχνη δηλαδή είναι άπόλυτη στην αξία της και ή έπιστήμη άπόλυτη στη δική της αξία. "Η αξία έπειτα της πολιτικής δράσης φαίνεται άλλως διόλου άπρόσιτη σε οϊοδήποτε με τις άλλες παραλληλισμό. Και έτσι, στη σκοπία της στιγμής αυτής φαίνεται ανέφικτη οϊαδήποτε άντικειμενική πρόκριση, οϊαδήποτε πρόκριση που να στηρίζεται στην άντικειμενική αξία τών τρόπων του πνεύματος. "Ο,τι δηλαδή και αν πράττειται σε ένα άπό τους τρόπους του πνεύματος, πώς θά μπορούμε ποτέ να υποστηρίξομε, ότι αξιολογικά βαρύνει περισσότερο άπό ό,τι ταυτόχρονα παραλείπεται, άπό την πραγματοποίηση δηλαδή τών άλλων τρόπων του πνεύματος; Πώς θά μπορούμε να διαπιστώσομε οϊαδήποτε αξιολογική διάκριση εκεί όπου είναι αδύνατη οϊαδήποτε αξιολογική σύγκριση;

Το συμπέρασμα λοιπόν, στο πρώτο αυτό αντίκρουσμα, είναι, όπως φαίνεται, άτεγκτο: κριτήρια άντικειμενικά είναι αδύνατο να έχομε κατά την άντιμετώπιση του άτομικού μας προβλήματος. "Όπως όμως τώρα θά δούμε, το άτεγκτο αυτό συμπέρασμα δεν ισχύει και πιό πέρα άπό το πρώτο αντίκρουσμα. "Όταν θεωρήσομε συνθετικά όλους τους τρόπους του πνεύματος, που, αντίστροφα, έως τώρα ένα - ένα χωριστά τούς άντικρούσαμε, τότε και θά μπορέσομε να καταλόσομε την άδιαλλαξία της αξιολογικής αυτοτέλειας, που έμφανίζει ό καθένας άπό αυτούς τους τρόπους χωριστά.

Και άκριβώς τώρα θά άδιαφορήσομε

για την ιδιότητα και την ιδιονομία του καθενός και θά έντοπίσομε τη μελέτη μας στα κοινά τους μόνο σημεία, όσα θά μπορέσομε τώρα να διαπιστώσομε, καθώς θά τους θεωρούμε όχι πιά στην αόθυπραξία τους, αλλά κυρίως σάν στοιχεία μίας άνώτερης σύνθεσης, όπως είναι ή δλότητα και ή ένότητα του πνεύματος. Και μάλιστα θά μπορέσομε ακόμη περισσότερο να προχωρήσομε στην άναζήτηση τών άντικειμενικών στοιχείων, που είναι άπαραίτητα για την άντιμετώπιση του προβλήματος, όταν χρησιμοποιήσομε, παράλληλα με την ύπεριστορική αξιολόγηση, και την παρατήρηση της ιστορικής πραγματικότητας που παρουσιάζουν κάθε φορά οι διάφοροι τρόποι του πνεύματος, την παρατήρηση δηλαδή της μορφής και του βαθμού της άσχετα προς το πρόσωπό μας πραγματοποίησής τους στη σύγχρονη ιστορική ζωή, αλλά και ακόμη τών σύγχρονων ειδικών προϋποθέσεων για την ιστορική τους αυτή πραγματοποίηση.

Τώρα, πριν άπό κάθε άλλη αναζήτηση, ας έρμηνεύσομε με σύντομη έκφραση τους κύριους τρόπους του πνεύματος. Για την τέχνη και την ποίηση έχομε κιόλας πολλά αναπτύξει. 'Αλλά και για τών άλλων τη σημασία δε χρειάζονται πολλά. "Ετσι, τη ζωή της έπιστήμης την έννοομε στην ευρύτερη δυνατή έννοια, σάν τη ζωή δηλαδή της θεωρίας και του στοχασμού, που τη σκεπτόμαστε στην αταξία και στην αταξία της, χωρίς καμιά σύνδεση και καμιά έπιστροφή προς την σφαίρα της πράξης. Και, παράλληλα, έννοομε τη ζωή της πράξης σε κάθε της άναπτύξη, τη ζωή της ήθικης, όπως συχνά την ονομάζουν, τη ζωή δηλαδή της άληθινής πολιτικής, γιατί, όπως θά δούμε, ή ήθικη και ή πράξη, ή αξία δηλαδή και ήθικη δράση, δε θά μπορούσε να άρτίωθεί παρά μόνο στο χώρο της πολιτείας.

"Η αξία όμως και έτσι ή δικαίωση της ζωής, που ειδικά δουλεύει την έπιστήμη, στην πιό καθαρή της έξω έπιδίωξη, είναι για όλους περίπου, άπό τη σκοπία του πνεύματος, αυτονόητη. Και το ίδιο ισχύει πάντοτε, ανεξάρτητα άπό οϊαδήποτε ιδιονομία είτε άσθητά άτομική τάση της και για τη δημιουργική καλλιέργεια της τέχνης, σε όλους τους ειδικούς τρόπους της. "Όταν όμως προχωρήσομε και πιό πέρα, προς τη διαπίστωση της αξίας και του λόγου που δικαιώνει την πολιτική δράση μας, τότε θά ύπάρξει ανάγκη να αναθεμελιώσομε και να δικαιολογήσομε και ό,τι έως τώρα είτε για την έπιστήμη είτε για την τέχνη το έχομε παραδεχτεί σάν αυτονόητο.

"Στη σκοπία της στιγμής αυτής, ή συμβολή του προσώπου στην έπιστήμη δε μπορεί να μας ενδιαφέρει σάν τέτοια άπλως συμβολή. Μας ενδιαφέρει πάντοτε σε μία ευρύτερη συνάρτηση και μας έν-

διαφέρει κατά δύο διάφορες κατευθύνσεις. "Έχει έτσι σημασία για τη στιγμή αυτή, είτε σαν ενέργεια που πραγματοποιεί την αξία της έπιστήμης, πραγματοποιεί δηλαδή ένα τρόπο του πνεύματος, και έτσι πραγματοποιεί κατά ένα τρόπο το πνεύμα την δόλητά του, είτε, στην άλλη της όψη, σαν ό τρόπος της ζωής του προσώπου, που αυτός ειδικά πραγματοποιεί την πνευματική του άρτίωση και έτσι το διαμορφώνει σε άληθινή προσωπικότητα.

Είτε όμως σαν πραγματοποίησης κατά ειδικό τρόπο της δόλητας του πνεύματος, είτε σαν ό ειδικός τρόπος της ζωής του προσώπου προς την πνευματική του άρτίωση, και κατά τις δύο αυτές θεωρήσεις της, ή έπιστημονική εργασία συγκεκριμένου προσώπου δικαιώνεται και καταξιώνεται πάντοτε από την αντικειμενική, την υπερπροσωπική σημασία της.

Και είναι αντικειμενική πρώτα ή σημασία της αυτή, γιατί στηρίζεται στο πνεύμα της αντίκειμενικότητας και από εκεί άντλεί τό λόγο του κύρους της. Και είναι ξεπαιτα υπερπροσωπική, και γιατί από αυτή τό πρόσωπο όρίζεται, άφου με αυτής τη δύναμη διαπλάσσεται σε προσωπικότητα, και, άκόμη, γιατί ή ίδια αυτή, σε κάθε πρόσωπο και για κάθε πρόσωπο, έπιβάλλεται πάντοτε σαν αξία είτε και λειτουργεί πάντοτε σαν κριτήριο.

Τό υπερπροσωπικό, τό αντικειμενικό αυτό κύρος του λόγου και της αξίας, που, και κάθε άλλη φορά, δικαιώνει την ατομική μας ύπαρξη, είναι αναγκαιότητα και είναι νόμος και είναι από την ίδια τη φύση των πραγμάτων και από την ίδια τη μοίρα της ζωής μας. "Ο χωρισμός της ατομικής ζωής και ό έγκλεισμός στα όρια της ύπαρξής της—άν είναι βέβαια δυνατόν να φαντασθούμε και τέτοιο χωρισμό και τέτοια όρια—θά ήταν χωρισμός από την αξία της ζωής, θά ήταν άπογύμνωση της ζωής από κάθε αξία. "Αντίστροφα, όποιος έφθασε να έχει άληθινή ήθική βούληση, άληθινή συνείδηση της αξίας της ζωής του και της αξίας του πνεύματος, όποιος έτσι καταφάσκει συνειδητά και άπόλυτα την προσωπική ζωή του, αυτός, αναγκαιά, καταφάσκει άπόλυτα και άπόρροια τη ζωή.

Είπαμε, ότι ή πνευματική μας άρτίωση, σε κάθε δυνατή περίπτωση, έχει την αναγκαιότητα της αντίκειμενικότητας της άφύσας να είναι, μόνο όταν έμεις μας, και ούτε σωπο να είναι είναι άσήμανταν ούτε νό, λοιπόν ή πνευματική έτε και του νό: την προσωπική ειδικά που θέ.

τος, για τη μόνη δηλαδή αξία και άρτια ζωή—για να έχει και άφου έχει ή πνευματική άρτίωση ένα τέτοιο κύρος για τη ζωή μας, δε μπορεί παρά να έχει, και έχει βέβαια, και πέρα από τό πρόσωπό μας την ίδια αξία, αντικειμενικά και άπόλυτα. Και έτσι, και όταν στο πρόσωπό μας γίνεται ή έπίτευξη της, βρίσκει και αυτή την καταξίωση της μόνο σαν ατομική περίπτωση πραγματοποίησης μιας γενικά και αντικειμενικά έγκυρης αξίας.

"Αλλά τότε, ύστερα από μια τέτοια αντικειμενικότητα και καθολικότητα εφαρμογής, σε κάθε μία περίπτωση που ύπάρχει ή προϋπόθεση, ή δυνατότητα δηλαδή της πνευματικής άρτίωσης, ή πραγματοποίησή της στην κάθε αυτή περίπτωση είναι για τον ίδιο λόγο και στον ίδιο βαθμό αξία, που είναι και ή πραγματοποίησή της στη δική μας ατομική ζωή. "Η αξία όμως είναι πάντοτε νόμος, και νόμος πράξης μάλιστα" και ή έπίγνωση της παρουσίας της είναι διαπίστωση χρέους για τη συνείδησή μας, διαπίστωση συγκεκριμένα του χρέους μας να συμβάλουμε προσωπικά στην άρτιότερη δυνατή της πραγματοποίησης.

"Η σημασία, που έχει για τον έαυτό μας ή συμβολή μας στην πνευματική άρτίωση των άλλων, προβάλλεται, νομίζω, ύστερα από τις τελευταίες αναπτύξεις, σαν άυτονόητη σχεδόν και όπωσδήποτε άναμφισβήτητη. "Όταν όμως άναλογισθούμε την ιστορική πραγματικότητα, την ανάπτυξη της ατομικής ύπαρξης των μεγάλων έστω προσώπων της ιστορίας, θά διαπιστώσαμε τότε, ότι, τις πιο πολλές φορές, όχι μόνο άπραγματοποίητη έχει μείνει στη ζωή τους ή συμβολή αυτή προς την ανάπτυξη της ζωής των άλλων—με τη συνείδηση τουλάχιστον της βαρύτατης σημασίας της για την άρτίωση της πνευματικότητας του ίδιου του έαυτού των—, αλλά και έχει μείνει και σαν ύπόθεση άδιανόητη για τους περισσότερους στην άποφασιστική αυτή σημασία της για τη διαμόρφωση της προσωπικής τους ύπόστασης.

"Η ιστορική όμως αυτή διαπίστωση δε μπορεί ποτέ καμιά μείωση να έπιφέρει στην αξία και στο κύρος των προηγουμένων αξιολογικών παρατηρήσεων. "Αντίστροφα, προσδιορίζει άπλωδ την έρμηνεία και την αξιολόγηση των προσώπων αυτών της ιστορίας, που άγνόησαν μια τόσο κρίσιμη για την ανάπτυξη της ζωής τους προϋπόθεση. Τά πρόσωπα δηλαδή αυτά μπορεί βέβαια να έμφανίζουν οιαδήποτε μεγαλοφυγία στον ειδικό τρόπο της δημιουργικής δράσης τους, όπωσδήποτε όμως δε φάνουν ποτέ να κατέχουν την ύπόστασή και την άρετή της άληθινής προσωπικότητας. "Έτσι, και άν ύποθεθεί ότι τά πρό-

σωπα αυτά έφτασαν κάποτε και έζησαν τη στιγμή της συνειδητής έπιλογής του τρόπου της ζωής των, ή στιγμή όμως αυτή της συνειδητής ατόρθημης και κατεύθυνσης του βίου των δε μπορεί σε καμιά περίπτωση να είναι ή στιγμή της άπόλυτης άυτοσυνείδησης και ατόρθημης της ζωής, που αυτή μόνη άποφασίζει και όρίζει την πνευματική άρτίωση του προσώπου, την άναγωγή του σε άληθινή προσωπικότητα. Για να έπιτευχθεί τότο πραγματικά, πρέπει ή συνειδητή έπιλογή του τρόπου της ζωής του προσώπου να γίνεται από την έραση όλων των κύκλων πράξεων, που ύπάρχουν αντικειμενικά σαν ή ένδεχόμενη πλήρωση της ζωής αυτής, και μεταξύ όλων αυτών να προκριθεί και να όρισθεί ό αντικειμενικά κάθε φορά αξιότερος. "Όπως είπαμε όμως, τά πρόσωπα αυτά κατά την κρίσιμη στιγμή της ζωής τους έντελώς άγνόησαν, ότι χρέος και αξία για τον έαυτό τους είναι και οι πράξεις, και ίσως κατ' έξοχήν οι πράξεις, που θά συνιστούσαν τη συμβολή τους προς την πνευματική άρτίωση και των άλλων προσώπων. Με την κρίσιμη λοιπόν αυτή άγνοια, ή έπιλογή του τρόπου της ζωής των δεν συντελέσθηκε από τη συνόραση και τη συγκριτική αξιολόγηση όλων των δυνατών τρόπων της ζωής των, δεν κατέχει έτσι τον ήθικό λόγο είτε οιοδήποτε λόγο, που ίδρυει και στηρίζει την πνευματική της άρτιότητα. Και έτσι, ή ζωή των προσώπων αυτών, όταν κριθεί στην δόλητα του περιεχομένου της, έμφανίζει βέβαια και πράξεις καθ' έαυτές άξίες, αλλά όχι όμως και τις αξιότερες άνάμεσα σε όλες όσες ήταν γι' αυτήν δυνατές, όχι έτσι τις κατ' έξοχήν άξίες, τις μόνες λοιπόν άξίες. "Όταν τώρα τεθεί για τη ζωή αυτή τό έρώτημα, άν αξιολογικά οι πράξεις της βαρύνουν περισσότερο ή οι αντίστοιχες παραλείψεις της, πώς ποτέ θά ήταν δυνατόν να κριθεί, ότι οι πράξεις της είναι οι αξιολογικά βαρύτερες; "Όποιος κι' άν είναι οι πράξεις αυτές, άφου, όπως υποθέσαμε, έξαντλούνται όπωσδήποτε στην πρόθεση της πνευματικής άρτίωσης του ύποκειμένου τους μόνο, με παραγκύρωση και άδιαφορία για την πνευματική διαμόρφωση όλων των άλλων προσώπων, πώς ποτέ θά είναι δυνατόν οι τέτοιες πράξεις να κατέχουν κύρος και αξία περισσότερο από κάποιες άλλες πράξεις, για τό ίδιο αυτό ύποκειμένου δυνατές, που αυτές όμως θά έπιζήτουσαν την ίδια αντικειμενική αξία να πραγματοποιήσουν, την πνευματική άρτίωση δηλαδή, αλλά να την πραγματοποιήσουν όχι άπλωδ για ένα μεμονωμένο πρόσωπο, για μόνο δηλαδή τό ύποκειμένο τους στην ατομική του ύπαρξη, αλλά σύγχρονα και για πολλά άλλα πάντοτε πρόσωπα, για την δόλητα κατά τό δυνατόν ώρισμένον προσώπων;

"Η τέτοια λοιπόν ζωή, στη συνολική ά-

ξιολογική της θεώρηση, δε μπορεί να έμφανίσει συγκρότηση θετική. "Οι καθ' έαυτές άξίες πράξεις της έξουδετερώνονται από την αξία των μεγάλων της παραλείψεων" οι παραλείψεις πάντοτε είναι βαρύτερα σημαντικές. "Η δημιουργική έλευθερία που ένσαρκώνουν οι ίδιες αυτές πράξεις, κλονίζεται στην ύπαρξη της από την έλλειψη της έλευθερίας, από την έλλειψη της συνειδητότητας, που έμφανίζει κάθε φορά ή ίδρυση του χώρου της, ή στιγμή δηλαδή της άπόφασης αυτών των πράξεων" ή έλευθερία στην έπεξεργασία του αντικειμένου άμαυρώνεται από την άνελευθερία της έκλογής του αντικειμένου. "Αν ή έλευθερία του δημιουργού έμεγαλουργήσει στην κλειστή σφαίρα της δημιουργίας του, ή άδιαφορία του όμως για τη δυνατότητα της ένδεχόμενης μεγαλοφυγίας και των άλλων προσώπων έμφανίζει και έκφράζει την ήθική του άνελευθερία, προβάλλει την άνελευθερία στον διαχωισμό της ύπόστασής του—ματαιώνει τη διαμόρφωσή του σε άληθινή προσωπικότητα.

Την καταλυτική αυτή της προσωπικότητας άποκλειστική προσήλωση της δράσης μας στο στενό μόνο χώρο της ατομικής μας ύπαρξης, κατά βάθος, φαίνεται, δεν την άποφεύγει, σε ώρισμένες τουλάχιστον αναπτύξεις της, και ή μελέτη του κ. Τσάτσου. "Υπάρχει μάλιστα και ώρισμένο χωρίο, που ρητά μαρτυρεί την παρατήρηση αυτή, και ίσως μάλιστα και κάτι περισσότερο: "Αυτή ή άρετή της θυσίας όδηγει και στον έγωισμό. Παραμερίζουμε και θυσιάζουμε και ανθρώπους για την αξία της ύπόστασής μας. Και κανένας νόμος δεν ύπάρχει, που να όρίζει τό όριο αυτού του έγωισμού" (!).

"Ενα λοιπόν τέτοιο συμπέρασμα δε μπορεί ποτέ να έχει μερική μόνο σημασία. Είναι, στην ουσία του, ή τελευταία συνέπεια του άυστηρού ύποκειμενισμού, ύποκειμενισμού στην ήθική έννοια, που διέπει δλόκληρη την ανάπτυξη της μελέτης του κ. Τσάτσου. Τό ύποκειμενο δηλαδή, που στοχάζεται και όργανώνει εκεί τη διαμόρφωση της ζωής του, παραμένει ως τις τελευταίες αναπτύξεις όχι άπλωδ σαν μια προϋπόθεση και σαν μια δυνατότητα, που προβάλλει έτσι την αξίωση της συγκεκριμένης του διαμόρφωσης κατά κριτήρια αντικειμενικά, κριτήρια άληθινά, γιατί ως προς τό κύρος τους ύπέκκιναν πάντοτε από την ύποκειμενική του άπλωδ ύπαρξη—άλλά παραμένει, αντίστροφα, σε δλόκληρη την ανάπτυξη σαν αθάνατα τεθειμένος και άνέλεγκτος άυτοσκοπός, ύπάρχει δηλαδή και προβάλλεται με την αξίωση, τά πάντα

νά το υπηρετούν και να το πλουτίζουν, δίχως ειδικό λόγο, αυτό καθ' εαυτό, στην οιασδήποτε διαμόρφωσης ατομικότητά του. Κατά βάθος, λοιπόν, όπως είπαμε ήδη, μία τέτοια ιδεολογία ηθικού υποκειμενισμού υποκρύπτεται κάτω από δηλ αυτή, την ωραίοτατη εξ άλλου «υποστασιολογία» στο χωρίο, που τελευταία είδαμε, βρήκε άπλω μιά καταπληκτικά άπροκάλυπτη έκφραση.

Η μελέτη βέβαια του κ. Τσάτσου δεν εξαντλείται σ' αυτή μόνο τη θέση. Ζητάει πάντοτε το αντικειμενικά αξιώτερο να διαλέξει, για να αναπτύξει συνειδητά προς την κατεύθυνση του την ατομικότητα του υποκειμένου. «Η πρόθεση όμως αυτή της αντικειμενικότητας, καθώς ουσιαστικά εξαντλείται στο χώρο των μέσων άπλω, δεν κατορθώνει να υψώσει δόκλληρη την αναζήτηση σε σφαίρα αντικειμενικού κύρους. Αφίνει έτσι δόκλληρη την ανάπτυξη σε μία άνολοκλήρωτη κατάσταση, ώρισμένων αντικειμενικών επιδιώξεων που κινούνται μέσα σε πλαίσιο άσστηρου υποκειμενισμού. Αξίωση αντικειμενικότητας στα μέσα, υποκειμενισμός στη διάνοηση του σκοπού».

Στη δική μας μελέτη, αντίστροφα, επιδόθηκε ή δλοκλήρωση της αντικειμενικότητας και στα δύο τούτα επίπεδα. Αντικειμενική πρέπει να είναι ή αξία όχι μόνο των στοιχείων, που σαν μέσα τα χρησιμοποιούμε: αντικειμενική πρέπει να είναι ή αξία και του σκοπού, που με όλη μας τη δράση πραγματοποιούμε. Και κανένας σκοπός δεν επιτρέπεται να εξαιρεθεί από τη λογοδοσία αυτή για την αξία του. Κανένας δογματισμός δεν επιτρέπεται στη θέση, κατ' έξοχήν μάλιστα, του σκοπού. Και το άτομό μας, και ή ζωή μας ή ίδια, κανένας λόγος δεν υπάρχει, ως σκοπός τουλάχιστον να θεωρηθούν από τόν έαυτό τους κατοχυρωμένα. Καταφάσκομε και τη δική μας τη ζωή, μόνο γιατί τη δεχόμαστε σαν ύπόσταση με αξία και με κύρος αντικειμενικό, σαν συγκεκριμένη ύπαρξη αντικειμενικής αξίας. Και στην κατάφαση της ζωής μας πρέπει να ξέρομε, και ξέρομε το λόγο που στηρίζει το κύρος της.

Στην αντικειμενική λοιπόν αυτή σφαίρα επιδιώκομε την αξιώτερη τέλεση της ατομικής ζωής μας, όχι έτσι, δίχως λόγο, αυτή καθ' εαυτή, αλλά σαν ένσάρκωση αντικειμενικής αξίας. Σκοπός μας είναι ή αντικειμενική αξία πάντοτε, όχι καθ' εαυτήν και όπωσδήποτε ή ζωή μας. Και είναι αυτός ο λόγος, που και ή αξιώτερη ανάπτυξη της ζωής των άλλων, σαν ένσάρκωση και αυτή της ίδιας αντικειμενικής αξίας, είναι το ίδιο, για τη συνείδηση και τη δράση μας, κατεύθυνση του χρέους μας και άμεσος σκοπός. «Έτσι όμως, να θυσιάζομε κάποιον άλλο πρόσωπο <για την αξία της ύπόστασής μας> θα ήταν βέβαια σά

να θυσιάζομε την ίδια την αντικειμενική αξία, που αυτή στηρίζει και την αξία της δικής μας ύπόστασης. Άλλα, και θετικά, να πραγματοποιούμε μία αντικειμενική αξία, όπως είναι ή πνευματική άρτίωση, στον κλειστό μόνο χώρο της ατομικής μας ύπαρξης—να νομίζομε δηλαδή ότι με τόν τρόπο αυτό την πραγματοποιούμε—θα ήταν ουσιαστικά προδοσία και άρνηση της ίδιας αυτής αντικειμενικής αξίας.

Η πραγματοποίηση λοιπόν της πνευματικής άρτίωσης στο χώρο μόνο της ατομικής μας ύπαρξης είναι επιδίωξη, που και ως πρόθεση ήδη άποσυναίρεται και αυτοδιαψεύδεται. Για το λόγο αυτό ακριβώς και ή μελέτη του κ. Τσάτσου, ενώ κατά την πρόθεσή της και την άποστολή της έπρεπε να είναι ή αυτοσυνείδηση και ή αυτορύθμιση του πνεύματος, ή νομοθεσία του πνεύματος προς τόν ίδιο τόν έαυτό του, με την έμμονή της όμως στο κλειστό και στενό επίπεδο της ατομικής ύπαρξης δεν έφθασε να δλοκληρωθεί στην αντικειμενική και άνώτερη σφαίρα της προσωπικότητας και του πνεύματος.

Η πνευματική άρτίωση και του προσώπου μας, ή πλήρωση της ζωής μας από την αξία του πνεύματος, προϋποθέτει να εξαντλήσομε πρώτα και τη δυνατή συμβολή μας προς την πνευματική άρτίωση και των άλλων προσώπων. Θα γίνομε τότε ο καθένας μας προσωπικότητα, όταν κατά την τέλεση της ζωής του ενδιαφέρεται όχι άπλω για το δικό του πρόσωπο, αλλά για την προσωπικότητα αντικειμενικά και άπρόσωπα (!).

(1) Είμαι βέβαιος, ότι ο κ. Τσάτσος θα συμφωνήσει και με αυτές τις κρίσεις μου. «Αν ο ίδιος δέ ζητησε να πραγματοποιήσει στη μελέτη του την δλοκλήρωση της αντικειμενικότητας, όπως στη δική μας τη μελέτη την επιδιώξαμε, τούτο πρέπει κατά πολύ ν' αποδοθεί στην άσστηρη περιορισμένη πρόθεση, που έγέννησε τη μελέτη του. Ξεκίνησε με το σκοπό ν' αντιμετώπισει κυρίως την άνευθυνη στάση, που παίρνουν στη ζωή τους οι πολλοί πιά, και άλωστε έκλεκτο από άλλες άόψεις, έπιπόλαια υποστασιολόγοι—ός τους άνομάσαμε έτσι από τόν πίο άούτοσυνείδητο τόπο—των τελευταίων έτών. Η άνευθυνη άνεπιγνώση και ή αραιότητα τοσθέτησης της ζωής τους προβάλλεται σ' αυτόν πρό πάντων το χώρο, που άνομάσαμε τώρα επίπεδο των μέσων, των στοιχείων δηλαδή που πληρώνουν τη ζωή τους: των κατευθύνσεων όπου πορεύεται ή ζωή τους. Σ' αυτό λοιπόν το επίπεδο έπρεπε να διεξεχθεί κατ' έξοχήν κραταιή προσπάθεια, για να επιβληθεί ή αξία και ή αξία της αντικειμενικότητας».

Προσληγόμενος λοιπόν ο κ. Τσάτσος στην έπίπονη αυτή άποστολή, ζητώντας μάλιστα συγκεκριμένα να έφθάσει κατά τις διάφορες αυτές κατευθύνσεις, και θετικά και άρνητικά, την κρίση σημασία, που ένέχει ή αξιώτερη κάθε φορά τοσθέτηση των ψυχικών μας δυνατέων, κλεισμένος έτσι στο επίπεδο αυτό των μέσων και των στοιχείων της ζωής μας, είναι τώδε μόνον πώς δεν έκρινε σκόπιμο ν' άνέξει και στην άνώτερη σφαίρα, στη σφαίρα της αντικειμενικής θεμελίωσης όχι πιά μόνο τών μέσων, αλλά και του ύποτου σκοπού, στη στιγμή δηλαδή της λογοδοσίας για την αξία της, σαν σκοπού της δράσης μας, και της ίδιας της ζωής μας, και κατά συνέπεια και της συναγωγής ταυτόχρονα των άναπότρεπτον ήθικών συνεπειών.

Δέν υπολείπεται λοιπόν παρά να μελετήσομε τόν πίο εύστοχο τρόπο δράσης για την άσκηση της συμβολής μας αυτής, που, όπως αναπτύξαμε, έχει τόσο άποφασιστική σημασία για την άρτίωση της ζωής μας.

Ο Σωκρατικός λόγος, που τόν ύπενθυμίσαμε στην πρώτη σελίδα της μελέτης, εμφανίζει ήδη την πίο άμεση τακτική της συμβολής αυτής: «Έως περ άν έμπνέω και οίος τ' ώ, ού μη παύσομαι φιλοσοφών και ύμās παρακλυούμενος εις άρετήν». Ένας τέτοιος όμως τρόπος, όσο και άν είναι ώραίος στην άπείριτη λιτότητα της έκτέλεσής του, δεν είναι όμως πάντοτε και ο πίο εύστοχος και έτσι και ο πίο άξιος από όσους είναι ιστορικά δυνατοί. Στην ίδια, έτσι, την ανάπτυξη της έλληνικής φιλοσοφίας, και μάλιστα στη συνεχόμενη στιγμή της, συναντούμε ήδη την υπέρνικηση του άμεσου αυτού τρόπου και της δλοκλήρωσης των επιδιώξεών του και τών άποτελεσμάτων του με τη δυναμη συστηματικής όργάνωσης. Ο Πλάτων αντικαθιστά και δλοκληρώνει τη λειτουργία αυτή προς την άρετη του μεμονωμένου φιλοσόφου με την αντικειμενικά στηριγμένη άποστολή των βασιλικών άνδρών της πολιτείας του.

Και άνεξάρτητα όμως πιά από την πλατωνική αυτή λύση του προβλήματος, πάντοτε και σήμερα ο τρόπος και ο χώρος της πίο άποτελεσματικής συμβολής μας στη θετική ανάπτυξη της ζωής των άλλων είναι, κατά την ίδια τη διάπλαση της ιστορίας, ο χώρος και ή δράση της πολιτείας. Τη μετριπραξία και ίσως και ματαιοπονία της ατομικής μας επιδίωξης σε περιορισμένο πάντοτε κύκλο προσώπων, πρέπει να την υποκαταστήσει ή θετική μας δράση προς τη σύμπληξη της πολιτείας και την ανάπτυξη της λειτουργίας της, ώστε αυτή άριστα και άρτια να πραγματοποιεί την προσωπική αυτή άποστολή μας, τη δημιουργία των αντικειμενικών προϋποθέσεων για την πνευματική άρτίωση του κάθε προσώπου. Με τη συμβολή μας στην όργάνωση μίας τέτοιας πολιτείας, έκπληρώνομε και δλοκληρώνομε την άπαραίτητη συμβολή μας προς τη δημιουργία και για τούς άλλους άρτίας ζωής. Και έχομε ήδη άνα-

πτύξει την πνευματική άποφασιστικότητα μίας τέτοιας συμβολής. Αυτός λοιπόν είναι ο λόγος και αυτό είναι το περιεχόμενο της ήθικής και πολιτικής αξίας.

Το βάρος και ή έκταση της σημασίας της έχει ήδη άποτελεσματικά έρμηνευθεί. Οι προϋποθέσεις, που επιβάλλουν να προτιμηθεί στην πλήρωση της ζωής μας από κάθε άλλο τρόπο του πνεύματος, έχουν και αυτές ίκανοποιητικά έξηγηθεί. Υπολείπεται ίσως ειδικότερα να αναπτυχθεί ή άμεση πραγματοποίηση της πολιτικής αξίας. Μία τέτοια όμως ανάπτυξη θα άπαιτούσε άπαράδεκτα μεγάλη έκταση. Θα περιορισθούμε λοιπόν να παρατηρήσομε, άλλη μια φορά, ότι με την δλότητα της μελέτης έφθάσαμε, έκτός από την κεντρική της επιδίωξη—άλλά και για την πραγματοποίηση της επιδίωξης αυτής—, να διαπιστώσομε έπιπρόσθετα την πνευματική και ήθική σύνδεση του προσώπου μας προς την πολιτεία, και έτσι και να θεμελιώσομε πνευματικά και ήθικά την άπόλυτη αξία της.

Έτσι έρμηνεύομε σε όλο της το βάθος και την πνευματική άναγκαιότητα της στροφής προς την πολιτεία, όπως έμφανίζεται στις μεγάλες προσωπικότητες της ιστορίας (!), και συνάμα θεμελιώνομε και κατευθύνομε και τη δική μας θετική στρόφη προς τη λειτουργία της πολιτείας (?), σαν ήθική και πνευματική άναγκαιότητα, σαν έπιταγή και σαν έκφραση της έλευθερίας.

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

(1) Από την άποψη αυτή, στην καθολική πραγματοποίηση του πνεύματος, έλάχιστοι μόνο και από τούς μεγάλους Έλληνες στέκονται άπόλυτα άξιοι. Πλάτ στον Πλάτωνα, οι Πυθαγόρειοι, ο Έμπεδοκλής, ο Σφαίρος, ο Βλάσιος. (Για τούς δύο τελευταίους βλ. την έξοχη μελέτη του Μ. Ρενιέρη «Περί Βλάσιου και Διοφάνου», έκδ. β' 1887). Άντίθετα, εμφανίζονται και σαν προδότες της καθολικής άποστολής του φιλοσόφου οι Άριστοί, οι Παναίτιοι, οι Αδρήλιοι. Και ο μεγάλος άκούη Άριστοτέλης, από τη σκοπιά της στιγμής αυτής, δοκεί, όπως θα έγραφε ο Πλάτων, παντάσχι λόγος μόνον άτεχνώς είναι τίς.

(2) Σύγκροτα δηλαδή άποκτούμε και τα κριτήρια για την αναγνώριση και τη διάκριση της άληθινής από την παρεμφερή πολιτεία, και τα κριτήρια για τις θετικές μας επιδιώξεις μέσα στο χώρο της πολιτείας, για τη συγκεκριμένη κατεύθυνση της πολιτικής δράσης μας. Και είναι τούτο βαρύτερα σημαντικό. Ένώ έτσι άκλόνητα θεμελιώνεται, και ήθικά και πνευματικά, ή άπόλυτη άρνηση της άναρχίας, θεμελιώνεται ταυτόχρονα ή κριτική θέση της πολιτείας και κατά συνέπεια ή διάκριση μίας έννομης επανάστασης. Αξίζει πάντοτε να εξαιρεθεί ή διαφορά της έννομιας και της αξίας της πολιτείας από μία συγκεκριμένη πνευματικότητα, ώρισμένου κράτους. Πολλοί θεωρητικοί, κοινωνιολόγοι και άλλοι, καθήμερινα την πραγματοτικότητα, άνομωτα κρατών, άποσκοπία του πνεύματος, προβάλλεται πάντοτε σφαιρώσα. Έτσι, και στο στίχο του πατριδολάτρη ποιητή, μπορεί, χωρίς καμιά άντίφαση, «λάμια» να όνομάζεται ή πολιτεία, και βέβαια μόνι στιγμή μόνο της πολιτείας, ή κακή, ή κίβδηλη πολιτεία στη συνείδηση του ήρωα του, ενώ ταυτόχρονα όμητική άναπέμπεται ή έπικληση της περιπόθητης μελλοντικής πολιτείας (Παλαμής, Βωμοί, έκδ. β', σ. 69).

MICHEL EYQUEM DE MONTAIGNE

ΟΤΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΕΙΝΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΘΑΝΑΤΟΥ

“ ΔΟΚΙΜΙΑ „ ΒΙΒΛ. Ι, ΚΕΦ. XX (XIX)

Εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ Κ. ΝΙΚΟΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στή μικρή τούτη εισαγωγή δε μπορούμε να ασχοληθούμε με όλες τις πλευρές της προσωπικότητας του Montaigne. Θα προσπαθήσουμε μόνο με λίγα λόγια να κάνουμε αισθητή τη σημασία που έχει στην εποχή του και τη θέση που μπορεί να έχει μέσα στη δική μας τη ζωή. Στην Έλλάδα ο Montaigne δεν είναι πολύ γνωστός και τούτο μπορεί να θεωρηθεί φυσικό. Στή γενική ιστορία πολύ λίγο αναφέρεται, στην ιστορία της φιλοσοφίας δε γίνεται πολλός λόγος γι' αυτόν. Μεγάλη θα ήταν η θέση του σε μίαν έρευνα για τον τρόπο, με τον οποίο αντίκρουσαν οι άνθρωποι μέσα στους αιώνες τα προβλήματα που η έσωτερική τους ζωή γεννά, σε μία ειδική ιστορία της στάσης των ανθρώπων απέναντι στη ζωή.

Ο δυτικός πολιτισμός δύο άκείριες μορφές της στάσης αυτής μάς έδωσε: την ελληνική και τη χριστιανική. Η νεώτερη αντίληψη για τη ζωή, αν και δεν υπήρξε βέβαια ποτέ πιά γνήσια ελληνική, αν και ελάχιστες μόνο στιγμές έφτασε το χριστιανικό ιδεώδες, πάντα όμως ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο πόλους εκινήθηκε. Η ελληνική στάση μάς ενδιαφέρει άπολυτα. Η προσπάθειά μας είναι να την κάνουμε πάλι συνειδητή όχι απλώς σαν κάποιο κανόνα ζωής, αλλά σαν τον κανόνα ζωής, εκείνον που πρέπει να βρίσκεται στη βάση της σημερινής μας ελληνικότητας και ν' αποτελέσει την προϋπόθεση της κάθε πνευματικής μας δημιουργίας.

Τέτοιοι ήταν όμως οι όροι της ζωής του Έθνους τους χρόνους της τουρκοκρατίας, καθώς και μετά την απελευθέρωση, που την ιστορική συνέχεια της στάσης αυτής δε μπορούμε να τη βρούμε μέσα στη δική μας

παράδοση. Πρέπει να παρακολουθήσουμε την ύπαρξή της έξω από τον τόπο μας. Στήν αναζήτηση αυτή της ελληνικής αὐτονομίας μέσα στους αιώνες της ετερόνομη ζωής της Δύσης, ο Montaigne είναι πολύτιμος. Βέβαια, στη νεώτερη ιστορία ή συνείδηση της ατομικότητας, μάλλον το κυρίαρχο πάθος για το «έγώ» γεννιέται για πρώτη φορά στην Ίταλία. Το πάθος αυτό, γενικό, παλλαϊκό, έχοντας ανάγκη για έξωτερικευση, δίνει νέα έκφραση στις παλιές απρόσωπες μορφές της τέχνης, οδηγεί σε νέες δημιουργίες, σ' ένα νέο πολιτισμό. Αυτό το πάθος του έγώ άποτελεί, νομίζω, τη βαθύτερη ουσία της Ίταλικής Αναγέννησης, την ουσία απ' όπου πηγάζει όλη ή μεγαλοουργία της εποχής αυτής. Στό πάθος αυτό βρισκόμαστε τη συνείδηση της ατομικότητας που είναι τόσο συυψασμένη με το ελληνικό πνεύμα. Η Ίταλική Αναγέννηση δεν έχει όμως άμεση συνέχεια με τη δική μας εποχή. Έτσι, και ό,τι έχει ελληνικό, δε μπορεί να μάς χρησιμεύσει άμεσα. Τη συνέχεια αυτή τη βρισκόμαστε στη Γαλλία από τον Montaigne και έπειτα.

Τό 1533, όταν γεννήθηκε ο Montaigne, ο Λούθηρος δίδασσε άκόμα στη Γερμανία και τό κήρυγμα του Καλβίνου είχε εξαπλωθεί στη Γαλλία. Σνήθησσε δε δίνομε μεγάλη προσοχή στους θρησκευτικούς πολέμους της Γαλλίας, πρώτα γιατί ή μεταρρύθμιση δε γεννήθηκε εκεί, και έπειτα γιατί ή επικράτησή της πραγματοποιήθηκε έξω από τη Γαλλία. Για τό πνεύμα όμως τό γαλλικό ή σημασία τους στάθηκε βασική. Η αναγέννηση στη Γαλλία δεν έχει τον ίταλικό χαρακτήρα. Η έπικριωνία βέβαια με τό νέο πνεύμα της Ίταλίας έφερε πολλές μορφές της Αναγέννησης ή τέχνη, ή ποίη-

ση, ή ζωή πήραν τους νέους τύπους: αλλά μέσα από τους τύπους αυτούς είναι άκόμα αισθητός ο μεσαιωνικός κόσμος. Η γαλλική αυτή αναγέννηση δεν πηγάζει τόσο από έσωτερική αναγκαιότητα, αλλά όφείλεται κατά μεγάλο μέρος και σε λόγους έξωτερικούς. Όπως δύο αιώνες πριν ή διαμονή του Πάπα στο Ανιγνον φέρνει την άνοση της Προβηγκιανής τέχνης, έτσι και ή ζωή στην αλλη του Φραγκίσκου του Α' και των άπογόνων του, ζωή ανθρώπων της Αναγέννησης, φέρνει την ανάπτυξη της τέχνης και της διάνοησης γύρω τους. Πόσο όμως χλωμή φαίνεται ή Αναγέννηση αυτή! Μπορούμε να πούμε ότι μονάχα δύο μορφές με γνήσιο ίταλικό χαρακτήρα υπάρχουν μέσα στη γαλλική ιστορία του XVI αιώνα: ή Αικατερίνη των Μεδίκων—και αυτή είναι Ίταλίδα—και ο Rabelais, που αυτός πάλι εκφράζει τον έαυτό του και όχι τους ανθρώπους της εποχής του. Στήν Ίταλία είναι τόσες οι βασιλικές αούλες, όσες και οι άλλες σχεδόν, και άπορροφούν κάθε άνωτερο πνεύμα. Έτσι ή Αναγέννηση άνθει παντού, παίρνει χαρακτήρα παλλαϊκό: τό νέο αίσθημα της ζωής εξαπλώνεται παντού. Στή Γαλλία, αντίθετα, έξω από την αλλη, οι ευγενείς και ο λαός αγαπούν άκόμα τους παλαιούς τύπους. Πολλά έργα της εποχής αυτής άποτελούν έπιστροφή στο μεσαιώνα.

Τό μεγάλο τράνταγμα, ή συγκλονιστική άλλαγή που υποχρέωσε τους ανθρώπους να δουν τον έαυτό τους πέρα από τό πλαίσιο τό καθωρισμένο από την παράδοση, που τους υποχρέωσε να ζυγίσουν και να κρίνουν τη μορφή και τον τρόπο της ζωής τους, να αντίκρυσουν ένα νέο τρόπο ζωής και να διαλέξουν άνάμεσα στους δύο, είναι στη Γαλλία ή Μεταρρύθμιση. Τη στιγμή αυτή γεννιέται τό συναίσθημα της προσωπικότητας, ή συνείδηση του «έγώ». Στή Γαλλία τό θρησκευτικό πάθος του μεσαιώνα αίρεται με ένα θρησκευτικό πόλεμο, με ένα νέο θρησκευτικό πάθος. Τό θρησκευτικό αυτό πάθος γρήγορα παίρνει και πολιτικό περιεχόμενο. Οι δύο θρησκευτικές παρατάξεις οργανώνονται για τον πόλεμο και άγωνίζονται για να πάρουν την άρχη.

Πάνω από τη γενική αυτή μανία δεσπόζουν δύο φωτισμένες μορφές, ο Michel de H'ópital, καγκελάριος του βασιλέως Έρρίκου II, και ο Montaigne. Ο Montaigne, ποτισμένος από τό λατινικό και τό ελληνικό πνεύμα, δε μπορεί να συγκινήθει από τις θρησκευτικές διαφορές. Αντίκρύζει ψύχραιμα τις δύο θρησκευτικές και πολιτικές αντιλήψεις και τις έρευνά με μία αντικειμενικότητα που άποκλείει κάθε φανατισμό. Έπόμενο είναι ότι βρίσκει τριτάτη σημαία και στις δύο: και τό συμπέρασμα του είναι: «C' est mettre ses conjectures á un bien haut prix que d' en faire cuire un homme tout vif». “Αν μένει πιστός στον

καθολικισμό, αυτό δεν πρέπει ν' άποδοθεί σε λόγους πίστης—ελάχιστα είναι χριστιανός—, αλλά απλώς στο ότι οι τύποι του καθολικισμού, που τους τηρεί μάλιστα με άκρίβεια, δεν τον ένοχλούν καθόλου. Ο ίδιος λέει, ότι ένας παλιός νόμος είναι καλύτερος από ένα καινούργιο, γιατί είναι λιγώτερο αισθητός. Η δύναμή του αυτή να κρίνει ελεύθερα κάθε τί που άποτελεί κανόνα στους χρόνους του, τον κάνει να υπερπηδά την εποχή του. Τό αποτέλεσμα είναι ότι τηρεί μόνο ως τύπο ό,τι άποτελεί ουσία για τους συγχρόνους του, ότι φέρνει ο ίδιος την εθούνη για τις πράξεις και τις σκέψεις του, ότι είναι ύπόλογος μόνο στον έαυτό του. Είναι, ύστερα από τον Rabelais, ο πρώτος άνθρωπος που δεν τοποθετεί τό κέντρο της Ισορροπίας του στο Θεό, αλλά στον ίδιο τον έαυτό του. Έτσι φεύγει πέρα από κάθε μυστικισμό ή άρχαία σωφροσύνη του άποκλείει τη χριστιανική δυνατότητα της μετανόησης. Ο Montaigne ζωντανεύει την ελληνική στάση απέναντι στη ζωή πιά γνήσια από τους Ίταλούς: ή καθολική κατάφαση της ζωής διατηρεί στο Montaigne μιά Ισορροπία, που δεν άναιρείται από τό πάθος του έγώ, όπως σ' εκείνους. Είναι ο πρώτος άνθρωπος, που δε στέκεται στη μεταβατική εποχή του, αλλά κάνει τό πήδημα—πάνω από τό μεσαιώνα και τη χριστιανική έννοια της ζωής—από την άρχαία στη νεώτερη ζωή. Τα «Essais» του άκριβώς δεν περιέχουν πολλές καινούργιες ιδέες ή σημασίες τους είναι μεγάλη όχι τόσο για ό,τι λένε, αλλά κυρίως για την εποχή όπου τό λένε. Χάρis σ' αυτά, νοήματα παλιά ξαναπαίνουν στη ζωή. Τό ότι άλλωστε βρίσκεται ο Montaigne τόσο πέρα από τον καιρό που έζησε είναι εκείνο που τον συνδέει τόσο άρρηκτα μ' αυτόν.

Οι ιδιότητες αυτές του χαρακτήρα του είναι αισθητές και στη μικρή άλλωστε πολιτική δράση του. Διαδέχθηκε τον πατέρα του στο Κοινοβούλιο του Bordeaux και ήταν ένας από τους λίγους που σύστησαν τη μετριοπάθεια απέναντι των διαμαρτυρομένων, τον καιρό που οι άλλοι, παρασυρμένοι από τό πάθος τους, παραβαίνουν και βασιλικές διαταγές άκόμη για να τους καταστρέψουν. Τόση είναι ή εκτίμηση των συμπολιτών του γι' αυτόν, ώστε τό 1581 τον εκλέγουν δήμαρχο. Ο Montaigne, άγαπώντας τη ζωή, αγαπά και ό,τι την κάνει πιά λαμπρή. Στήν περίπτωση όμως αυτή, ή αγάπη του για τις τιμές και ή συνείδηση του καθήκοντος απέναντι στην πόλη του βρίσκει σε αντίθεση με την αγάγη της προσωπικής του ανεξαρτησίας, ώστε μόνο μετά βασιλική διαταγή πείθεται να δεχθεί τό αξίωμα: και προσπαθεί άμέσως να συμβιάσει τά δύο αντίθετα: δηλώνει ρητά, ότι θα κάνει ό,τι έξαρτάται απ' αυτόν «pour la chose publique», δεν έννοεί όμως

νά χαθεί ο Montaigne πίσω από το δήμαρχο. Το 1583 εκλέγεται για δεύτερη φορά δήμαρχος, και αυτή είναι η πιο δύσκολη περίοδος της δημόσιας ζωής του. Μετά το θάνατο του αδελφού του βασιλέως Έρρίκου του II, επίδοξος διάδοχος του γαλλικού θρόνου γίνεται ο αρχηγός των διαμαρτυρομένων Έρρίκου της Ναβάρρας. Τά πάθη βρίσκονται στο κατακόρυφο και ο έμφύλιος πόλεμος έχει αρχίσει στη νότιο Γαλλία. Χάρη στο Montaigne και μόνο, το Bordeaux δεν έγινε θέατρο του πολέμου. Τόση ήταν η αναγνώριση της σύνεσης και του ήθους του, ώστε η προσωπική του βεβαίωση προς τους συμπολίτες του για τις καλές διαθέσεις του Έρρίκου της Ναβάρρας, άποτρεπε την επίθεση κατά των διαμαρτυρομένων.

Το τέλος της δημαρχίας του, το 1584, συμπύπτει με τη μεγάλη επιδημία της πανώλους που αποδεκάτισε τη πόλη. Η επιδημία αυτή μάς ενδιαφέρει, γιατί σημειώνει μια καμπή στην έσωτερική ζωή του. Έως το 1584, ως μόνη δυνατή στάση απέναντι στο θάνατο ο Montaigne θεωρεί τη στάση των στωϊκών φιλοσόφων. Τώρα όμως βλέπει το θάνατο από κοντά, και βλέπει τόσο οι ταπεινοί και φιλοσόφητοι άνθρωποι που βρίσκονται γύρω του ξέρουν καλύτερα να πεθάνουν. Περιγράφει αργότερα την αδιαφορία τους για την αρρώστια και το θάνατο. Φτάνει έτσι στο συμπέρασμα, ότι από τη φύση του ο θάνατος είναι λιγώτερο φοβερός απ' ό,τι νομίζουμε: ο στωϊκισμός του αρχίζει να υποχωρεί μπροστά σε κάποιο νατουραλισμό. "Αν αντιπαρεθέσουμε τα δύο κεφάλαια των «Δοκιμίων» που πραγματεύονται αυτό το θέμα, το κεφάλαιο για το θάνατο και το κεφάλαιο «De la physionomie», βλέπουμε τη διαφορά αυτή των αντιλήψεων, που κατά μεγάλο μέρος πρέπει να αποδοθεί σ' αυτή τη δοκιμασία. Το 1584 τελειώνει το δημόσιο λειτούργημα του Montaigne. Έως το 1592, που πεθαίνει, ασχολείται πια μόνο με μελέτες και με τις εκδόσεις και την έπιξεργασία των δοκιμίων του.

Η έπιδραση του Montaigne, όχι μόνο πάνω στους συγχρόνους του, αλλά και ως την εποχή μας, είναι σημαντική. Στον Pascal άκομα παρ' όλη την φαινομενικά δξύτατη αντίθεσή τους, είναι αίσθητη η βαθεία έπιρροή του Montaigne. Η ίδια αντίληψη για την ανθρώπινη φύση, η ίδια αμφιβολία για την έπιστήμη, για τη δύναμη της λογικής μας, η ίδια αντικειμενική και ψυχρή αναγνώρι-

ση της κάθε αδυναμίας μας. Και όλα αυτά διατυπωμένα με τό ύφος, την έκφραση, τη γλώσσα του Montaigne. Η διαφορά ανάμεσα στους δύο βρίσκεται άλλου' οφείλεται στη διαφορετική φύση τους. Η ύγεια και η ίσορροπία του Montaigne τον κάνουν ν' αντικρούει με ήρεμια την ανθρωπότητα αυτή, που δε φαίνεται πια από καμιά φανταστική αϊγλή. Μέσα σε όλες τις άσυνέπειες και τις αδυναμίες, έχει τη δύναμη να τη βρεί ώραία και να γεμίσει μ' αυτή την έσωτερική του ζωή. Ο Pascal ως μόνη λύση βρίσκει τη φυγή από τον άνθρωπο και την καταφυγή στο Θεό. Στη φυγή του Pascal όμως αντίτασσεται η κατάφαση του Bayle, βαθεία έμπρεασμένη και αυτού από τον Montaigne. Και τη σκέψη του, ζωντανή πάντα, τη βρίσκομε μέσα στο γαλλικό Διαφωτισμό' τη βρίσκομε και πέρα από το Διαφωτισμό ως την εποχή μας. Ο σκεπτικισμός, που υπάρχει μέσα στο Renan και το Sainte-Beuve, είναι ο σκεπτικισμός του Montaigne. Και σήμερα άκόμα, σε πόσο βαθμό η στάση του Proust δεν έχει άραγε προσδιορισθεί από τα Essais ;

Τη μεγαλύτερή τους όμως άπήχηση, από την εποχή που γράφτηκαν, τη βρήκαν τα Essais στην Άγγλία. Ο Bacon βλέπει στο Montaigne έναν από τους ίδρυτες της θετικής φιλοσοφίας, και δεν έπηρεάζεται μόνο από τις σκέψεις, αλλά άκομη και από το ύφος του. Η έπίδρασή του πάνω στο Shakespeare είναι άκόμα πιο σημαντική' μέσα στην «Τρικυμία» υπάρχει ένα όλοκληρο χωρίο από το κεφάλαιο «Des Cannibales». Η ίδια του Montaigne για τον άνθρωπο ξαναφανερώνεται μέσα στον Hamlet. Η Άγγλία όμως υιοθέτησε τελικά την άλλη πλευρά του Montaigne. Μέσα από την τέχνη παίρνει βαρύτητα όχι πια η θεωρητική αλλά η πρακτική του όψη. Βρίσκει άπήχηση όχι μόνο στους σοφούς αλλά και στον πολύ κόσμο, και τους δείχνει ένα νέο τρόπο ζωής και ο σπόρος αυτός, βρίσκοντας έδαφος γόνιμο, ριζώνει. Την αυτοκυριαρχία του, την άγάπη της άνεξαρτησίας, την ίσορροπία του, τις βλέπομε ζωντανές σήμερα μέσα στον άγγλικό λαό. Δέ μπορούμε βέβαια να πούμε ότι ο Montaigne διαμόρφωσε το λαό αυτό, συνέβαλε όμως κάπως στη διαμόρφωσή του. Μια άκόμα άπόδειξη και αυτή της μεγάλης σημασίας του Montaigne, που καμιά πλευρά της πολύπτυχης προσωπικότητάς του δεν πήγε χαμένη.

MONTAIGNE

ΟΤΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΕΙΝΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ο Κικέρων λέει (!) πως η φιλοσοφία δεν είναι παρά μια προετοιμασία για το θάνατο. Κι' αυτό γιατί ή σπουδή και ή θεωρία παρασέρνουν κάπως την ψυχή μας έξω από μας και την άπασχολούν χωρίς έπι το σώμα, έτσι που να γεννιέται κάποια έξοικειωση και ομοίότητα με το θάνατο: άκόμα, και γιατί όλη ή σοφία και όλες οι διδασκαλίες του κόσμου σ' αυτό καταλήγουν, να μάς μαθαίνουν ν' άφηφούμε το θάνατο. Άλήθεια, ο νους — άν δε μάς ξεγελά—μοναδικό σκοπό πρέπει να έχει την ευδαιμονία μας, και όλη του ή προσπάθεια πρέπει να τείνει στο να δημιουργήσει μίαν άνετη κι' ευχάριστη ζωή, καθώς λέει και ή Άγια Γραφή. Όλες οι γνώμες, άν και μεταχειρίζονται διαφορετικά μέσα, συμφωνούν σ' αυτό το σημείο, πως σκοπός μας είναι ή ευδαιμονία' άλλωώς θά τις άποκρούαμε ευθύς από την άρχή, γιατί ποίός θ' άκουγε εκείνον που θά καθιέρωνε τον θόνο και τη στενοχώρια για τελικό μας σκοπό;

ΣΗΜ.— Διαβάζοντας τα «Essais» πρέπει να έχουμε πάντοτε υπ' όψη μας ότι ο Montaigne δεν άποβλέπει στη δημιουργία ενός θεωρητικού συστήματος με άσύστηρη λογική συνοχή. Μέσα σε κεφάλαια που συχνά έσωτερική συνάχεια δεν τάνώννει, αντικρούζει τα προβλήματα που ή σκέψη του και ή γύρω του ζωή του γεννούν, και, χωρίς συνήθως να φτάνει στη θεωρητική λύση τους, τα έρευνά άπλάς, ώστε να βρίσκει ποία είναι, κατά την γνώμη του, ή όρθή στάση απέναντι τους. Καθώς μεγαλώνει ή όρθή στάση του απέναντι στα ίδια προβλήματα. Η μεταβολή αυτή που δεν άποκλείει τις αντίφασεις, είναι άσπαστη μέσα στα «Δοκίμια», έργο μιας ολόκληρης ζωής. Ο συγγραφέας σε κάθε νέα έκδοση προσθέτει ότι είναι κάθε φορά σύμφωνο με την αντίληψη του της στιγμής πάνω στο ίδιο θέμα, χωρίς μάλιστα ν' άφαιρεί τίποτα από το αρχικό κείμενο. Και είναι καμιά φορά αίσθητη ή μεταβολή αυτή και μέσα στο ίδιο κεφάλαιο, όπως στο κεφάλαιο για το θάνατο, που μεταφράζουμε σήμερα. Ότι το κεφάλαιο αυτό γράφτηκε στα 1572 φαίνεται από τη έπισηση του Montaigne ότι τη στιγμή που το γράφει είναι 39 χρονών. Ήδη πριν από το 1580, όμως, έχουν γίνει πολλές προσθήκες, στο τελευταίο ίδιως μέρος. Ένώ ή άρχή διακρίνεται από το πνεύμα των στωϊκών φιλοσόφων, στο τέλος γίνεται αίσθητη ή έπίδραση του Πλουτάρχου, που ήταν άγνωστος στον Montaigne το 1572, και ή έπίδραση του Καίσαρος, που τον διάβασε το 1578 (Βλ. Villey: Sources et évolution dans les Essais). Στις ύποσημειώσεις θ' αναφέρουμε τις πειο αίσθητες αντίθεσεις καθώς και τις γνώμες που άργότερα και σε άλλα κεφάλαια διατυπώνονται πάνω στο ίδιο θέμα.

(1) Το 1582 ο Montaigne ξαναπαίρνει το κείμενο του Κικέρωνος (Essais III chap. 12, De la physionomie) και το αντικρούει κατηγορηματικά.

Οι διαφωνίες πάνω σ' αυτό το θέμα άνάμεσα στις φιλοσοφικές σχολές είναι μόνο λεκτικές: transcurremas solertissimas pugnas (!) έχουν μέσα τους περισσότερο πείσμα και περισσότερη πειρακτική διάθεση απ' όσο άρμόζει σε μία τόσο ιερή άπασχόληση. Όποιο ρόλο και άν υποδυθεί όμως ο άνθρωπος, παίζει πάντα μαζί και το δικό του (!). "Οτι, κι' άν λένε, και στην άρετή άκομη τελικός στόχος της βλέςης μας είναι ή ήδονή. Μ' άρέσει να κοπανώ τα αυτιά των ανθρώπων με τούτη τη λέξη που τους είναι τόσο αντιπαθητική. Κι' άν ήδονή σημαίνει κάποιαν υπέρτατη άπόλαυση και άπέραντη τέρψη, καλύτερα να τη χρωστάμε στη βοήθεια της άρετής παρά σε οποιαδήποτε άλλη βοήθεια. Μία τέτοια ήδονή, έπειδή είναι πειο ευδιάθετη, ρωμαλέα, άνδρόπρεπη, ευρώδης, είναι και βαθύτερα ήδονική. Το όνομα που της δίνομε θά έπρεπε ν' άπορρέει από την ευδαιμονία, όνομα πιο γλυκόηχο, πειο κατάλληλο και φυσικό, κι' όχι από τη δύναμη όπως γίνεται τώρα (!). Τής άλλης πάλι ήδονής, της κατώτερης (!), θάπρεπε να της δίναμε το όραίο τουτο όνομα μόνο παράλληλα (με την άρετη) κι' όχι σαν έξαιρετικό της προνόμιο. Βρίσκω πως τη βαραινουν περισσότερες δυσκολίες κι' έμποδία από την άρετή. Χάρια που ή άπόλαυσή της είναι πειο πρόσκαιρη, πειο ρευστή και σαθρή, σέρνει μαζί της ξαγρύπνιες, στερήσεις, κόπους, αίμα κι' ιδρώτα, και μάλιστα τόσων λογικών πόνους και τόσο βαρύ κορεσμό, που ίσοδυναμεί με τιμωρία. Κάνουμε μεγάλο λάθος όταν κρίνουμε ότι οι δυσκολίες αυτές δξύουν την ήδονή και μεγαλώνουν την ήδύτητά της (πως στη φύση, όπου το ένα αντίθετο δίνει περισσότερη ζωντανία

(2) "Ας αντιπαρέβουμε τα λεπτεπίλεπτα παιγνίδια (Seneca, Epist. 117).

(3) Στις περισσότερες εκδόσεις ή φράση αυτή άποδίδεται στα προηγούμενα. Το νόημα τότε είναι πειο άπλό. Συνδέοντας την με τα έπόμενα, όπως κάνει ο Valley, νομίζω ότι είμαστε πιο κοντά στην αντίληψη του Montaigne για την ανθρώπινη φύση και την ευδαιμονία.

(4) Ο Montaigne έτυμολογεί τη γαλλική λέξη vertu από το λατινικό virtus, στο όποιο δίνει είδικα την έννοια της στρατιωτικής άρετής, της άνδρείας και της δύναμης, κι' όχι της άρετής γενικά.

(5) Κατώτερη ήδονή εν' εκείνη που δεν έχει σχέση με την άρετή, ή ολική καθ' έαυτο ήδονή, αντίθετη προς εκείνη που γεννιέται με την παρουσία της άρετής.

στό άλλο) και ότι οι ανάλογες πάλι συνέπειες και οι ίδιες δυσκολίες καταθλίβουν την άρετή και την κάνουν αούστηρή κι' α-πρόσιτη, ενώ πολύ περισσότερο παρά στην ήδονη ξεευγενίζουν, έντεινουν και ανυψώνουν τη θεία και τέλεια ευδαιμονία που μας παρέχει. Βέβαια, αυτός που αντιμετρά τη θυσία του με τόν καρπό της είναι ανάξι-ός της και άγνοεί τις χάρες και τη χρήση της. 'Εκείνοι που έρχονται και μας λένε ότι ή αναζήτηση της άρετης είναι τραχειά και κοπιαστική, κι' ευχάριστη ή απόλαυσή της, τί άλλο μας λένε παρά πώς είναι πάν-τα δύσκολη; Ποιός κοινός θνητός έφτασε ποτέ στην πλήρεια απόλαυσής της; Οι καλύτεροι περιορίστηκαν να την επιδιώξουν και να την πλησιάσουν δίχως να φτάσουν στην κατοχή της. 'Όλοι αυτοί όμως κάνουν λά-θος, μία που και το κυνήγημα ακόμη της κάθε τέρφης που ξέρομε είναι τερπνό. 'Η προσπάθεια παίρνει κάτι από την ποιότη-τα εκείνου που επιδιώκει, γιατί αποτελεί μέρος αποφασιστικό και δημοσίον μάλιστα με το αποτέλεσμα. 'Η ευτυχία και ή μακα-ριότητα που λάμπουν μέσα στην άρετή πλημμυρίζουν, ότι έχει σχέση μεζύ της, γεμίζουν όλους τους δρόμους προς αυτήν, από την άρχική είσοδο, ίσαμε το έσχατο όριο.

'Από τα σπουδαιότερα λοιπόν δώρα της άρετης είναι ή περιφρόνηση του θανάτου, που μας γεμίζει άμεμνησία και μάς δίνει την άνηγ και πρόσχαρη αγάπη της ζωής, που δίχως αυτές σβύνει κάθε ήδονή. Νά γιατί συναντιούνται και συμφωνούν έλοι οι κανόνες σε τούτο το κεφάλαιο. Και όσο και άν μας οδηγούν όμόθυμα στην περιφρόνηση του πόνου, της φτώχειας και κάθε άλλης περιπέτειας που υπάρχει στην ανθρώπινη ζωή, δεν τόν κάνουν όμως με την ίδια φρον-τίδα τόσο γιατί τά παθήματα αυτά δεν είναι σε τέτοιο βαθμό κοινά (οί περισσότεροι άνθρωποι περνούν τη ζωή τους χωρίς να νιώσουν φτώχεια, και άλλοι πάλι χωρίς να αισθανθούν πόνο και άρρώστεια, σαν τόν Ξενοφίλο τόν μουσικό που έζησε 106 χρόνια γεμάτα ύγεία) όσο και γιατί τέλος πάντων ό θάνατος μπορεί και να κόψει με τόν μαχαίρι όλα τούτα τά βάσανα, μόλις τόν θελήσουμε. 'Όσο για τόν θάνατο, αυτός εί-ναι αναπόφευκτος:

Omnes eodem cogimur; omnium
Versatur urna serius ocuis
Sors exitura, et nos in aeternum
Exsiliun impositura cymbae (!);

και έτσι, όταν τόν φοβόμαστε, πέφτουμε σ' άνευα κι' αγιάτρευτη άγωνία. Μπορεί να

(1) 'Όλοι στο ίδιο μέρος πηγαίνουμε, όλων ή κλη-ρος θα βγει άργά ή γρήγορα από την κάλη, και θα μάς περάσει από τη βάρκα του Χάρωνα στην αιώνια έξορία. ('Όράτιος, όδη II 3.25).

μάς χτυπήσει από παντού, κι' άς κυττάμε προς όλες τις μεριές σαν να βρισκόμαστε σ' έχθρικό τόπο: quae, quasi saxum Tan- talo, semper impendit (!). Τά κοινοβουλία (!) μας συχνά όρίζουν να γίνει ή έκτέλεση τών κακούργων στον τόπο όπου διαπράχθηκε τó έγκλημα. Πηγαίνοντάς τους εκεί, οδη-γήστε τους από τούς ώραιότερους δρόμους, δώστε τους όσα θέλετε και από τά κα-λύτερα φαγητά,

Non Siculae dapes
Dulcem elaborabunt saporem;
Non avium citharaeque cantus
Somnum reducent (!):

θαρρείτε πώς θα μωρέσουν να τά χαρούν και πώς δέ θάχει αλλάξει και άνοσήσει τó γούστο τους για όλα αυτά τά πράγ-ματα, τη στιγμή που βλέπουν τί τούς περιμένει στο τέλος τού ταξειδιού;

Audit iter, numeratque dies, spatiumque via-
rum
Metitur vitam, torquetur peste futura (!).

'Ο θάνατος είναι ό σκοπός της ζωής μας (!), ό άναγκαίος στόχος της βλέψης μας. 'Αν μάς τρομάζει, δεν είναι δυνατόν να άν-νομε ούτ' ένα βήμα δίχως ταραχή. 'Ο κοινός άνθρωπος παρηγοριέται παραμερί-ζοντας τούτη τη σκέψη. 'Αλλά τί βαρεία ήλιθιότητα είν' αυτή που μπορεί να τόν φέρει τέτοια τύφλωση; Είναι σά να τόν κάνει να ζεύει τόν γάιδαρο από την ουρά,

Qui capite ipse suo instituit vestigia retro (!).

Δέν είναι περίεργο άν πέφτει τόσο συχνά στην παγίδα. Τρομάζουν οι άνθρωποι και στο άκουσμα μόνο του θανάτου, και σταυ-ροκοπιούνται όπως στο άκουσμα τού δια-βόλου. Μία λοιπόν και γίνεται λόγος γι' αυτόν μέσα στις διαθήκες, μήν περιμένετε πώς θ' άπασχοληθούν μ' αυτές πρίν τούς καταδικάσει ό γιατρός. Και τότε, ένας θεός ζέρει με πόση κρίση τις παραγεμίζουσ.

(2) ('Ο θάνατος) που, σαν τόν βράχο τού Τάν-ταλου, κρέμεται αδιάκοπα πάνω από τόν κεφαλή μας (Κικέρων, de Finibus I, 18).

(3) Τά «Parlements» της εποχής τού Montaigne δεν έχουν καμιά σχέση με τη σημερινή Βουλή. 'Υπήρ-χαν στίς κυριώτερες πόλεις και είχαν δικαστικές άρμοδιότητες.

(4) Ούτε τά γεύματα της Σικελίας έχουνε γι' α-τούς γλυκεία γεύση, ούτε τά τραγούδια τών που-λιών και οι ήχοι της κιθάρας θά τούς ξαναδώσουν τόν ύπνο. ('Όράτιος, Qδη III, I, 18).

(5) Ρωτάει για τόν θόσο, λογαριάζει τις ήμέρες, πάνω στο μακρος τού δρόμου μετρά τη ζωή του, τρέ-μει αδιάκοπα τόν μελλόμεινο μαρτύριο. (Κλαυδία-νός, in Ruf. II, 137).

(6) Le but de nostre carriere c'est la mort. Στο κε-φάλαιο «De la physionomie», III, 12, λέει: «c'est bien (la mort) le but, mais non le but de la vie».

(7) 'Αφού έβαλε στο κεφαλή του να προχωρεί ά-νάποδα (Λουκρήτιος, IV 474).

τηγμένοι στη λύπη, και στο φόβο καθώς είναι.

'Επειδή οι φθόγγοι αυτοί τους πλήγω-ναν τ' αδιά, και ή λέξη τούς φαίνονταν κακόσημη, οι Ρωμαίοι βρήκαν τρόπο να την απαλύνουν ή να την άπλώσουν μιλώ-ντας περιφραστικά. 'Αντί να πούν: «πέθα-νανε» λένε: «έπαψε να ζει» ή: «έζησε». Ζωή νάσαι, ακόμη και περασμένη, και μέ-νουν ευχάριστημένοι. 'Από κεί πήραμε την έκφραση «feu maistre Jehan» (!). Νάσαι τά-χα αυτό που λένε, ότι ή προθεσμία είναι σαν άφωση τού χρόνου (!); Γεννήθηκα ανά-μεσα στις έντεκα και τόν μεσημέρι της τε-λευταία μέρα τού Φεβρουαρίου τού χίλια πεντακόσια τριάντα τρία—όπως χρονολο-γούμε σήμερα, άρχίζοντας τόν χρόνο από τόν 'Ιανουάριο (!). Είναι μόλις δεκαπέντε μέρες που συμπλήρωσα τά τριάντα έννια χρόνια μου, κι' έχω άλλα τόσα τουλάχιστον να ζήσω. Θά ήταν άνόητο να σκοτίζω όλον αυτό τόν καιρό τη σκέψη μου με κάτι τόσο μακρυνό. 'Αλλά τί; Νέοι και γέροι με τόν ίδιο τρόπο άφίνουν τη ζωή. 'Όλοι φεύ-γοντας νομίζουν ότι μόλις πρίν από λίγο μπήκανε σ'αυτή και δεν υπάρχει ανθρώπι-νο έρεπιο που να μη λογαριάζει πώς έχει είκοσι χρόνια ζωής ακόμα μέσα του, μία και έχει τόν Μαθουσαλά μπρός του. 'Επει-τα, κακομοίρη μου, ποιός έχει όρισει τά όρια της ζωής σου; Βάζεις βάση στα λό-για τών γιατρών; Για κύττα γύρω σου καλύτερα! 'Όπως πάνε τά πράγματα, εί-ναι έξαιρητική εύνοια της τύχης που είσαι ακόμα ζωντανός· έχεις ξεπεράσει τά συνει-θισμένα όρια της ζωής. Και για να πει-σθείς πώς έτσι είναι, κύττα ανάμεσα στους γνωστούς σου πόσο περισσότεροι είναι έ-κείνοι που πέθαναν πρίν φτάσουν τά χρό-νια σου, από εκείνους που τά πέρασαν. Μέ-τρησε ακόμα κ' εκείνους που ξεευγένισαν τη ζωή τους με τη δόξα, και βάζω στοί-χημα πώς είναι περισσότεροι εκείνοι που πέθαναν πρίν, παρά ύστερα από τά τριάν-τα πέντε χρόνια. Λογικό κι' ευλαβικό είναι να πάρουμε παράδειγμα τών ανθρώπινη ύπόστασι τού 'Ιησού Χριστού· λοιπόν, ή ζωή του τελειώνει στα τριάντα τρία χρόνια του. 'Ο μεγαλύτερος άνθρωπος—άπλως άν-θρωπος και όχι Θεός—ό 'Αλέξανδρος, πέθα-νε κι' αυτός στην ίδια ηλικία. Με πόσους τρόπους μπορεί να μάς άδράξει ό θάνατος!

Quid quisque vitet, nunquam homini satis
Cautum est in horas (!).

(1) Τό «feu» έρχεται από τόν fut=όφηξε. 'Η ελ-ληνική έκφραση «μακαρίτης» δεν έχει την ίδια έννοια.

(2) Τό τ' να μη σκεπτόμαστε τόν θάνατο είναι σαν να τόν ξεφανίζουμε.

(3) 'Η άφετηρία τού έτους δεν ύπήρξε άνεκαθεν σταθερά καθορισμένη. 'Ο Κάρολος ό IX της Γαλλίας ώρισε την πρώτη 'Ιανουαρίου ως άρχή τού έτους.

(4) Ποτέ δέ μπορεί ό άνθρωπος να προβλέπει άρκετά τούς κινδύνους κάθε ώρας. ('Όράτιος, II, 13, 13)

'Ας άφίσουμε κατά μέρος τις άρρώστειες και τά πλευριτώματα. Ποιός θάλεγε πο-τέ πώς ένας δούκας της Βρετανίας θά πέ-θαινε από άσφυξία στο νωοσησμό που έ-γινε όταν ό γείτονας μου ό Πάπας Κλή-μης έκανε την είσοδό του στη Λυών (!); Δέν είδαμε έναν από τούς βασιλιάδες μας να σκοτώνεται πάνω τού πατινίδι, και κά-ποιος πρόγονός του δέν πέθανε γιατί τόν έρριξε χάμω ένας χοίρος (!); 'Ο Αισχύ-λος (!) ζούσε στο ύπαιθρο, γιατί τού είχα-νε προφητέψει ότι θά πέθαινε από τόν πείσι-μο ενός σπιτιού. Νά που τόν άφισε όμως στον τόπο ή σκεπή μιας χελώνας, που γλώστρισε από τά νύχια ενός άετου που πετούσε. 'Αλλος πεθαίνει από μία ρόγα σταφύλι (!). 'Ενας αυτοκράτορας, από την άμυχή τού χτενιού του έκει που χτενίζο-ταν. 'Ο Αιμίλιος Λέπιδος, γιατί σκόταψε στο κατώφλι τού σπιτιού του, και ό 'Ωφί-διος γιατί, μπάνοντας στην αίθουσα τού συμβουλίου, χτύπησε πάνω στην πόρτα. Καί πάνω στον έρωτα, ό πραιτωρ Κορνήλιος Γάλλος, ό Τυγίλλινος, άξιωματικός της Ρω-μαϊκής φρουράς, ό Λουδοβίκος, γιός τού Γουίτου της Γονζάγας και μαρκήσιος της Μάντοβας, και, ακόμη χειρότερο παράδει-γμα, ό Σπεύσιππος ό πλατωνικός φιλόσο-φος (!), και ακόμη κι' ένας πάπας (!). 'Η προθεσμία της ζωής τού καυμένου τού Βεβίus τού δικαστή είχε τελειώσει, και να που τόν παίρνει ό Χάρος, την ώρα που παρα-χωρεί όκταήμερη προθεσμία σ' ένα διάδι-κο. Και κεί που ό γιατρός ό Γάιος 'Ιού-λιος γιάτρευε τά μάτια ενός άρρώστου; να που ό Χάρος τού κλείνει τά δικά του (!). Κι' άν πρέπει να μιλήσω και για μένα. Έ-νας άδελφός μου, 23 χρονών παλληκάρι και που είχε δείξει κι' όλας την αξία του, ό λοχαγός de Saint Martin, ενώ έπαίξε «jeu de rauime» (!2) χτυπήθηκε από τόν τόπι, που τόν πέτυχε λίγο πάνω από τόν δεξιό αυτί χωρίς ν' άφισει ούτε μωλωπισμό ου-τε πληγή, τόσο που ούτε ξεάπλωσε ούτε πή-γε να ήσυχάσει· πέντε ή έξη ώρες άργότε-ρα όμως, πέθανε από άποπληξία του τού προέηνσε αυτό τόν χτύπημα.

Πώς μπορούμε λοιπόν να διώδουμε την ιδέα τού θανάτου μιά κ' έχουμε μπρός στά μάτια μας τόσο συχνά και κοινά παρα-δείγματα, και πώς να μη νομίζουμε κάθε στιγμή πώς τόν νιώθουμε να μάς πιάνει

(5) 'Ο Bertrand de Got, αρχιεπίσκοπος τού Bordeaux, (γι' αυτό τόν άποκαλεί ό Montaigne γείτονα του) χρίσθηκε Πάπας στη Λυών με τόν όνομα Κλήμης ό V.

(6) 'Ο βασιλιάς που σκοτώθηκε, τόν 1559, πάνω τού πατινίδι είναι ό 'Ερρίκος ό Β'.

(7) Valerius Maximus IX, ext. 2.

(8) Valerius Maximus IX, ext. 8.

(9) Bl. Tertull. Apolog. c. 46.

(10) 'Εννοεί τόν Πάπα Κλήμη τόν V.

(11) Σχετικά με τόν αυτοκράτορα, τόν Λέπιδος, 'Ωφί-διο, Γάλλο, Βεβίus, 'Ιουλιό βλέπε Plinius Hist. Nat. VII, 35, 53.

(12) Είδος σφαιριστήριου.

από το λαιμό; Θά μου πείτε, τί σημασία έχει το πώς πετυχαίνουμε αυτή την άμνηση; ή ούσα είναι να μη στενοχωριόμαστε. Συμφωνώ προσωπικά με τούτη τη γνώμη και με όποιο τρόπο θα μπορούσα να προφυλαχτώ από χτυπήματα—άκόμα κι' αν έπρεπε να κρυφτώ μέσα σε δέρμα βαδιού δε θα δίσταζα να το κάνω. Μοιά φτάνει να περνά εύχρηστα την ώρα μου, και για να το έπιτύχω αυτό, καταπιάνομαι με το παιχνίδι που μου φαίνεται το καλύτερο που μπορώ να έχω και άς φανταίνεται άδοξο κι' όχι παραδειγματικό⁽¹⁾.

Praetulerim... delirus inersque videri,
Dum mea delectent mala me, vel denique
Quam sapere et ringi⁽²⁾.

Τό να νομίζουμε όμως ότι θα το κατορθώσουμε μ' αυτό τον τρόπο είναι τρέλλα. Οι άνθρωποι πάνε κι' έρχονται, πηδούν, χορεύουν, και για το θάνατο, ούτε μιλά. Καλά δλ' αυτά. "Όταν έρθει όμως κι' αυτούς ή για τις γυναίκες και τα παιδιά τους ή για τους φίλους τους, βρίσκοντάς τους ανέτοιμους και άνυπεράσπιστους, τί άγωνία, τί φωνές, τί μανία και τί άπελπισία τους πλάκωνει! Είδατε άλλους ποτέ τέτοιον έζευτελισμό, τέτοια μεταβολή, τέτοια σύγχυση; Πρέπει να περιμέναμε από ναρτίτερα το θάνατο ή κτηνώδης αυτή ραθυμία, κι' αν μπορούσε να θρωναστεί τό κεφάλι λογικού ανθρώπου—πράγμα που τό νομίζω έντελώς άδύνατο—πολλά πάρα πολύ άκριβα την πραγματία της⁽³⁾. "Αν ήταν έχθρος που να μπορούσαμε να τον άποφύγουμε, θάλεγα να μεταχειριστούμε τά όπλα της δειλιάς; αλλά μιά που τόυτό δε γίνεται, άφοι σάς πιάνει τόσο τους φυγάδες και δειλούς όσο και τους γενναίους,

Nempe et fugacem persequitur virum;
Nec parcit imbellis inventae
Poplitibus timidoque tergo⁽⁴⁾.

(1) Τό χωρίο αυτό, αντίθετο προς τό στωϊκό πνεύμα που διανοεί όλη την άρχή του κεφαλαίου για τό θάνατο, έχει προστεθεί μετά τό 1572, όταν έχει τίς μετριάσεις ό θάυμασμός του Montaigne για τους στωϊκούς.

(2) Προτιμώ να περνά για τρελλός και άνάξιος, άν μ' άρσεί ή πλάνη μου ή άν δεν την καταλαβαίνω, παρά να είμαι γνωστικός και να ύποπέρω. ("Όρατ. II, 2, 126). Οι στίχοι αναφέρονται στη συγγραφική τέχνη και μόνο. "Ο Montaigne τους μετατόπιζε και τόις παρουσιάζει σαν κανόνες που διέπουν κάποιο τρόπο ζωής.

(3) "Η προσωπική του πείρα έπεισε άργότερα τό Montaigne ότι ή κτηνώδης αυτή ραθυμία είναι ή μόνη σωστή, και ότι ή στάση του Seneca, που τόσο τη θύμαζε τό 1572, είναι αντίλογική. Οι στωϊκοί με την ένανη άπασχόληση τους με τό θάνατο ένανεινούν τη φύση αντί για την καταπολέμηση. "Η μεθοδός τους αυτή είναι αντίθετη προς τη φύση. (Villey: Les sources et l'évolution dans les Essais de Montaigne. Κεφ. Montaigne et la mort, Essais I, 12).

(4) Καταβάλλει τον άνδρα που τον άποφεύγει, και

και καμμιές άντοχής θώρακας δε μπορεί να σάς γλυτώσει,

Ille licet ferro cautus se condant et aere,
Mors tamen inclusum protrahet inde caput⁽⁵⁾,

ας μάθουμε να τον άντικρύζουμε σταθερά και να τον πολεμούμε. Καί προσπαθώντας να του άφαιρέσουμε την μεγαλύτητά του ύπεροχή άπέναντί μας, άς άκούθθουμε δρόμο έντελώς αντίθετο από τό συνειθισμένο. "Ας του άφαιρέσουμε τον άλλόκοτο χαρακτήρα του, άς τον συναναστραφούμε, άς έξοικειωθούμε μαζί του, άς έχουμε τό θάνατο άδιάκοπα στό νοι μας. "Η φαντασία μας άς μάς τον φέρνει κάθε στιγμή και με όδες του τις μορφές μπροστά μας. Κάθε φορά που σκοντάφτει ένα άλογο, κάθε φορά που πέφτει ένα κεραμίδι, στό παρακικρότερο τρύπημα καρφίτσας, άς λέμε: «"Ε! κι' άν είναι να πεθάνω;» και τότε άς όρθωνόμαστε και άς έντεινουμε τις δυνάμεις μας. Μέσα στις γιορτές και στις διασκεδάσεις άς μη χάνουμε την άνάμνηση των όρων της ζωής μας; και ή εύχαρίστηση άς μη μάς παρασύρει τόσο που να μη θυμόμαστε ποτέ-ποτε με πόσους τρόπους κινδυνεύει ή χαρά μας αυτή από τό θάνατο, και με πόσες λαβές την άπειλεί. "Ετσι έκαναν οι Αιγύπτιοι⁽⁶⁾, που μέσα στό συμπόσια τους και την ώρα της μεγαλύτερης εύωχίας, έβραζαν να φέρουν ένα σκελετό πεθαμένου ανθρώπου σαν προειδοποίηση στους καλεσμένους.

Omnem crede diem tibi diluxisse supremum:
Grata superveniet, quae non sperabitur, hora⁽⁷⁾

Είναι άδηλο που μάς προσμένει ό θάνατος; άς τον προσμένουμε έμείς παντού. "Ο στοχασμός του θανάτου είναι στοχασμός της έλευθερίας. "Όποιος έμαθε να πεθαίνει ξέμαθε να ύπηρετεί. "Εκείνος που ξέρει να πεθάνει έχει λυτρωθεί από κάθε ύποταγή και έξαναγκασμό. Τίποτα στη ζωή δεν είναι κακό για κείνον που έννοιωσε καλό ότι ή στέρηση της ζωής δεν είναι κακό. "Η άπάντηση του Παύλου Αιμιλιανού σ' εκείνον που του έστειλε ό άξιολήρητος εκείνος βασιλιάς της Μακεδονίας, ό αιχμαλωτός του, παρακαλώντας να μην τον σύρουν στό θρίαμβο, ήταν: «"Ας άπευθύνει την αίτηση αυτή στον ίδιο τον έαυτό του»⁽⁸⁾. Πραγματικά, σε κάθε τι, είναι δύσκολο

δε σπληνίζεται τά νεύατα που θέλουν να γλυτώσουν άπ' αυτόν ("Όρατ. II, 2, 24).

(5) Κράβεται προσκτικά κάτω από τό σίδερο και τό άσπλι, ό θάνατος όμως θα του τραβήξει έξω τό κρυμμένο κεφάλι. (Propertius III, 18, 25).

(6) "Ηρόδοτος II, 78.

(7) Για κάθε μέρα άν λές πός είναι ή τελευταία που σε φωτίζει, θα νοιώθεις εύλογισμένη για κάθε ώρα που δεν την έλπίζεις ("Όρατ. "Επιστ. I, 4, 13).

(8) Πλουτάρχου Βίοι Παράλ. Ε. και Κικέρων Τυσcul. V, 40.

να προδεύσει ή τέχνη και ή έπίνοηση, άν δε βοηθά ή φύση. Δεν είμαι φυσικά μελαγχολικός, είμαι όμως φαντασιόκοπος. Με τίποτα δεν άσχολήθηκα άνέκαθεν τόσο, όσο με την εικόνα του θανάτου, και στην πιο παραλυμένη άκόμη έποχή της ζωής μου,

Iucundum quum aetas florida ver ageret⁽¹⁾.

"Ανάμεσα στις άρχόντισσες και τά παιγνίδια, εκεί που θα νόμιζε κανείς ότι προσπαθούσα να χωνέψω καμμιά ζηλοτυπία ή την άβεβαιότητα καμμιές έλπίδας, έγω σκεπτόμουν την πρόσφατη άρρώστεια και τό τέλος κάποιου, που γύριζε από παρόμοια γιορτή, γεμάτος ξενοιασία, έρωτα και κέφι σαν κι' έμένα, κι' άντηχοüse στ' αυτά μου:

Jam fuerit, nec post unquam revocare licebit⁽²⁾

Και ούτε καν με σύγγιζε ή σκέψη αυτή περισσότερο από όποιαν άλλη. Στην άρχή δε μπορεί να μη μάς ταραξουν τέτοιες ιδέες. Στο τέλος όμως είναι βέβαιο ότι τις ήμεράνουμε με τη χρήση και την επανάληψη άλλων, έγω θα βρισκόμουν πάντα σε ταραχή και πανικό, γιατί ποτέ άνθρωπος δεν είχε δυσπιστήσει τόσο για τη ζωή του, ποτέ άνθρωπος δε βασίστηκε λιγώτερο στην διάρκειά της. "Όστε μου μεγαλύτερη την έλίπια ή ύγεια—και την είχα ίσαμε τώρα πλήρια και άδιάκοπη σχεδόν—, ούτε μου την μικραίνει ή άρρώστεια. Κάθε στιγμή νομίζω ότι άφίνω τη ζωή και άδιάκοπα λέω στον έαυτό μου: "Εκείνο που μπορεί να γίνει άλλη μέρα, μπορεί να γίνει και σήμερα. "Αλήθεια ή τύχη και οι κίνδυνοι μάς κάνουν να ζυγώνουμε λίγο πολύ τό τέλος μας και άν αναλογιστούμε πόσες χιλιάδες είναι οι κίνδυνοι που κρέμονται πάνω από τό κεφάλι μας, χάρια άπ' εκείνον που φαίνεται να μάς άπειλεί τό περισσότερο, θα καταλάβουμε ότι γεροί και άρρωστημένοι, στη θάλασσα και στό σπίτια μας, στόν πόλεμο και στην ειρήνη, έχουμε τό θάνατο τό ίδιο κοντά μας: Nemo altero fragilior est; nemo in crastinum sui certior⁽³⁾. "Οτι έχω να κάνω πριν πεθάνω, και έργο μιάς ώρας μονάχα αν είναι, για να τό τελειώσω, κάθε σχολή μου μου φαίνεται μικρή.

Μιά άπ' αυτές τις μέρες, κάποιος, ξεφυλλίζοντας τά σημειωματάριά μου, βρήκε μετά σημείωση για κάτι που ήθελα να γίνει μετά τό θάνατό μου: του είπα, όπως ήταν

κι' αλήθεια, ότι βιάστηκα να τη γράψω εκεί γιατί δεν ήμουν βέβαιος ότι θα έφτανε ως τό στίτι μου, άν και βρισκόμουν σε μιάς μόνο λέυγας άπόσταση, γερός και γεμάτος διάθεση. Σάν άνθρωπος που άδιάκοπα περιβάλλομαι από τις σκέψεις μου και τις χαράς μέσα μου, είμαι κάθε στιγμή τόσο προετοιμασμένος, όσο μπορώ. Και ό έρχομός του θανάτου δε θα μου μάθει τίποτε νέο. Πρέπει να είμαστε πάντα ποδεμένοι και, όσο είναι στό χέρι μας, έτοιμοι να φύγουμε⁽⁴⁾, φροντίζοντας να μην έχουμε να νοιαστούμε εκείνη τη στιγμή παρά μόνο για τον έαυτό μας.

Quid brevi fortes iaculamur aevio
Multa? ⁽⁵⁾

"Αρκετό κόπο θα έχουμε, δεν είν' άνάγκη να τον κάνουμε άκόμη πιο μεγάλο. "Ο ένας, περισσότερο παρά γιατί θα πεθάνει, παραπονιέται γιατί ό θάνατος του καταστρέφει τό δρόμο προς μιά μεγάλη νίκη ή άλλος, γιατί πρέπει να φύγει πριν παντρέψει την κόρη του ή έπιτηρήσει την άνατροφή των παιδιών του. "Ο ένας λυπάται γιατί χάνει τη συντροφιά της γυναίκας του, ό άλλος τη συντροφιά του γιου του, σαν αυτά να ήταν τά πειό σπουδαία της ύπαρξής του. Τέτοια είν' ή διάθεση μου τούτη την ώρα, δόξα νάχει ό Θεός, που μπορώ να φύγω όπόταν τό θελήσει, χωρίς να νοσταλγήσω τίποτα, εκτός από τη ζωή, άν τό φέρει ή τύχη και μου κοστίζει ό χαμός της. "Εχω κόψει από παντού τους δεσμούς μου, έχω σχεδόν άποχαιρετήσει τον καθένα, εκτός από τον έαυτό μου. Ποτέ άνθρωπος δεν έτοιμάστηκε ν' άφίσει τον κόσμο τούτο πιο καθαρά, πιο πλήρια και δέν άσπασάσθηκεν άπ' αυτόν πιο δλοκληρωτικά άπ' όσο έχω σκοπό να τό κάνω. Οι πιο νεκροί θάνατοι είναι οι πιο γεροί.

Miser! o miser! (aiunt) omnia ademit
Una dies infesta mihi tot praemia vitae⁽⁶⁾.

Κι' ό οικόδομος λέει:

Manent opera interrupta, minaeque
Murorum ingentes⁽⁷⁾.

Δέν πρέπει να έπιχειρούμε τίποτε τόσο

(4) "Αργότερα λέει: Μη σάς νοιάζει άν δεν έξερτε να πεθάνετε. "Η φύση θα σάς τό δείξει άμέσως πλήρια και άρκετά. Θα σάς αναπληρώσει στό έργο αυτό, άν δεν άσχοληθήκατε μαζί του.

(5) Γιατί άδιάκοπα να κάνουμε τόσα σχέδια σε μιά τόσο πρόσκαιρη ζωή; ("Όρατ. II, 16, 17).

(6) Δύστυχος, ό δόστοςτος έγώ (λένε), σε μιά άποφάσα ήμερα τάχασα όλα, όδες τις χαρές της ζωής (Λουκρ. III, 898).

(7) Μέγερο τό έργο μου άτέλειωτο, πελώριοι τοίχοι που άπειλούν πός θα πέσουν. (Βιργίλιος, Αινείας IV, 88).

(1) "Όταν τ' άνθισμένα νεύατα μου χαίρουνταν την άνοιξη τους (Κάτωλλος LXVIII, 16).

(2) Το παρόν δε θα ύπάρχει πιά σε λίγο κι' ούτε θα μπορούσαμε να τό έανακαλέσουμε (Λουκρήτ. III, 928).

(3) Κανένας δεν είναι πιο άδύνατος από τους άλλους, κανένας πιο βέβαιος για την αύριανή ήμερα. (Σενέκας "Επιστ. 19).

μακρόπνοο, ή τουλάχιστον δέν πρέπει νά τό επιχειρούμε μέ τέτοιο πάθος, αφού δέ θά δούμε τό τέλος του. Είμαστε γεννημένοι γιά τή δράση :

Quum moriar, medium solvar et inter opus (*)

Θέλω οί άνθρωποι νά είναι ένεργητικοί και νά δίνουν όσην έκταση μπορούν στό έργα τής ζωής, και θέλω ό θάνατος νά μ' εύρει εκεί πού φυτεύω τά λαχανικά μου, αλλά άδιαφορώντας και γι' αυτόν και άκόμα περισσότερο γιά τό άτέλειωτο περιβόλι μου. Είδα κάποιον νά πεθαίνει, πού, καθώς χαροπάλευε, παραπονιόταν άδιάκοπα γιατί ή Μοίρα δέν τόν άφνει νά συνεχίσει τήν Ιστορία πού έγραφε γιά τό 15ο και τό 16ο βασιλιά μας.

Illud in his rebus non addunt, nec tibi earum Jam desiderium rerum super insidet una (*)

Πρέπει ν' άπαλλαγούμε από τέτοιες χυδαίες και βλαβερές δυστροπίες. Όπως έχουμε χτίσει τά κοιμητήρια μας πλάι στις έκκλησίες και στό πειό πολυσύχναστα μέρη τής πόλης, γιά νά συνηθίσει ό κατώτερος λαός, οί γυναίκες και τά παιδιά, καθώς λείει ό Λυκούργος (*), νά μήν ταρασσονται στη θέα πεθαμένον ανθρώπων, και γιά νά μās προειδοποιεί αυτό τό άέναιο θέαμα κοκκάλων, μνημάτων και κηδειών γιά τή μοίρα μας,

Quin etiam exhilarare viris convivia caede Mos olim, et miscere epulis spectacula dira Certantum ferro, saepe et super ipsa cadentibus (*)

Pocula, respersis non parco sanguine mensis (*)

και όπως στους Αιγυπτίους, μετά τά γεύματά τους κάποιος παρουσίαζε στους παρισταμένους ένα όμοίωμα του θανάτου φωνάζοντάς τους: «Πιές και γέλασε, γιατί έτσι θάσαι πεθαμένος». Έτσι κι' εγώ συνήθισα νάχω όλη τήν ώρα τό θάνατο όχι μόνο στό νού, μά και στη γλώσσα. Και γιά τίποτε δέ ρωτάώ με τόση προθυμία, όσο γιά τό θάνατο τών ανθρώπων. Τί είπαν; Τί έκφραση είχαν; Τί διαγωγή έδειξαν; Ότι έχω ίδιαίτερη αγάπη σ' αυτό τό θέμα φαίνεται και από τό πλήθος τών παραδειγμάτων μου. *Αν έφτιαχνα βιβλία,

(*) Θέλω νά με βρει ό θάνατος μέσα στη δουλειά μου. (*Οβίδιος, Amor II, 10, 36).

(2) Δέν προσθέτουν και τούτο σ' εκείνα, ότι ό πόθος γι' αυτά τά πράγματα δέ θά βαραίνει άπάνω σου (Λουκρ. III, 909).

(3) Πλουτάρχου, βίος Λυκούργου κεφ. 20.

(4) Και ήταν μάλιστα έθιμο, στις συγκεντρώσεις νά διασκεδάσουν τους άνδρες μέ φόνους και νά ένώσουν μέ τά συμπόσια τή φρίκη του άγώνα μονομάχων, πού συχνά έπεσαν και πάνω στό κύπελλα άκούη, γεμίζοντας μέ άφθονο αίμα τά τραπέζια (Silius Italicus XV, 51).

θάκανα ένα σχολιασμένο κατάλογο μέ τις διάφορες μορφές του θανάτου. Έκείνος πού θά μάθαινε τους ανθρώπους νά πεθαίνουν, θά τους μάθαινε και νά ζουν. Ό Δικαίολογος έχει γράψει ένα βιβλίο μέ παρόμοιο τίτλο (*), αλλά ό σκοπός του είναι διαφορετικός και λιγώτερο χρήσιμος.

Θά μου αντίτάξουν πώς ή πραγματικότητα ξεπερνά τόσο πολύ τή φαντασία, ώστε και ή καλύτερη άσκηση πάει χαμένη, όταν φτάσει κανένας εκεί. «Άς λένε! Μελετώντας τό θάνατο, είναι βέβαια ότι πορίζομαστε μεγάλο κέρδος. Και μήπως τό νά φτάσει κανένας ως εκεί δίχως άλλωλοισή και ταραχή, μπορεί νά λογαριαστεί γιά τίποτε; Άκόμα περισσότερο ή ίδια ή φύση μās βοηθά και μās ένθαρρύνει. Άν είναι ένας θάνατος ξαφνικός κι' άπτόμοος, δέν προφταίνουμε νά τόν φοβηθούμε. Άν είναι άλλοιαιτικός, έχω παρατηρήσει ότι, όσο προχωρώ στην άρρώστεια, μου γεννιέται φυσικά κάποια περιφρόνηση γιά τή ζωή. Βρίσκω ότι γερός χρειάζομαι μεγαλύτερη προσπάθεια γιά νά χωρέσω τό ότι θά πεθάνω, παρά σάν είμαι άρρωστος. Και τούτο γιάτί επιθυμώ λιγώτερο τις άπολαύσεις τής ζωής, όσο χάνω τήν ικανότητα νά τις χρησιμοποιήσω και νά τις χαρώ, κι' αρχίζω ν' αντικρύζω τό θάνατο μέ πολύ λιγώτερο δέος. Αυτό μου δίνει τήν έλπιδα ότι, όσο περισσότερο θ' άπομακρύνομαι άπ' εκείνη και θά πλησιάζω σ' αυτόν, τόσο πειό εύκολα θά συμβιβαστώ μέ τήν άναλλαγή τους (*). Όπως βεβαιώθηκα σέ πολλές άλλες περιστάσεις γι' αυτό πού λέει ό Κάισαρ, ότι τά πράγματα φαίνονται συχνά μεγαλύτερα από μακριά παρά από κοντά, έτσι είδα και ότι αισθανόμουν μεγαλύτερη φρίκη γιά τις άρρώστειες όταν ήμουν γερός παρά όταν ήμουν άρρωστος. Η ευδαιμονία, ή χαρά και ή δύναμη πού νοιώθω όταν είμαι γερός, μου δείχνουν τήν αντίθετη κατάσταση τόσο δυσανάλογη πρós αυτή, ώστε μέ τή φαντασία μου μεγαλώνω στό διπλό τις ένοχλήσεις της και τις θεωρώ πειό καταθλιπτικές άπ' ό,τι τις βρίσκω όταν τις έχω πάνω μου. Έλπίζω ότι τό ίδιο θά μου συμβεί και μέ τό θάνατο.

Από τή συνειδημένη άλλωλοισή και παρακμή πού παθαίνουμε, βλέπουμε πόσο ή φύση μās άφαιρεί τήν αίσθηση του άφανισμού και τής κατάπτωσης μās. Τί μένει στό γέροντα από τήν άκμή τής νεότητος του και τής περασμένης του ζωής;

Heu! senibus vitae portio quanta manet (*)!

Σ' ένα στρατιώτη τής φρουράς του, πού

(*) Κικέρων De off. II, 5.
(2) Σ' όλο αυτό τό μέρος είναι αίσθητή ή μεταγενέστερη, πειό νατουραλιστική αντίληψη του Montaigne γιά τό θάνατο.

(3) Άλλοιαιτικό, πόση ζωή μένει στους γέροντες; (Μαρκιανός ή ψευδο-άλλος, I, 16).

σακατεμένος κι' άφανισμένος ήρθε νά τόν άπαντήσει στό δρόμο και νά του ζητήσει τήν άδεια γιά νά πάει νά πεθάνει, ό Κάισαρ άποκρίθηκε σαρκαστικά, βλεπόντας τό χάλι του: «Χαρρείς πώς είσαι ζωντανός;» (*) Νομίζω πώς άν πέφτασε άξαφνα σ' αυτή τή κατάντια, δέ θά μπορούσαμε νά υπομείνουμε τέτοια μεταλλαγή. Άλλά, μαλακά και άνεπαίσθητα, σιγά σιγά, σκαλί σκαλί ή φύση μās οδηγεί, και μās ρίχνει τέλος στην έλεεινή αυτή κατάσταση και μās έξοικώνει τόσο μαζί της ώστε δέ μās συνταράζει ό θάνατος τής νεότητος μέσα μās, θάνατος πού είναι, ούσιαστικά και πραγματικά, πολύ πειό σκληρό από τόν δλοκληρωτικό χαμό, κι' από τό θάνατο τών γερατιών. Και τούτο, γιάτί ή μετάβαση από τή δυστυχία στην άνυπαρξία είναι πειό εύκολη από τή μετάβαση από μιάν άνηρητή και γλυκεία ύπαρξη σέ μιάν ύπαρξη δυσάρεστη και γεμάτη πόνους. Σκυφτό και διπλωμένο, τό σώμα έχει λιγώτερη δύναμη γιά νά βαστάξει ένα φορτίο. Τό ίδιο και ή ψυχή μās. Πρέπει νά τήν άνυψώσουμε, νά τήν ορθώσουμε κατάντικρου στην επίθεση τούτου του έχθρου. Άφου δέ μπορεί νά ήσυχάσει όσο τόν φοβάται, άν άποχτήσει άταραξία άπέναντί του (*), θά μωροέσει νά παινεθεί—πράγμα πού ξεπερνά σχεδόν τήν ανθρώπινη δύναμη—πώς ούτε άνησυχία, ούτε άγωνία, ούτε φόβος, ούτε ή παραμικρότερη δυσάρσκεια μπορεί νά ριζώσει μέσα της.

Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida, neque Auster,
Dux inquieti turbidus Adriae
Nec fulminantis magna Iovis manus; (*)

*Έχει κυριαρχήσει τά πάθη και τους πόθους της, έχει υποτάξει τή στέρηση, τή τροπή, τή φτώχεια και όλες τις άλλες άναποδιές τής τύχης. Όποιος από μās μπορεί, άς προσπαθήσει νά κερδίσει τούτη τήν ύπεροχή. Έκεί είναι ή πραγματική και κυρίαρχη έλευθερία, αυτή πού μās δίνει τή δύναμη νά περιφρονούμε τή βία και τήν άδικία, και νά περιγελοούμε τή φυλακή και τά δεσμά.

In manibus et
Compedibus saevo te sub custode tenebo.
Ipse deus, simul atque volam, me solvet.
[Opinion,

(*) Lorin Έπιστ. 77.

(2) Η πίστη στη δύναμη τής λογικής ύποχωρεί άργότερα και ό Montaigne βρίσκει ότι ή έξη και ή άγνοια οδηγούν στό ίδιο αποτέλεσμα μέ μεγαλύτερη έπιτυχία.

(3) Τίποτα δέν κλονίζει τήν άταραξία του, ούτε ή σκοτεινιασμένη βήη του τυράννου, ούτε ό μονασμένος νοτιάς πού ταραξεί τήν Άδριατική, ούτε τό βαρύ χέρι του κεραυνοβόλου Δία. (Όρατ. Ωδ. III, 3, 3).

Hoc sentit: Moriar. Mors ultima linea rerum
[est (*)].

Τό πειό σταθερό ανθρώπινο θεμέλιο πού βρήκε ή θρησκεία μας είναι ή περιφρόνηση του θανάτου. Και όχι μόνο ή θρησκεία, αλλά και ή λογική εκεί μās οδηγεί: γιάτί νά φοβόμαστε τό χαμό ενός πράγματος πού, χαμένο, δέ μπορεί νά μās άφίσει λύπη γιά τό χαμό του; Και μιά και μās άπειλοδυνάστευτες μορφές θανάτου, δέν είναι χειρότερο νά τις φοβόμαστε όλες, παρά νά υπομείνουμε μιά; Τί σημασία έχει πότε θά έρθει ό θάνατος, άφου είναι άναπόφευκτος; Σ' εκείνον πού του είπε: «οί τριάκοντα άποφάσισαν τό θάνατό σου», ό Σωκράτης άπάντησε: «και ή φύση τό δικό τους» (*). Τί άνοησία νά είμαστε θλιμμένοι τή στιγμή πού περνούμε στη λύτρωση από κάθε θλίψη! Όπως ή γέννησή μās γέννησε όλα τά πράγματα γιά μās, έτσι και θά τά θανατώσει ό θάνατός μās. Είναι λοιπόν τό ίδιο άνόητο νά κλαίμε γιάτί δέ θά ύπάρξουμε πιά σέ έκάτο χρόνο, όσο και νά κλαίμε γιάτί δέν ύπήρχαμε πρίν από έκάτο χρόνο. Ό θάνατος είναι άφετηρία μιās άλλης ζωής. Τό ίδιο κλάψαμε, τό ίδιο πονέσαμε γιάτί μπαίναμε σέ τούτη τή ζωή, ίδια άποβάλαμε τήν παλιά μας μορφή πέρνοντας τούτη. Ότι συμβαίνει μιιά φορά μονάχα, δέ μπορεί νά είναι φοβερό. Είναι λογικό νά βοβάται κανένας τόσο καιρό κάτι τόσο σύντομο; Η μακρόχρονη και ή λιγώχρονη ζωή μέ τό θάνατο γίνονται ένα. Γιάτί τό μακρό και τό βραχύ δέν ύπάρχει στό πράγματα πού δέν είναι πιά. Ό Άριστοτέλης λέει ότι στόν *Υπανι(*) ποταμό ύπάρχουν έντομα πού έχουν μόνο μιās μέρας ζωή. Έκείνο πού πεθαίνει στις όχθές τό πρωί, πεθαίνει μέσ' τα νειάτα του' εκείνο πού πεθαίνει στις πέντε τ' άπόγευμα, πεθαίνει στό γερατειά. Ποιάς από μās δέ θά γελάσει, άν δει νά πέρνουν στό σοβαρά τήν εύτυχία ή τή δυστυχία τής στιγμιαίας αυτής διάρκειας; Η μεγαλύτερη και ή μικρότερη εύτυχία στη δική μās ζωή, δέν είναι λιγώτερο γελοία άν τήν παραβάσουμε μέ τήν αωνιότητα, ή μέ τή διάρκεια τών βουνών, τών ποταμιών, τών άστεριών ή και όρισμένων ζώων άκόμα. Η φύση ή ίδια μās παροτρύνει: «Φύγετε, λείει, από τόν κόσμο τούτο, όπως ήρθατε σ' αυτόν. Όπως περάσατε, δίχως φόβο και δίχως πάθος, από τό θάνατο στη ζωή, έτσι νά ξαναπεράσετε από τή ζωή στό θάνατο.

(*) Θά σέ κρατήσω βαρεία φυλακισμένο, μέ τά χέρια και τά πόδια δεμένα.—Κάποιος Θεός θά μ' έλευθερώσει, άμα τό θελήσω.—Ό Θεός αυτός πιστεύω πώς εν' ό θάνατος. Ό θάνατος είναι έσοχα όριο όλων τών πραγμάτων. (Όρατ. Έπιστ. I, 16, 76).

(2) Διογένης Λαέρτιος II, 35 και Κικέρων Tuscul I, 40.

(3) *Υπανις: ό σημερινός Κουβάν, ποταμός τής νότιας Ρωσίας πού χύνεται στόν Εόξεινο Πέλο-

Ο θάνατός σας είναι ένα μέρος μέσα στην τάξη του σύμπαντος, είν' ένα κομμάτι της ζωής του κόσμου.

Inter se mortales mutua vivunt,

Et, quasi cursores, vitae lampada tradunt⁽¹⁾

»Ν' αλλάξω για χατήρι σας την υπέροχη αυτή συναρμογή των πραγμάτων; Ο θάνατος είναι προϋπόθεση της δημιουργίας σας, στοιχείο του εαυτού σας: αποφεύγετε τον ίδιο τον έαυτό σας. Και αυτή η ύπαρξη, που τη χαιρέστε, ανήκει τό ίδιο και στη ζωή και στο θάνατο. Η πρώτη μέρα της ζωής σας σας οδηγεί και προς το θάνατο και προς τη ζωή.

Prima, quae vitam dedit, hora, carpsit.
Nascentes morimur finisque ab origine
pendet.⁽²⁾

Ό,τι ζητε, τό αφαιρείται από τη ζωή, είναι εις βάρος της. Αδιάκοπο έργο της ζωής σας είναι να οικοδομεί τό θάνατο.

Όσο βρισκόσαστε στη ζωή, είστε μέσα στο θάνατο, γιατί βρισκόσαστε πέρα από το θάνατο, όταν έχετε αφήσει τη ζωή. Η άν τό προτιμάτε έτσι: Μετά τη ζωή είστε νεκρός, ένώσω ζητε όμως, είστε έτοιμοθάνατος και ο θάνατος συνταραχτεί περισσότερο, και πιο δυνατά και πιο ούσιαστικά τον έτοιμοθάνατο από τό νεκρό. Αν έπωφεληθήκατε απ' τη ζωή, άν την έχετε χορτάσει, φύγετε εύχαριστημένοι.

Cur non ut plenus vitae conviva recedis?⁽³⁾

»Αν δέ μπορέσατε να την μεταχειρισθείτε, άν σας ήταν περιττή, τί σας μέλλει που τη χάσατε; Και για να την κάνετε τί, τη θέλετε ακόμα;

Cur amplius addere quaeris
Rursum quod pereat male et ingratum occidi
[dat omne?]⁽⁴⁾

»Η ίδια ή ζωή δέν είναι ούτε τό καλό ούτε τό κακό, είναι ο χώρος όπου τό καλό και τό κακό έκτείνονται, ανάλογα με τη θέση που τούς δώσατε. Και μιά μέρα άν ζήσατε, τά έχετε διαί δλα. Η μιά μέρα ίσο-

δυναμεί με όλες τις ημέρες. Δέν υπάρχει άλλο φώς, ούτε άλλη νύχτα: τον ίδιον ήλιο, την ίδια σελήνη, τά ίδια άστέρα, την ίδια τάξη του κόσμου χάρηκαν οι πρόγονοί σας, και αυτή θ' απολαύσουν τά δισέγγονά σας.

Non alium videre patres, aliumve nepotes
Adspicient.⁽⁵⁾

»Και τό κάτω-κάτω όλων ή κατανομή και ή ποικιλία των μερών της κομωδίας μου συμπληρώνεται μέσα σ' ένα χρόνο. Αν παρατηρήσατε την κίνηση των τεσσάρων έποχών μου, περιλαμβάνουν την παιδική, την εφηβική, την άνδρική και τη γεροντική ήλικία του κόσμου. Τελείωσε τό έργο της, δέν ξέρει τίποτ' άλλο παρά να τό ξαναρχίσει. Τό ίδιο θάναί πάντα.

Versamur ibidem, atque insumus usque⁽⁶⁾
Atque in se sua per vestigia volvitur annus⁽⁷⁾.

»Δέν έχω σκοπό να σας δημιουργήσω άλλες διασκεδάσεις:

Nam tibi praeterea quod machiner, inveniamque.
Quod placeat, nihil est: eadem sunt omnia
[semper]⁽⁸⁾

Παραμερίστε για τούς άλλους, όπως άλλω τόκωναν για σας. Πρώτο στοιχείο της δικαιοσύνης είναι ή ισότητα. Ποιός μπορεί νάχει παράπονο γιατί περιλαμβάνεται εκεί, όπου όλοι περιλαμβάνονται; Λοιπόν, όσον καιρό και άν ζήσετε, δέν αφαιρείτε τίποτα από τό χρόνο που θα είσατε νεκροί. Είναι χάος. Και νήπιό άν πεθάνετε, τον ίδιο χρόνο θα μέινετε σ' αυτή την κατάσταση που φοβάστε:

Licet quot vis vivendo vincere secula,
Mors [aeterna tamen nihilominus illa manebit]⁽⁹⁾

Και άληθινά, θα σας φέρω σε διάθεση τέτοια, που δέ θα νοιώθετε καμμία δυσρέσκεια.

In vera nescis nullum fore morte alium te,
Qui possit vivus tibi te lugere preemptum,
Stansque iacentem?⁽¹⁰⁾

(1) Δέν είδαν άλλα οι πατέρες σας: ούτε τά παιδιά σας θα δούν άλλα (Μανίλιος I, 529).

(2) Γυρίζουμε μέσα στον ίδιο κύκλο, και θα μένουμε αιώνα σ' αυτόν (Λουκρήτ. III, 1093).

(3) Και ο χρόνος γυρίζει επάνω στον έαυτό του και ξαναρχίζει τό έργο του (Βιργίλιος Γεωργικ. II, 402).

(4) Γιατί δέν έχω άλλες τέχνες να σοφιστώ και να βρω για άνα, πάντα οι ίδιες είναι (Λουκρ. III 957).

(5) Μπορεί με τό να ζήσετε όσο θέλετε να νικήσετε τό χρόνο, όμως ο θάνατος θα υπάρχει στην αιωνιότητα (Λουκρ. III 1103).

(6) Δέν ξέρετε άλήθεια πως δέ θα μέινει κανένας άλλος έαυτός σου, ζωντανός, να σέ κλαίει πεθαμένο και να σταθεί πλάι στο λειψάνό σου; (Λουκρήτ. III, 898).

Ούτε θα νιώσετε επιθυμία για τη ζωή αυτή, που τόσο την άποζητάτε τώρα.

Nec sibi enim quisquam tum se vitamque
[requirit.

Nec desiderium nostri nos afficit ullum⁽¹⁾.

Ο θάνατος είναι λιγώτερο έπιφοβος από τό μηδέν — άν υπάρχει κάτι λιγώτερο από τό μηδέν:

Multo ... mortem minus ad nos esse putandum;
Si minus esse potest, quam quod nihil esse
[videmus]⁽²⁾;

Δέ σας άφορά ούτε ζωντανό ούτε πεθαμένο γιατί, ζωντανός, υπάρχετε, και γιατί, νεκρός, δέν υπάρχετε πιά. Ακόμα περισσότερο, που κανένας δέν πεθαίνει πριν από την ώρα του: Ο χρόνος που άφίνετε δέ σας ανήκει περισσότερο από κείνον που πέρασε πριν γεννηθήτε, και ούτε πιά σας θύγει.

Respice enim quam nil ad nos antea
[vetustas

Temporis aeterni fuerit]⁽³⁾.

Όπου κι' άν τελειώνει ή ζωή μας, ως εκεί ήταν ολόκληρη. Η χρησιμότητα της ζωής βρίσκεται στον τρόπο, και όχι στην έκταση της ζωής. Μπορεί νάζησησε πολύ ένας που πέθανε νέος. Προσέξτε τό όσο ζήτε. Τό να ζήσετε πολύ εξαρτάται από σας, και όχι από τον αριθμό των χρόνων. Πώς σας πέρασε ή ιδέα ότι δέ θα φτάνατε ποτέ εκεί που πορευόσαστε δλη την ώρα; Αφού δέν υπάρχει μάλιστα δρόμος δίχως τέλος. Κι' άν ή συντροφιά σας άνακουφίζει, ο κόσμος δέν πηγαίνει με τό ίδιο βήμα που πηγαίνετε και σεις;

Omnia te, vita perfuncta, sequuntur⁽⁴⁾.

Όλα δέν κινούνται με τό ρυθμό της κίνησης σας; Υπάρχει τίποτα που να μη γεννά όταν και σεις; Χίλιοι άνθρωποι, χίλια ζώα, χίλια άλλα όντα πεθαίνουν την ίδια στιγμή που πεθαίνετε.

Nam nox nulla diem, necque noctem aurora sequuta est.

(1) Ούτε άποζητά κανένας τότε τον έαυτό του και τη ζωή του, ούτε μένει καμμία νοσταλγία για τον παλιό έαυτό μας (Λουκρήτ. III, 932, 935).

(2) Λουκρήτ. III, 939. Ο Montaigne παραθέτει στο γαλλικό κείμενο τη μετάφραση των στίχων αυτών πριν τούς άναφέρει στα λατινικά.

(3) Για δες πόσο μηδανική σημασία έχει για μας ή αιωνιότητα του χρόνου που πέρασε (Λουκρήτ. III, 985).

(4) Όλα θα σέ άκολουθήσουν στο θάνατο (Λουκρ. III, 981).

Quae non audierit mixtos vagitibus aegris
Ploratus mortis comites et funeris atrii⁽⁵⁾.

Γιατί ζητάτε να ύποχωρήσετε, άφου δέ μπορείτε να γυρίσετε πίσω; Αρκετούς είδατε που βρέθηκαν κερδισμένοι από τό θάνατο, γιατί γλύτωνα μ' αυτόν από μεγάλες συμφορές, ξέρετε όμως κανέναν που να βγήκε ζημιωμένος; Είναι μεγάλη άφέλεια να καταδικάζετε κάτι που δέν τό ξέρετε ούτε από τον έαυτό σας ούτε από τούς άλλους. Γιατί έχει παράπονα από μένα και από τη μοίρα; Σ' άδικούμε μήπως; Σεις θα μάς κυβερνάτε, ή έμεις εσάς; Κι' άν δέ σώθηκαν τά χρόνια σου, ή ζωή σου είναι ολόκληρωμένη. Κι' ένα παιδί είν' άκέραιος άνθρωπος, όπως κι' ένας μεγάλος. Ούτε οι άνθρωποι, ούτε ή ζωή τους μετριούνται με τον πηχό. Ο Χείρων άνήθηκε την άθανασία όταν ο Θεός του χρόνου, ο Κρόνος ο πάτερας του, του είπε τούς όρους της. Φαντασθείτε άλήθεια πόσο μιά αιώνα ζωή θα ήταν λιγώτερο ύποφερτή στον άνθρωπο και πιο όδυνηρή, απ' όσο είναι ή ζωή που τό έδωσα. Αν δέν είχατε τό θάνατο, θα με καταριόσαστε άδιάκοπα γιατί σας τον στέρησα. Τού έδωσα έπιτηδες λίγη πίκρα, για να σας έμποδίσω να τον άγκαλιάσετε άχόρταγα και δίχως μέτρο βλεπόντας τό εύκολο της χρήσης του. Για να σταθήτε στη μετριότητα που σας ζητώ, ούτε να μετρήσετε τη ζωή ούτε να αποφεύγετε τό θάνατο, τοποθέτησα και τά δυο άνάμεσα στην ήδύτητα και την πίκρα. Έμαθα στο Θαλήρ, τον πρώτο από τούς σοφούς σας, ότι και ή ζωή και ο θάνατος είναι άδιάφοροι. Γι' αυτό και σ' έκείνον που τον ρώτησε γιατί λοιπόν δέν πεθαίνει, άπάντησε πολύ σοφά: «γιατί αυτό δέν έχει σημασία». Τό νερό, τό χώμα, ο άέρας, ή φωτιά κι' όλα τά άλλα στοιχεία τούτης μου της πλάσης, δέν είναι περισσότερο όργανα της ζωής σου, παρά όργανα του θανάτου σου. Γιατί φοβάσαι τη στερνή σου μέρα; Δέ σέ φέρνει περισσότερο από τις άλλες στο θάνατό σου. Τό τελευταίο βήμα δέ γεννά την κούραση, την έκδηλώνει μόνο. Όλες οι μέρες πηγαίνουν προς τό θάνατο, ή τελευταία φτάνει σ' αυτόν⁽⁶⁾. Αυτές είναι οι καλές συμβουλές της μάνας μας της Φύσης.

Συχνά λοιπόν τό σκέφτηκα, γιατί στον πόλεμο ο θάνατος, ο δικός μας και των άλλων, να μάς φαίνεται έτσι άσύγκριτα εύκολώτερος παρά ο θάνατος από σπία μας (άλλωώς ο στρατός θ' άποτελούνταν μόνο από γιατρούς κι' από άνθρώπους που θα

(5) Ποτέ νύχτα δέ διαδέχτηκε μέρα, σούη δέ διαδέχτηκε νύχτα, που να μην άκουσε, μαζί με τη φωνή νεογέννητου παιδιού, τούς θρήνους που συνοδεύουν τό θάνατο και τό μαύρο πένθος. (Λουκρήτ. II, 578).

(6) Όλες αυτές οι λέγες της «μάννας Φύσης» είναι μίμηση από τό Λουκρήτιο.

κλαίγανε τη μοίρα τους) και γιατί, αφού ένας είναι ο θάνατος, οι χωριάτες και οι άνθρωποι από κατώτερη καταγωγή τον αντικρύζουν με πολύ περισσότερη άταραξία από τους άλλους. Νομίζω, αλήθεια, ότι περισσότερο από τον ίδιο το θάνατο μας τρομάζουν «λ' αυτά τα καμώματα και η φοβερή έθιμοτυπία, με τα όποια τον περιτριγυρίζουμε: ένας δλότελα νέος τρόπος ζωής, οι φωνές των μαννάδων, των γυναικών και των παιδιών, ή επίσκεψη ανθρώπων σασιτισμένων και τρομαγμένων, ή παρουσία ενός πλήθους από υπηρέτες χλωμούς και κλαμμένους, μια κάμαρα δίχως φώς, άναμμένα κεριά, στο πλευρό μας

γιατροί και ιερωμένοι να παραφυλάνε, με δυο λόγια δλο δέος και φρίκη δλόγυρά μας. Νιώθουμε κιόλας σά σαβανωμένοι και θαμμένοι. Τα παιδιά φοβούνται και τους φίλους τους άκόμα, όταν τους βλέπουν να φορούνε προσωπίδα. Έτσι και μεις. Πρέπει να βγάλουμε την προσωπίδα και από τα πράματα και από τους ανθρώπους' και άμα τη βγάλουμε, δε θάβροϋμε από κάτω παρά τον ίδιο εκείνο θάνατο, που κάποιος υπηρέτης ή κάποια κοινή καμαριέρα πέρασαν άφοβα έδω και λίγο καιρό. Εϋτυχισμένος εκείνος, που ο θάνατός του δέν άφήνει καιρό για τις έτοιμασίες μιας τέτοιας τελετής.

Μεταφρ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΝΙΚΟΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ

Εισαγωγή, μετάφρασις και σημειώσεις ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Πολιτικά προβλήματα του 4. αιώνας. II. Πολιτικά προγράμματα του 4. αιώνας: A. Πλάτων, B. Άριστοτέλης, Γ. Ξενοφών, Δ. Δημοσθένης, E. Ίσοκράτης (1. Παιηγηυικός, 2. Ίάσων, 3. Έπιστολή προς Διονύσιον, 4. Έπιστολή προς Άρχίδαμον, 5. Περὶ Ειρήνης, 6. Άρροπαγαυικός, 7. Φίλιππος, 8. Παναθηναϊκός).

Ο «Φίλιππος» του Ίσοκράτους έχει ξεχωριστή θέση και στη ζωή του συγγραφέως του και στην εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής ζωής του 4. αιώνας. Στις πολιτικές σκέψεις και προτάσεις που διατυπώνονται εκεί, ο Ίσοκράτης κατέληξε ύστερ' από σκληρή και επίμονη προσπάθεια, αφού απέτυχε σε πολλές άλλες, αφού δοκίμασε και τις πιό αντίθετες, αφού χρειάστηκε, Άθηναίος αυτός και Άθηνολάτρης, να περάσει τη σκληρότερη δοκιμασία, αφήνοντας μέσα του να σβύση ή πίστι στην Άθήνα και ύψώνοντας, στη δική του συνείδησι και στη ζωή των συγχρόνων του, ένα καινούργιο, τόσο ξένο ως τότε, ιδανικό.

Οι πολιτικές έξ άλλου υποδείξεις του «Φιλίππου», που διατυπώθηκαν συστηματικά για πρώτη φορά σ' αυτό το λόγο¹,

1. Ο Ίσοκράτης γενικά έσυστηματοποίησε μόνο πολιτικές πεποιθήσεις, που άλλως ήταν γνωστές στον Έλληνισμό από πολλά χρόνια πριν. Ηδη από την εποχή των μηδικών πολέμων οι ήθικοί δέσμοι του Έλληνισμού είχαν συνειδητοποιηθή στους κύκλους των διανοουμένων, όπως μπορούμε να το διαπιστώσουμε από τις «Φοίνισσες» του Φρυγίου, τους «Πέρσες» του Αισχύλου, τον «Ι. Πυθιονικό» του Πινδάρου και από πολλά άλλα έργα. Τον Έλληνισμό σαν ένότητα τον βλέπει και ο Ηρόδοτος, με το πνεύμα άλλωστε αυτό έργάζεται στην ιστορία. Στα χρόνια του Ίσοκράτους με το ίδιο θέμα είχαν απασχοληθή στον «Όλυμπικό» λόγο του δ Γοργίας (τό 392. Πρβλ. «Φιλόστρατος» I, 9, 4-5. Στασιάζουσαν γάρ την Έλλαδα όρδων, όμονοίας έμβουλος αυτός ενένετο, τρέπων επί τας βαρβάρους και πείθων άθλα ποιείσθαι μη τας άλλων πόλεις, αλλά την των βαρβάρων χώραν) και στον «Όλυμπιακό» λόγο του δ Λυσίας (τό 388. Πρβλ. Λυσίου «Όλυμπιακός», 3. όρδων ούτως

πραγματοποιήθηκαν λίγο άργότερα σ' όλη την έκτασι τους και έδωσαν στον Έλληνισμό, που έτοιμαζόταν να διαλυθή ύστερ' από μακροχρόνιους και έξαντλητικούς πολέμους, με τη σύνδεσι του προς την Άσία, καινούργιο αίμα και καινούργια πίστι στη ζωή.

Η έξαιρετική αυτή σημασία του «Φιλίππου» έλπίζω ότι δικαιολογεί τη μετάφρασί του. Για την καλύτερη κατανόησι του χρειάζόταν βέβαια διεξοδική βιογραφία του Ίσοκράτους και ειδικώτερη περιγραφή της εποχής εκείνης, άλλ' αυτά δέν μπορούσαν να γίνουν στον περιορισμένο χώρο που διαθέτουν τα «Προτύπια», και άν άκόμη δέν ήταν έμπόδια και άλλοι λόγοι, ύποκειμενικοί και άντικειμενικοί.

Η εισαγωγή θά περιορισθή στη συνθετική τοποθέτησι του λόγου. Ο άναγνώστης που ένδιαφέρεται ειδικώτερα, θά μπορούσε να χρησιμοποιήση με πολλήν όφέλεια τη βιβλιογραφία, όπου παραπέμπω, αφού άλλωστε μερικά από τα έργα που άναφέρονται εκεί, άποτελούν θεμελιώδεις συμβολές στη μελέτη του Ίσοκράτους.

άισχρώς διακειμένην την Έλλάδα, και πολλά μεν αυτής όντα όπο τω βαρβάρω, πολλάς δε πόλεις όπο τυράννων άναστατάους γεγενημένας). Για τους δυο αυτούς λόγους πρβλ. την κριτική του Ίσοκράτους 5,24 κ.έ. Περισσότερες πληροφορίες παρέχει δ G. M a t h i e u, Les idées politiques d'Isocrate. Paris 1925 (II L'unité hellénique avant Isocrate: Les faits, σ. 7-16 III L'unité hellénique avant Isocrate: Les idées» σ. 17-28). Πρβλ. και Max M u e h l, Die politischen Ideen des Isokrates und die Geschichtsschreibung. I. Teil: Fragen der auswärtigen Politik. Würzburg 1917.

I. ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ 4. ΑΙΩΝΟΣ

Η αρχή του 4. αιώνα, που συμπίπτει με το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, φέρνει μαζί της ένα πλήθος σκληρότατα προβλήματα για όλο τον Έλληνισμό. Οι Σπαρτιάτες, που για μια στιγμή νομίστηκε πως θα μπορούσαν ν' αντικαταστήσουν τους Αθηναίους στην ηγεσία της ελληνικής πολιτικής ζωής, πολύ γρήγορα φάνηκαν ότι μόνο μέσα στα στενά όρια του κράτους των θα μπορούσαν να ζήσουν. Σχεδόν άμεσως με τη συντριβή της ηγεμονίας των Αθηνών (403), οι λαοί, που χαιρέτησαν το Λύσανδρο για έλευθερωτή τους, είδαν ότι απλώς άλλαξαν τύρανο, και μάλιστα πήραν για δεύτερο ένα σκληρότερο απ' τον πρώτο: Συνηθισμένοι οι Σπαρτιάτες στη στενή και περιορισμένη ζωή τους, μπροστά στις μεγάλες οικονομικές και πολιτικές δυνατότητες που τους άνοιξε η ήττα των Αθηνών, έχασαν κάθε ισορροπία και μέτρο.

Η άτασθαλία των άρμοστών, που εγκαταστάθηκαν στις ελληνικές πόλεις, ήταν ίσως το μικρότερο κακό: Ποτέ δεν έλειψαν κι' απ' την ηγεμονία των Αθηνών οι βιαιότητες, η τραχύτητα, ή εκμετάλλευση. Οι Αθηναίοι όμως ήξεραν να κυβερνούν, με tact και με αξιοπρέπεια, με προσοχή και με μέτρο, διδαγμένοι από την πολύχρονη ήδη παράδοσι και καλλιεργημένοι κάτω απ' την Ακρόπολι, πλάι στο θέατρο του Διονύσου. Για να κυβερνήσουν τους τόσους πολλούς και τόσο διαφορετικούς υπηκόους των, ήξεραν να χρησιμοποιούν άπειρα μέσα, από τον τραχύτερο και στρατοκρατικότερο εκβιασμό, έως τη σοφιστικότερη και διαλεκτικότερη διπλωματία. Αύτη μάλιστα ή ποικιλία και ή διαφοροποίηση των διοικητικών μέσων έφθανε κάποτε ως τα πιο άπιθανα άκρα, στην εξέφανισι π. χ. ενός Έλληνικού κράτους που αντιδρούσε¹, ή στην προκλητικη ή υποστηρίξει των βαρβάρων της Θράκης, που δεν μπορούσαν, παρά μόνον έτσι να τους είναι ώφελιμοι². Η τακτική αυτή του «χρησθαι τοις καιροίς και τοις πράγμασιν» ήταν το τυπικότερο και ώραιότερο χαρακτηριστικό της αθηναϊκής διπλωματίας. Οι κατακτημένοι έξ' άλλου λαοί γνώριζαν τον Αθηναϊκό πολιτισμό, καλλιεργούσαν και δόμορφαίαν τη ζωή και τη σκέψι τους με τον Αθηναϊκό Λόγο, παρ' όλη την κατάκτηση και ύποδουλώσι των, έκπολιτιζόνταν.

¹ Από τους Σπαρτιάτες, αντιθέτως, δεν

έλειπε μόνον ή τεχνική πείρα, ένα σταθερό σύνολο από οικονομικές και κοινωνιολογικές γνώσεις, για να λύσουν τα ποικίλα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, όσα έφερε μαζί του το τέλος του πολέμου. Οι γνώσεις και ή τεχνική πείρα, έξωτερικό καθός είναι έφοδιο, αποκτώνται γρήγορα μαθαίνονται απ' έξω: Πάνω και περισσότερο απ' όλη αυτά, τους έλειπε ό,τι άκριβώς, έξαρχακτήριζε την Αθήνα, το πνεύμα της πολιτισμένης πόλεως, που δεν ξιπάζεται με τα πλούτη, που δεν άλαζονεύεται με τη δύναμή της, που δε φουσιούται με τη νίκη της. Η βία, ή σκληρή μάλιστα και δίχως καμιά δικαιοσύνη πνευματική και ήθικη, ήταν το μόνο μέσον για να κυβερνήσουν την ηγεμονία τους, για ν' αντιμετώπισουν τις άπειρες δυσκολίες. Οι Αθηναίοι μετέτρεψαν τη συμμαχία τους σε ηγεμονία άφοδ' έγιναν πολιτισμένοι. Οι Σπαρτιάτες προσπαθούσαν, άφοδ' έγιναν ηγεμόνες, να έκπολιτισθούν, καταφεύγοντας σε έξωτερικά και τεχνητά στοιχεία.

Δέν υπάρχει καμιά άμφιβολία, πως για να στερεωθή ή νέα ηγεμονία — κάθε ηγεμονία — ή βία ήταν άπαραίτητη: Το σύνθημα όμως της αντίαθηναϊκής προπαγάνδας, σε όλη τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, ήταν ή έλευθερία και ή αυτόνομία από τον αθηναϊκό ζυγό. Πώς θα μπορούσαν να δεχθούν και πάλι, έτσι εύκολα, τη βία οι Έλληνες — και μάλιστα όταν ή δεύτερη ήταν τόσο αδέξια και τόσο μονοκόμματη, αντίθετα από την πρώτη;

Ετσι, ή κοινή γνώμη άρχιζει να διαμορφώνεται κατά των Σπαρτιατών, πολύ γρήγορα μάλιστα άρχιζουν και οι πολεμικές συγκρούσεις. Τα γεγονότα είναι γνωστά: Από το 393 ως το 338, σ' όλόκληρη την Ελλάδα κύριαρχούν οι έμφύλιοι πόλεμοι¹, ή Σπαρτιατική ηγεμονία διαλύεται, ή δεύτερη αθηναϊκή συμμαχία, που γίνεται από τους δυσαρεστημένους με τη Σπάρτη, διαλύεται κι' αυτή, ή Θήβα προσπαθεί να κυριαρχήσει, άλλα σε λίγο κι' αυτή έκμηδενίζεται, απ' το Βορρά έμφανίζεται, με φιλοπόλεμες διαθέσεις και ιμπεριαλιστικούς σκοπούς, ή Μακεδονία...

Και φυσικά, οι πόλεμοι αυτοί δεν έρχονται μόνοι τους: Για την οικονομική κατάσταση είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως μάς

1. Από την έκρηξι του Πελοποννησιακού πολέμου ως την έποχή του Φιλίππου (σύμφωνα με ειδική στατιστική του Kaerst), δηλαδή σε διάστημα 85 περίπου έτών, τα 53 χρόνια πέρασαν σε χρόνια πανελληνίου πολέμου — όταν μισό τμήμα της Ελλάδας συνσπασμένο έπολεμούσε το άλλο μισό. Χωρίς να λογαριάζονται οι άπειράριθμοι «τοπικοί» πόλεμοι μεταξύ δύο κρατών, που δε σταμάτησαν ποτέ στην ιστορία αυτών των χρόνων.

δείχνουν στατιστικές που έγιναν από σύγχρονους ιστορικούς, ό τιμάρηθος στον 4. αιώνα είναι υπερβολικά ώψηλός. Οι στρατιωτικοί έφοδιασμοί και έξοπλισμοί έκμηδενίζουν σιγά-σιγά τη μικρή βιομηχανία και την έμπορική κίνησι, που τη δυσκόλευαν κιόλας οι πολυάριθμες πολεμικές έπιχειρήσεις στην Ήρρα και στη θάλασσα. Η σπάνις των τροφίμων έπέφερε αύξησι των τιμών και έτσι μείωσι της άγοραστικής δύναμεις του χρήματος. Πρώτες ύλες σπανίζουν, τα εργατικά χέρια είναι άπασχολημένα με τους πολέμους, στην άγορά των δούλων έχουν ώψωθή οι τιμές: Με τέτοιους όρους, ή δημιουργία καπιταλισμού είναι φυσική, αν όχι άναγκαία: Οι κοινωνικές αντίθεσεις που φέρνει μαζί της ή κεφαλαιοκρατία αυτή, με τη συγκέντρωσι χρήματος στα χέρια λιγοστών, με την τοκογλυφία και την κερδοσκοπία, όσο κι' αν είναι σημαντικές, δεν είναι πάντως τόσο έπικίνδυνες, όσο τα ήθικά αποτελέσματά της: Η οικονομική της ώπεροχή τη διευκολύνει να έκτοπίση τα παλιά άριστοκρατικά γένη και να δίνη έτσι αυτή σιγά-σιγά τον τόνο στην πολιτική και, φυσικά, την ήθικη και την πνευματική ζωή της Ελλάδος: Οι στέρεις παραδόσεις κλονίζονται, έπικρατεί παντού πνεύμα έμπορίου και νεοπλουτισμού, ιδέες άβασάνιας γίνονται δεκτές και άβασάνιας άπορρίπτονται, σ' όλους τους τομείς της ζωής το δρόμο στην έπιτυχία τών άνοίγει όχι πια ή οικονομική παράδοσις και ή προσωπική άξια, άλλ' αποκλειστικώς το χρήμα.

Οι διαρκείς έξ' άλλου πόλεμοι από τη μια μεριά, κι' από την άλλην ή οικονομική δυσπραγία, δημιουργούν στις δημοκρατούμενες πόλεις ένα προλεταριάτο που ζή ειτε σαν έμμισθο όργανο των πολιτικών κομμάτων, ειτε σαν έμμισθο όργανο της πολιτείας (δικαστάι κτλ.), άνικανο βέβαια να κρατήση και να συνεχίση μια μεγάλη πολιτική παράδοσι, ικανάτα όμως να αντιδρά σε κάθε θετική προσπάθεια πολιτικής άναδημιουργίας. Στην Αθήνα ειδικώς έχει διαμορφωθή ή θρυλική πια όχλοκρατία του 4. αιώνα, ή έπίδρασις της οποίας στην ιδιωτική κυρίως ζωή και στο δικαίον προετοιμάζει σιγά-σιγά την έκμηδένισι του Αθηναϊκού κράτους. Η δημοκρατία του 4. αιώνα δεν είναι πια εκείνη που δημιουργεί, με την όλότητα της ύπαρξής της, τις Άξίες της πολιτείας και του πολιτισμού, όπως στα χρόνια του Περικλέους. Είναι μια πολυκέφαλη και γι' αυτό άκέφαλη μάζα, που ζή μόνο και μόνο για να διεκδική την καθημερινή της ζωή, όχι μονάχα άνικανη να δημιουργήση ή ίδια πολιτισμό, άλλα και ικανή να παρασώρη ό,τι άγαθό είχε γίνει ως τότε, στην άγορά και στη λάσπη.

Ο άτομικισμός των σοφιστών, που τον 5. αιώνα έπίδρουσαν μόνο στους νέους άρι-

στοκρατικών οικογενειών, μεταδίδεται τώρα και γίνεται πίστις του λαού, ή Πολιτεία σαν ένότητα διαλύεται, ό άνθρωπος άρχιζει ν' άπομονώνεται, να ζή και να σκέπτεται μόνος.

Είναι ή πρώτη φορά στην Έλληνική ιστορία, που το άτομο χάνει τη σύνδεσι του με την όλότητα της πόλεως και έτσι άναγκαστικά γυρίζει προς τον εαυτό του: Την έξατομικεύσι αυτή μπορούμε να την παρακολουθήσουμε σ' όλες τις έκδηλώσεις της πνευματικής ζωής ως τις πιο άσήμαντες της έμφανίσεις: Στην εισαγωγή ή στη διάδοσι θεών με φανερή την έξειδικεύσι των (Άσκληπιός), στην καθιέρωσι νέων λογοτεχνικών ειδών (άστικη κωμωδία), νέων καλλιτεχνικών έκφράσεων (άπομόνωσις του μουσικού στοιχείου από το Λόγο και χωριστή του άνάπτυξις) και νέων γλυπτικών μοτίβων (ό πόνος: Σκόπας), στην εμφάνισι της φιλίας αντί του παιδικού έρωτος, στις έρωτήσεις άκόμη που ώποβάλλονται στους Δελφούς¹: Σ' όλες τις περιπτώσεις αυτές άρχιζει πια να ζή το άτομο, το ένα και μοναχικό, με τα άτομικά του κι' άνεπανάληπτα αισθήματα, με τη δική του Μοίρα.

Το πολιτικό ενδιαφέρον, φυσικά, όχι μόνο δε μειώνεται, άλλα και δίνει αυτό τον τόνο στη ζωή της άγοράς και των βιβλίων: Δέν είναι όμως εκείνο, που μέσ' απ' τη συντηρημένη ψυχή του ύμνησε και έλαχάρησε ό Θουκυδίδης.

Η άναρχώμενη μάζα, που ενδιαφέρεται τώρα για τα «κοινά», που είναι ένήμερη σ' όλες τις λεπτομέρειες της έξωτερικής πολιτικής και της διπλωματίας, χωρίς πια τους ούσιαστικούς δεσμούς της με την πολιτική και με την Πόλι, βλέπει στην πολιτική μονάχα το κατάλληλο όργανο για τις πιο άμεσες όλικές της άνάγκες, και έτσι διευκολύνει να εμφανισθούν δημαγωγοί, που την παρασύρουν και τους παρασύρει στις πιο άκριτες πολιτικά και ήθικά πράξεις.

Ενώ στις δημοκρατούμενες πόλεις κυριαρχεί ή όχλοκρατία αυτή, από τα άπολυταρχικά κυρίως κράτη προέρχεται ένα άλλο ιδιότυπο χαρακτηριστικό του 4. αιώνα, που πρόκειται να άποτελέση σε λίγο σημαντικό παράγοντα για την όλη εξέλιξι της ελληνικής πολιτικής ζωής: Η κυριαρχία του στρατοκρατικού πνεύματος και, ως έμπρακτη έκδηλώσις του, ή δημιουργία μισθοφορικών στρατευμάτων.

Το πρόσθε ήδη ό ίδιος ό Ισασκράτης: Ενώ ή Αθηναϊκή διπλωματία, που κατευθύνεται απ' το λαό, προσπαθεί με συνεχείς διαπραγματεύσεις και με άτελείωτες

1. Η περίπτωσις π. χ. των Μηλιών. Θουκυδίδης V, 84 κ.έ.

2. Η περίπτωσις των γειτόνων της Χερσονήσου. Ισασκρ. 5, 6.

1. Για το τελευταίο έχω όπ' όφι μου διάλεξι του καθηγητού Helmut Berve στο Πανεπιστήμιο Αθηνών «Η πολιτική σημασία του Δελφικού Έρωτος».

συζητήσεις ν' αντιμετώπιση τὰ ποικίλα προβλήματα, ὁ Φίλιππος χρησιμοποιεῖ ἕνα ἀπλούστερο μέσο: Κινητοποιεῖ ἀμέσως τὶς μακεδονικὲς φάλαγγες καὶ ἀπομακρύνει ἔτσι βιαίως κάθε δυσκολία πού βρίσκεται μπροστά του. Κι' αὐτό δὲ συμβαίνει μόνον στό Μακεδονικὸ κράτος, πού ὁπωδήποτε δὲν ἀνήκει ἀκόμη στό σύνολο τῶν κρατῶν πού αὐτῆ τῆ στιγμή μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ. Εἶναι εὐκόλο νά τὸ ἰδῆ κανεῖς καὶ στίς σπασμωδικὲς κινήσεις τῆς Σπάρτης, πού χωρίς στρατό, χωρίς πιά καμμιάν ἀξιόλο- γη πολιτικῆ ζωῆ, πολὺ λιγότερο σῶφρων ἀπ' ὅ,τι στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς της, κατα- φεύγει ἀμέσως στόν πόλεμο.

Ἡ φιλοπόλεμη αὐτὴ διάθεσις ὀφείλεται φυσικὰ στὴν ἀδυναμία νά λυθοῦν τὰ ποικί- λα προβλήματα μετὰ τὴν κατάλληλη κοι- νωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ πολιτικῆ.

Περὶσσότερο ἐνδιαφέρον ὅμως ἔχει γιὰ μᾶς ἡ ἴδρυσις τῶν μισθοφορικῶν στρατευ- μάτων:

Οἱ συνηθισμένοι στὴ στρατοκρατικὴν ὀρ- γάνωσι τῶν χωρῶν τους πληθυσμοὶ, ὅταν δὲν μπορούν νά παρασύρουν τὴ χώρα σὲ πολεμικὲς ἐνέργειες, φεύγουν οἱ ἴδιοι (κα- θὼς πιεζόνται κιόλας ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν ἀνέχεια) ἀπὸ τὶς πόλεις, σχηματίζουν στρα- τοὺς «χωρὶς καμμιά πατρίδα», καὶ εἴτε προ- σφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους σὲ μίαν ὀποια- δήποτε πλούσια χώρα, εἴτε προβαίνουν ἀ-

II. ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ 4. ΑΙΩΝΟΣ

Για πρώτη φορά τὴν ἴδιαν ἐποχὴ ἐμφανί- ζεται καὶ ἀκμάζει ἑξαιρητικὰ ἡ Πολιτειολο- γία. Μέσ' ἀπ' τὴ σκληρὴν ἔθνικὴ κρίσι, πού εἶναι μαζί κρίσις ἠθικῆ, κοινωνικῆ καὶ οἰκονομικῆ, δημιουργεῖται τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν καλύτερη μορφή τῆς πολιτείας. Οἱ πο- λιτειολόγοι εἶναι πολλοί, πολλές εἶναι καὶ οἱ πολιτειολογικὲς θεωρίες. Ἐξ ἴσου πολ- λοὶ καὶ διαφορετικοῦ νοήματος εἶναι καὶ οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες, πού διεξάγονται στὰ διάφορα κράτη.

Μερικὲς ὑπομνήσεις θὰ μᾶς εἶναι ἰδιαί- τέρως πολύτιμες.

A. ΠΛΑΤΩΝ

Στὴν πολιτικὴ σκέψι τοῦ Πλάτωνος, κίνη- τρο καὶ ἀφορμὴ ὑπῆρξε βέβαια ἡ μοιραία περιπέτεια τοῦ Σωκράτους: Μῆσα σὲ μίαν ἀναρχομένη καὶ ἀδικὴ πολιτεία, πολιτεία χωρίς κανένα ἠθικὸ προσανατολισμό, ἀπὸ ἀδικούς ἀνθρώπους στέλνεται στό θάνατο ὁ δικαιότερός της πολίτης. Ἐκεῖνος πού γέμισε τὴ ζωὴ καὶ τὴ δρᾶσι του μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴ Δικαιοσύνη. Ἡ τραγικὴ ὅμως αὐτὴ περιπέτεια τοῦ μεγάλου διδασκάλου, ὅσο περνᾶνε τὰ χρόνια, πέρνει στὴν ψυχὴ τοῦ μαθητοῦ τὸν χαρακτήρα συμβολικό,

νεμπόδιστα σὲ ληλασίες, ὅταν τοὺς δοθῆ ἡ εὐκαιρία.

Ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆ τῶν «πλανωμένων», ὅπως τὰ ὀνομάζουν οἱ ἀρχαῖοι, μισθοφο- ρικῶν στρατευμάτων, ἔχει κινήσει ξεχωρι- στά τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τοῦ Ἰσοκράτους: Πρόκειται γιὰ ἕνα νέον ἔθνικὸ κίνδυνο, γιατί, ξεριζωμένοι καθὼς εἶναι ἀπὸ τὴ φύσι καὶ τὴν ἱστορία τῆς γῆς των, ὄχι μὲν ποὺ λήθῃ τὴν πολεμικῆ τῶν ἀλλοτρῶ- ποιον καὶ γιὰ ὅποιον τοῦ χρεισασθῆ σκοπὸ, ἀλλὰ καὶ σιγὰ σιγὰ ἐξελισσονται σὲ πανί- σχυρα ληστρικά σώματα, πού παραλόου- ν τὴν ἐλευθέρην ἐξελίξι τοῦ ἔθνους.

Κατὰ πρόμοιο συμβαίνει καὶ στὴ θάλασ- σα: Ὅσο ὑπῆρχε ἡ Ἀθηναϊκὴ θαλασσο- κρατορία, οὔτε νά δημιουργηθῆ, οὔτε νά συντηρηθῆ μπορούσε βέβαια πειρατικὸς στόλος. Ἀμέσως ὅμως μετὰ τὴ διάλυσί της, καὶ ἀφοῦ ἡ Σπάρτη ἀπέδειξε πῶς δὲν μπο- ροῦσε νὰ διατηρήσῃ οὔτε καν καὶ μισθο- φορικὸ ναυτικὸ, ἡ πειρατεία ὀργανώνεται, δημιουργοῦνται ναυτικὰ ἐξησκημένα σώ- ματα, πειρατικὲς βάσεις, στόλοι πειρατικοί.

Ἀλλὰ δευτερότερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἴδιας περιόδου εἶναι ὁ ὑπερληθυσμὸς. πού, ὀφειλόμενος στὴν οἰκονομικὴν ἀκμὴ τοῦ 5. αἰῶνος, δὲν ἐμποδίζετο καὶ τώρα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν ἀνέχεια — καὶ ἡ ἀνισορρο- πία, πού διευκολύνεται ἀπὸ τοὺς συνεχεῖς πολέ- μους καὶ δειτροτομήσεις στὴν ὑπαίθρη γῶρα.

ὀψώνεται σὰν πρόβλημα ὄχι πιά ἐνός ἀρι- σμένου ἀνθρώπου, ἀλλὰ σὰν πρόβλημα καθολικό, βαθύτατα ἠθικό: Πῶς εἶναι δυ- νατό νά διαμορφωθῆ ἔτσι ἡ ζωῆ, ὥστε ὁ τίμιος καὶ δίκαιος πολίτης νὰ βρῆσκῃ στόν ἱστορικὸ μέσα χωρὸ τῆς τὴν πλήρη του δι- καίως, τὴν καταξίωσί του;

Ἐπιμενίδης ἀναγνώστης εἶναι εὐκόλο νά ἰδῆ, σὲ ἀντικειμενικὸ ἐπίπεδο πού ὑ- ψώνεται ἡ προβληματικότης αὐτῆ, τὰ εἰδι- κώτερα προβλήματα τοῦ 4. αἰῶνος: Αὐτῆ ἡ ἐδαφικὴ βᾶσις ἀλλοστε τῆς Πλατωνικῆς πολιτείας, ἡ διατήρησις τῆς Πόλεως· Κρά-

1. Ἡ περιγραφή τῶν πολιτικῶν προβλημάτων τοῦ 4. αἰῶνος, ὅπως ἐγίνε παραπάνω, δὲν μπορεῖ φυσικὰ νά ἔχῃ τὶς ἀξιώσεις οὔτε ἐξαντητικῆς, οὔτε, λι- γώτερο ἀκόμη, πρωτοτυπιῆς μελέτης. Θὰ πρέπει μάλι- στα ἰδιαίτερος νὰ τονισθῆ, ὅτι χωρίς τὰ εἰδικὰ ἱστορικὰ ἔργα τῶν Beloch, Berne, Kaerst, v. Meyer, Roehlmann, Willamowitz καὶ ἄλλων, δὲ θὰ μπορού- σαν νά γραφοῦν καὶ τὰ λιγοστὰ πού γράφηκαν. Σκοπὸς μου στὴν εἰσαγωγὴ αὐτῆ δὲν εἶναι κυρίως νά προσφέρω νῦν ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ νά χρησιμο- ποιῶ γνωστὰ ἤδη στὴν ἐρμηνεία ἐνός σημαντικοῦ κειμένου, καὶ νά τὰ προσφέρω ἀπὸ τὴ σκοπιά τοῦ χρειάζοντα. Ἀπὸ τὸ ἄστρον σὲ πηγὰς καὶ βοηθήμα- τα ὀλίκα πού εἶχα μπροστά μου, διαλέξα ὅσα χρειάζονταν στὴν ἐρμηνεία τοῦ Φιλιππίου, καὶ ἀπ' αὐτὰ πάλι ὅσα συμπήκνουν μὲ τὴ σύγχρονή πολιτικῆ ζωὴ καὶ γενικότερα τὴ σύγχρονή σκέψι.

τους, εἶναι ἀπάντησις στό ἐπίκαιρο τότε πρόβλημα, σὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκτάσεως πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ἡ νέα πολιτεία: Θὰ ἦταν ὅμως ἐσφαλμένη κάθε μας προσπά- θεια, ἀν ζητούσαμε νά ἰδοῦμε στόν Πλά- τωνα ἀπλῶς ἕναν πολιτικὸ τῆς ἐποχῆς του: Τὰ πολιτικὰ προβλήματα τῶν χρόνων του τὸν ἀπασχόλησαν στὴν «Πολιτεία» μόνον ἐφ' ὅσον ἦταν μόνιμα προβλήματα γιὰ κά- θε πολιτειολογία, συνυφασμένα μὲ τὸ πρό- βλημα γιὰ τὴν καλύτερη μορφή τῆς πολι- τείας, στὴ φαινομενολογικῆ τῆς ἔννοι- ας, διὰφορο ἂν ἔτυχε νὰ πάρουν συγκεκριμέ- νην ὑπάρξι στὰ χρόνια τῆς ζωῆς του. Εἶ- ναι χαρακτηριστικὸ ἄλλοστε ὅτι σ' ὀλό- κληρὴν τὴν «Πολιτεία» τὸ ἔθνικὸ πρόβλημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ «Πανελληνίους ἰδέα», δὲ θίγεται καθόλου.

Ἐτσι, ὁ Πλάτων, σὲ μίαν ἐξιστόρησι τῶν λύσεων στὰ πολιτικὰ προβλήματα τοῦ 4. αἰῶνος, δὲν ἔχει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ πολὺ: Μᾶς ἐνδιαφέρεται μόνον ὅτι ὡς φιλό- σοφος κατέκτησε, μέσ' ἀπ' τὴ δικὴ του πε- ριπέτεια καὶ τὴν ἀθλιότητα τῶν πολιτειῶν τῆς ἐποχῆς του, τὸ νόημα τῆς Πολιτείας, τὴν ἀειώτερη μορφή τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώ- που ὡς ὄντος πολιτικοῦ. Τὰ ὑλικά μέσα, γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ ἡ πολιτεία αὐτή, δὲν εἶναι ὑπόθεσις δικῆ του νὰ τὰ προσδι- ορίσῃ: Ἡ μορφή πάντως, πού πρέπει νὰ πάρῃ ἡ δικαίη πολιτεία, εἶναι ὅπως αὐτός τὴν παράστησε.

B. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Ἀμεση πολιτικὴ δὲν κάνει οὔτε ὁ Ἀρι- στοτέλης μὲ τὴν πολιτειολογικὴ του φιλο- σοφία. Βρίσκεται ὅμως πολὺ τὸν κοντὰ ἀπ' τὸν Πλάτωνα στὴ συγκεκριμένη πολιτικῆ προβληματικότητα τοῦ 4. αἰῶνος: Ζῆ σὲ μί- α περίοδον πού τὸ ἰδεῶδες τῆς Πόλεως· Κράτους ἀπειλεῖται ὄχι μόνο θεωρητικὰ, ἀπὸ τὸ «πανελληνίους κόμμα», πού δημοσιο- γραφικὸς του ἠγέτης ἔχει γίνει ὁ Ἰσοκρά- τῆς, ἀλλὰ καὶ στὴν πραγματικότητα, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ μαθητῆ του, τὸν Ἀλέξανδρο.

Ἐπιμενίδης ὅμως, πού ἤθελε ἀπὸ μί- α βάρβρη χώρα καὶ χάριξε τὴν ὁμορφί- ας τῆς Ἀθήνας σὰν τροφὸν κάθε πνευματικῆς του ἀνησυχίας, δὲν ἔχειναι τὴ δεύτερη με- τέρα του, τὴ μητέρα τῆς πνευματικῆς του ζωῆς: Στριμμένος σὲ βαθύτατη γνώσι ὅλων τῶν πολιτευμάτων ὄλων τῶν ἐποχῶν, γνωρίζοντας τὴν ἑλληνικὴ κρίσι σὲ ὅλη τὴν προβληματικότητά της, προσπαθεῖ νά κρατήσῃ στὴν ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων ἀναμ- νητὴ τὴ φλόγα τῆς παλιάς των εὐκλείας: Ὅ,τι ἀξίον καὶ ἀραῖον δημιουργήθηκε στὴν Ἑλλάδα, τὸ ἐξημιούργησε τὸ Κράτος-Πό- λῆς, τὸ καθεστὸς τῆς περιορισμένης σὲ ἀριθμὸ πολιτῶν καὶ σὲ ἔκτασιν ἐδάφους πολιτείας, ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος εἶ- ναι κατὰ τὸ θεμεριότερον, ἂν π. χ. ὁ μονάρ- χης ἔχῃ τὶς κατάλληλες προσωπικὲς ἰκα-

νότητες, θὰ πρέπει νὰ προτιμηθῆ ἡ μοναρ- χία ἀρκεῖ νὰ μὴ σβύσῃ μέσα στὴν ψυχῆ τῶν Ἑλλήνων τὸ ἰδεῶδες τῆς Πόλεως· Κράτους, πού μέσ' ἀπ' τὰ παρραστρατήματα καὶ τὰ κατορθώματα, ἀπὸ τοὺς ὑψωμούς καὶ τὶς πτώσεις, κράτησε πάντα ψηλὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ Ἀνθρώπου, τὸ ἰδεῶδες, πού γνώρισε κι' αὐτός, σὰν ἤθελε, μικρὸ βαρβα- ρομαθημένον ἀρχοντόπουλο, ἀπὸ τὴ μακρι- νῆ του πατρίδα, στὴν Ἀθήνα.

Γ. ΞΕΝΟΦΩΝ

Στὴν κρίσιμην αὐτῆ καμψῆ τῆς Ἑλλeni- κῆς ἱστορίας, ὁ Πλάτων συνειδητοποιεῖ τὸ νόημα τῆς Πολιτείας γενικὰ καὶ ὁ Ἀριστο- τέλης τὸ νόημα τῆς Πόλεως· Κράτους, ὅ- πως εἶχε διαμορφωθῆ ὡς τότε στὴν Ἑλ- λάδα. Μὲ τὸν Ξενοφῶντα περνᾶνε ἡδὴ στὰ πλαίσια τῆς ἐνεργοῦ πολιτικῆς ζωῆς. Ὁ ἴδιος δὲν πολιτεύθηκε βέβαια, ἡ ἀνήσυχῃ καὶ τυχοδιωκτικῆ του φύσις δὲ θὰ μπο- ροῦσε σὲ τίποτε νὰ τὸν βοηθήσῃ. Γιὰ τὴν πολιτικῆ του ὅμως ἰδεολογία ἀγώνιστικῃ μετὰ μίαν σειρά ἀπὸ φυλλάδια πολιτικὰ - προπαγανδιστικά, πού φαίνεται πῶς δὲν πέρασαν ἀπαράρηστα ἀπ' τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του. Εἶναι κι' αὐτός Ἀθη- ναῖος, ἐραστὴς τοῦ Ἀστεως, ὅπως καὶ ὅλος ὁ φιλικὸς του κύκλος, ἕνας Σωκράτης, ἕ-νας Καλλίας, ὁ Χαρυβιδῆς, ὁ Ἐρμογένης. Τὴν Ἀθηναϊκῆ του λατρεία δὲν τὴν ἐπρό- δωσε ποτέ. Πιστεῖτε κι' αὐτὸς ὅτι τὰ ἑλ- ληνικά προβλήματα μόνον ἡ Ἀθήνα θὰ μπορούσε ὀριστικὰ νὰ τὰ λύσῃ, μόνον αὐ- τὴ θὰ μπορούσε νὰ ξαναδώσῃ καὶ πάλι στόν Ἑλληνισμὸ τὴν παλιά του τὴν αἰ- γλη. Ἀλλὰ βέβαια ὄχι ἡ Ἀθήνα τῆς ἐπο- χῆς του.

Τὸ ἀσύντακτο αὐτὸ ὄχλοκρατούμενο κράτος, πού ἐνῶ ἀπειλεῖται ἀπὸ ἐχθροὺς μέσα καὶ ἔξω ἀπ' τὴν περιοχὴ του, γιὰ μόνο ὄπλο του ἔχει ν' ἀντιτάξῃ μερικὲς κενὲς φράσεις γιὰ τὶς ἐλευθερίες τοῦ λαοῦ καὶ τὴ δημοκρατία, τὸ μόνον πού θὰ μπο- ροῦσε νὰ κἀνῃ, εἶναι νὰ προδώσῃ ἐντελῶς τὴν ἀποστολὴν του.

Ὁ Ξενοφῶν προπαγανδίζει τὸ καθεστὸς τῆς Σπάρτης. Μόνον μὲ τὴν ὀλιγαρχικὴ τῆς ἀναδιοργάνωσι θὰ μπορούσε νὰ σταθῆ ἡ Ἀθήνα πλάι τὸν παλιὸ μεγαλεῖο της, σὲ καὶ μετὰ τὴν πτώσις της πάντοτε μεγά- λο ἰδανικό της. Ἀπὸ τὴ μίαν μεριά ἡ δη- μοκρατικὴ ἀναρχία, ἀπὸ τὴν ἄλλην ἡ συ-

1. Προσπάθησα νὰ βρισκομαι ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ κοντὰ στὴν ἐρμηνεία τοῦ Willamowitz. Αριστοteles und Athen, I, II Berlin, 1893, καὶ τοῦ Werner u. g. I a e g r. Aristoteles, Berlin, 1923. 2. Τὰ φυλλάδια αὐτὰ εἶναι ὁ «Ἡρώων», ὁ «Ἀγροί- λαος», ὁ «Πόρος» καὶ τὸ βιογραφικὸ μυθιστόρημα «Κύ- ρου Παϊδέας». Ἡ «Λακεδαιμονίαν πολιτεία» εἶναι ἐργ- ὸ ἐνός ὀλιγαρχικοῦ τοῦ 5. αἰῶνος, γραμμένο στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅμως ὅτι ἀποδόθηκα — καὶ μάλιστα πολὺ νωρὶς — στόν Ξενοφῶντα.

της, να κατασκευάζη περίπλοκα λογικά σχήματα, να χρησιμοποιή για κάθε πρόβλημα με την ίδια πειστικότητα όλους τους αντίθετους «λόγους»¹.

Ως μαθητής πάλι των ρητορικοδιδασκάλων, είχε μάθει να γράφει φράσεις ήχηρες και τεχνικές, να χρησιμοποιή περίτεχνα φραστικά κατασκευάσματα, παρομοιώσεις και παρισώσεις, άπηχσεις και άποστροφές, όλα τὰ ρητορικά έκεινα στολίδια, πού βάμπωναν και ένθουσιαζαν τους άκροατές των επίδεικτικών σοφιστικών λόγων.

Αλλά ο Σωκράτης και οι Σωκρατικοί είχαν σπάσει όλους τους δεσμούς των με τή σύγχρονη ζωή και την άμεση πολιτική δράσι. Κι' όσο κι' αν ο διδάσκαλος, μακρυνά πάντως από τήν άμεση δράσι, έφιλοσόφησε επί τής 'Αρετής για να δημιουργή τις προϋποθέσεις τής δικαίης πολιτείας, άμέσως μετά τὸ θάνατό του μέσα στούς κύκλους των Σωκρατικών κυκλοφορούν ήδη οι πρώτες ιδέες για την εύτυχία στη μοναξιά, για την άπομόνωσι και την άτομικη εύδαιμονία. Ξερριζωμένοι έξ άλλου από τή χθόνια μητέρα, την πατρίδα τους, οι σοφιστές και οι διδάσκαλοι ρητορικών λόγων ουτε να ζήσουν δεν μπορούσαν τὰ πολιτικά προβλήματα, πολὺ λιγώτερο άκόμη να πονέσουν για τή μοίρα τής 'Αθήνας και τοῦ 'Ελληνισμοῦ και να τήν άγαπήσουν. Για τήν πνευματική τους ζωή δεν εβάρυνε τόσο ή ουσία ενός προβλήματος, όσο τὸ λογικό παιχνίδι γύρω από τὸ πρόβλημα αυτό, ή έντεχνη και «κεκαλλωπισμένη γραπτή απόδοσις του.

Ο Ίσοκράτης όμως είναι 'Αθηναίος, και 'Αθηναίος μάλιστα πού ζηέλο τὸ νόημα τής άθηναϊκής του καταγωγής Τὰ πλούτη, πού κλείνει στην ψυχή του, τοῦ τὰ έχάρισεν ή 'Αθήνα. 'Απ' αυτήν πήρε τὸ ιδεώδες πού μόρφωσε και όλοκλήρωσε τή ζωή και τή σκέψι του. Στην ίδιον αυτή γη πρέπει να τὸ ξαναγουρίση και πάλι.

Αλλά για τήν πολιτική δράσι, μάς λέει ο ίδιος, πολύ γρήγορα κατάλαβε ότι δεν ήταν ικανός. Τὸ έλειπαν πρώτα μερικά έξωτερικά, αλλά 'άναγκαία έρόδια², ή άταρξία στο βήμα, ή δυνατή και έπιβλητική

φωνή, ή έτοιμότης στις έρωτήσεις και άπαντήσεις. 'Αλλά άκόμη πιο βαθιά, τοῦ έλειπαν όλα έκείνα τὰ χαρίσματα, πού στόλιζαν τοὺς πολιτικούς τὸν 4. αἰώνα, τόσο αντίθετα και ξένα πρὸς τὸ ανθρωπιστικό ιδεώδες του: 'Η όλοκρατική διάθεση, ή άσυνειδησία στη σκέψι και στη δράσι, ή περιφρόνησι τοῦ ζένου συμφέροντος, ή εκμετάλλευσίς κάθε ανθρώπου, κάθε θεσμοῦ και κάθε ιδέας. Ήταν πολὺ άδέξιος ὡστε να μporή να μένη έπάνω στο βήμα, πολὺ τίμιος ὡστε να ανταγωνισθῆ τοὺς πολιτικούς αντίπαλους του³. Μπορούσε άλλωστε με άλλον, ίσως βαθύτερο και ούσαισικώτερο τρόπο, να βοηθήσει κι' αὐτὸς στην άθηναϊκή άναγέννησι, πού θά ήταν μαζί και άναγέννησις τοῦ ανθρωπιστικοῦ ιδεώδους. 'Αν ο ίδιος δεν μπορῆ να δράσει πολιτικά, έχει τή δύναμι όμως να έτοιμάσῃ άλλους για τήν πολιτική ζωή, να πλάσῃ τοὺς ανθρώπους πού χρειαζόταν στην έποχή του ή 'Αθήνα και ή 'Ελλάς.

Μέσα στη ρητορική του σχολή έδίδασκε από τή φιλοσοφία μόνον ό,τι φθάνει να διαμορφώσῃ σε ήθική προσωπικότητα τὸ νέο, χωρίς να έκθέσῃ σε κίνδυνο και τή δύναμι του για δράσι. Νά μporή να πιστεῖσι σε κάτι, να έχῃ τή δύναμι να τὸ βεβαιώνῃ λογικά, να έχῃ όμως και τήν ικανότητα να τὸ πραγματοποιήσῃ μέχρι τέλους. Κι' ἀπὸ τή ρητορική έπίσης δίδασκε μόνον ό,τι φθάνει να καλλιεργήσῃ τήν ικανότητα, σε κάθε σκέψι του να δίνη τήν πιό άρτια και τήν πιό πειστική μορφή. Μορφή και περιεχόμενο μάς φράσσεις δεν έχουν καμμία διαφορά: 'Ενα λογικό νόημα υπάρχει μόνον όταν εκφρασθῆ και υπάρχει ὡπως έχει εκφρασθῆ.

οθαι τοις επί τοῦ βήματος καλινδουμένιοις (5, 81-82). ¹Απὸ τή σκοπιά αυτή μporοῦμε, ὡπως έδίδαξαν ο Burekhardt, να ιδουμέ καλύτερα τὸ πολιτικό πρόβλημα στην έποχήν εκείνην: "Ολες οι μεγάλες προσωπικότητες, παρά τὸ βαθύτατα 'Ελληνικό αίτημα τής πολιτικής πράξεως, ο Πλάτων, ο 'Αριστοτέλης, ο Ίσοκράτης, άποσφύρονται άπ' τήν πολιτική ζωή — άπ' τή ζωή — και στρέφονται στη θεωρία. Pröhl, Jakob Burekhardt, Griechische Kulturgeschichte IV, 348. Χαρακτηριστική ή διαλογία τοῦ Πλάτωνος: 'Επιστολή Ζ', 328a... τελευταίοντα δέ νοήσαι περί πάντων τῶν νῦν πόλεων ότι κακῶς σύμψασαι πολιτεύονται — τὰ γάρ τῶν νόμων αὐτῶν σχεδόν τινος τῶς έχοντά έστιν άνευ παρασκευῆς θαυμαστῆς τινος μετά τύχης — λέγειν τε ήναγκάσθην έπαιναν τήν όρθήν φιλοσοφίαν, ως έκ ταύτης έστιν τά τε πολιτικά δίκαια και τὰ τῶν ίδιαιῶν πάντα κατιδεῖν. Διεξοδικώτατα αναλύει τή σχέση με τήν πολιτική τής έποχῆς τὸ Ζή ο Ίσοκράτης στην αὐτοβιογραφία του, 'Περί 'Αντιδόσεως', 145, 150 κ.έ.

1. Pröhl, Robert v. P o e h l m a n n, Isokrates und das Problem der Demokratie (SB der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-philologische und historische Klasse. Jhg. 1933, t. Abt.) München 1933, σ. 1-170. Με τήν έργασίαν αυτήν τοῦ Roehlmann, πολῦτιμη και για τοὺς διαρκείς συσχετισμούς τής με τή σύγχρονη πολιτική ζωή, ή μελέτη τοῦ Ίσοκράτους άρχισε να στρέφεται ειδικώς στα προβλήματα τῶν σχέσεων τοῦ Ίσοκράτους με τήν πολιτική ζωή τῶν 'Αθηναίων, ένῶ έως τότε παρακολουθοῦσε μοναχά τις ιδέες του για τὰ γενικώτερα προβλήματα τής 'Ελλάδος.

litiques d'Isocrate, Paris 1925, σ' 175-188. (Isocrate et la philosophie politique de son temps).

1. Για τή σχέση τοῦ Ίσοκράτους με τήν προγενέστερή του ρητορική, πρβλ. Fried. B l a s s, Die attische Beredamkeit, II² passim.

2. ... Τήν δέ (ἐμῆν) φύσιν εἶδως πρὸς μὲν τὰς πράξεις ἀρροσσοτέραν και μακασοτέραν οὔσαν τοῦ δέοντος, πρὸς δέ τοὺς λόγους οὔτε τελείαν οὔτε πανταχῶ χρησίμην, αλλά δοέσσαι μὲν πρὸς έκάστου τήν αλήθειαν μάλλον δυναμένην τῶν εἰδέναι φασκόντων, εἰπεὶν δέ περὶ τῶν αὐτῶν τοῦτων έν οὐλόγω πολλῶν ανθρώπων άπασῶν ὡς έπος εἰπεὶν άπολειμμένην. Οὕτω γὰρ ένδης άμοφοτέραν ένεμένην τῶν μεγίστην δύναμιν έχόντων παρ' ήμιν, φωνῆς ικανῆς και τολμήσ, ὡς οὐκ οἶδ' εἰ τίς άλλος τῶν πολιτῶν. (12, 9-10). 'Εγὼ γάρ πρὸς μὲν τὸ πολιτεύεσθαι πάντων άμφοστάτος ένεμένην τῶν πολιτῶν, οὔτε γάρ φωνῆν έχον ικανήν οὔτε τολμῶν δυναμένην ὀλίγω χρῆσθαι και μολύνεσθαι και λοιδορεῖ-

Τή διδακτικήν ύλην του ο ίδιος τήν ονόμαζε *φιλοσοφία*, αλλά 'άν ή Πλατωνική 'Ακαδημία άπέτελεσε τὸ πρότυπο τῶν σημερινῶν έπιστημονικῶν ιδρυμάτων, ή ρητορική σχολή τῶν Ίσοκράτους ύπήρξεν ή αρχή τῶν σημερινῶν κλασσικῶν ανθρωπιστικῶν γυμνασίων.

Σκοπός του είναι να δημιουργήσῃ άντρες με στερεό χαρακτήρα για όλες τις δυσκολίες τής ζωής, προσωπικότερες με πίστι και έλευθερία. Και επειδή ή όλοκληρωτική ανάπτυξις τής προσωπικότητας πραγματοποιεῖται για τὸν 'Ελληνα μέσα στην πολιτεία, άγωγή τής προσωπικότητας σημαίνει και άγωγή τοῦ πολιτοῦ διδακτικό μέσο και σκοπός τής άγωγῆς μένει πάντα ή Πολιτεία. 'Ολόκληρος ανθρωπος μπορεί να όνομασθῆ κανεῖς μόνον έφ' ὅσον συμμετέχει στην έργασία για τὸ γενικό καλό, συνεργάζεται στα προβλήματα τοῦ δημοσίου βίου, άφοσιώνεται, εκούσια και άρμονικά με τοὺς άλλους, στην ύπηρεσία τής ολότητας τῶν πολιτῶν¹.

Από δὼ προέρχεται τὸ ασίγηστο πάθος του για τὰ πολιτικά προβλήματα τής 'Ελλάδος, πάθος πού δίνει τόσο παράξενην έντύπωσι, καθώς χαρακτηρίζει ένα δάσκαλο και κρύβεται κάτω από τις πιό περίτεχνες φράσεις. 'Ενῶ στην αγορά μαινόταν ή συναλλαγή και ή δημοκοπία, μέσ' από τήν άπόμψη του σχολῆς πενήντα όλόκληρα χρόνια με έπίμονη προσπάθεια και άδιάπτωτο ζήλο, κυκλοφορώντας τοὺς «πολιτικούς και 'Ελληνικούς λόγους» του², έπιτιμούσε και παραινούσε, ύπενθύμιζε και προφήτεσε, έμψύχωνε και ένέπνεε, άδιακρίτως: Σπαρτιάτες και 'Αθηναίους, Μακεδόνες και 'Ελληνες, τὸ Διονύσιο και τὸν 'Ιάσωνα, τὸν 'Αρχίδαμο και τὸ Φίλιππο, όλους και όλα, άπ' ὅπου θά μporοῦσε να προέλθῃ κάποτε ή εύτυχία τής 'Ελλάδος. Με τὸν τρόπο αυτό έκπληρώνει κιόλας τὸ χρέος του για τήν πολιτική δράσι: 'Αφοῦ δεν μporεσε για λόγους έξωτερικῶς και έξωτερικῶς να πολιτευθῆ από τὸ βήμα τής εκκλησίας, γίνεται — παράλληλα με τήν πολιτική τῶν μηνητῶν του διαπαιδαγωγήσι — ο διαμορφωτής τής 'Ελληνικής κοινῆς γνώμης.

δημοσιογραφώντας και σκορπίζοντας με τήν πέννα του, σε όλα τὰ ελληνικά μέρη, τὰ συνθήματα τής ελληνικής του πολιτικής. "Ὅπως κι' ο Fichte στη Γερμανία, σε μίαν έποχήν άνημπορίας και δυστυχίας ένός όλοκληρου λαοῦ, ζητάει να ξαναεμπνεῖσῃ και πάλι τὰ κοιμισμένα αισθήματα τοῦ ζήθους του, αισθήματα τιμῆς, άξιοπρέπειας και ύπερηφάνειας³. 'Υπερήφανος για τὸν 'Ελληνισμό, πού περισσότερο από γεωγραφική και πολιτική έννοια, έχει γίνει πιὰ έννοια πνευματική, έχει άναρχῆ σε 'Ιδέα, παρακολουθεῖ με βαθύτατη πικρία τή συντριβή του τώρα μέσα σε άγονους έξωτερικούς και έξωτερικούς πολέμους. "Ενα μεγάλο παρελθόν πού περιφρονεῖται, πολεμικές δυνάμεις πού σκορπίζονται μάταια, ήθική άντοχή πού μεταβάλλεται σε ήθικην εύκαμψία, όλοκρατία, συναλλαγή...⁴

Κι' όμως υπάρχει ή λύσις: Νά μporοῦσαν κάποτε όλοι οι 'Ελληνες να ένωθοῦν σε μιὰ ένιαία 'Ελληνική συμμαχία, και να φροντίσουν με άλλους τρόπους και να τακτοποιήσουν τις οικονομικές τῶν δυσχέρες, και τήν πολεμική τους παράδοσι να μην παραμελήσουν!

Στὸ σκοπὸν αυτό, τής δημιουργίας μιᾶς εθνικής 'Ελληνικής συμμαχίας, στρέφεται όλη ή πολιτική του προσπάθεια.

1. Πανηγυρικός

Τήν αρχίζει για πρώτη φορά τὸ 380, με τήν έκδοσι τοῦ «Πανηγυρικοῦ» του, λόγω με τή μορφήν έγκωμιου στην 'Αθήνα και στον 'Αθηναϊκό πολιτισμό.

Η 'Αθήνα είναι ή αρχαιοτάτη, μέγιστη και παρὰ πάνιν ανθρόποις όνομαστοτάτη τῶν πόλεων⁵. Η σωματική μας ύπαρξις και ή ψυχική όλοκληρώσις μας οφείλονται σ' αυτήν, γιατί άπ' τήν 'Αθήνα προήλθε για πρώτη φορά τὸ σιτάρι και τὰ μυστήρια τής Δήμητρος⁶. 'Απ' τήν 'Αθήνα για πρώτη φορά ξεκίνησαν οι άποικοι, πού και έτίμησαν τὸ 'Ελληνικό νόημα άνάμεσα στους βαρβάρους. και βόθησαν τους 'Ελληνες ν' απαλλαγούν από τήν οικονομική τους δυσχέρεια⁷. Απὸ τήν ίδιον αυτή πόλι προήλθαν ή νομοθεσία και τὸ πολιτεύμα, τὸ εμπόριο και ή βιομηχανία⁸, κι' άκόμη πιο βαθιά, ή πνευματική και ψυχική καλλιέργεια με τις γιορτές, τις τελετές και τοὺς άγώνες⁹. 'Αθηναϊκό δημιούργημα είναι και ή φιλοσοφία, πού όλοκληρώνει τόσο στέρεα μέσα μας τή συνείδησι τοῦ 'Ανθρώπου, ὡστε να μάς άνωψώνῃ ελεύθερους πάνω από κάθε όλικό και έ-

1. Pröhl, E n g e l, Isokrates, Macchiavelli, Fichte, Magdberg 1889. 2. 4, 23. 3. 23 κ.έ. 4. 31 κ.έ. 5. 38 κ.έ. 6. 43 κ.έ.

ξωτερικό δεσμό και κάθε δυστυχία¹. Είναι βέβαια και η Σπάρτη μεγάλη δύναμις, αλλά πόση διαφορά στις στρατιωτικές επιτυχίες της και στις πνευματικές και στρατιωτικές κατακτήσεις των 'Αθηνών². Όσοι φορές πολέμησε εναντίον των βαρβάρων ή Σπάρτη, πολέμησε μόνον από φθόνο και φιλοδοξία, ποτέ από την έκούσιαν εκείνη και έγκάρδια «φιλανθρωπία», που χαρακτηρίζει τους 'Αθηναίους. Αυτή άλλωστε η σύγκριση της 'Αθηναϊκής και της Σπαρτιατικής ήγεμονίας φανερώνει άμέσως τον πολιτισμό της μιάς και της άλλης³.

Τις άποψεις αυτές ο Ίσοκράτης τις υποστηρίζει και με την κοινήν 'Ελληνική γνώμη, που έχει αναγνωρίσει ανεπιφύλακτα την 'Αθήνα, ήδη από τη μυθική εποχή, σε πολλές περιπτώσεις⁴. 'Ολ' αυτά είναι γνωστά, κι' αν τώρα τα υπενθυμίζει, το κάνει για να δείξει στους 'Ελληνες το μόνο μέσον άπαιχτής από την αθλιότητα που τους βασανίζει: την ένωση της 'Ελλάδος υπό λόκληρης υπό την ήγεμονία των 'Αθηνών. Βάσις της οργανώσεως αυτής θα είναι από τη μιά μεριά συντηρητική δημοκρατία στην 'Αθήνα κι' από την άλλη αυτονομία όλων των μετεχόντων κρατών.

Μεγάλα τμήματα του λόγου του αφιερώνονται και σε ειδικότερες υποδείξεις, που δε μάς ενδιαφέρουν όμως εδώ παρά μόνον ως προς το γενικό πνεύμα που τις διέπει: 'Εκ μέρους των 'Αθηνών θα χρειασθή προσοχή, για να μην ξαναγίνουν τα σφάλματα της πρώτης συμμαχίας, που, χωρίς να το θέλησουν οι άλλοι 'Ελληνες, και μάλιστα εις βάρος τους, έξελιχθηκε σιγά-σιγά σε ήγεμονία. Το πρόβλημα, τότε και τώρα, ήταν να διασωθώ ο 'Ελληνισμός, και όχι να αναπτυχθώ εις βάρος όλων των άλλων ένα όποιοδήποτε κράτος, έστω και η 'Αθήνα.

Τά άποτελέσματα της ενώσεως αυτής θα είναι, φυσικά, η ειρήνη μεταξύ όλων των έλληνικών κρατών. Οι συμφορές που είδαμε, προέρχονται όλες απ' τους έμφυλους πολέμους. Όταν θα σταματήσουν αυτοί, θα ξαναγυρίσουν και πάλιν όλες οι δυνατοότητες για μιά καινούργια περίοδο άκμης. Οι έσωτερικές ένοιδες, άποτελέσματα κι' αυτές των οικονομικών και κοινωνικών άναστατάσεων του πολέμου, θα σταματήσουν. Θα σταματήσει επίσης κάτι το τόσο έπαίσυνο για την έλληνικήν ιστορία, η άδυναμία ένιαίας και άνδρικής πολιτικής προς τα ξένα κράτη και κυρίως

προς το κράτος των Περωών. Ειδικότερα μάλιστα, η πολιτική των 'Ελλήνων άπέναντι των Περωών άποτελεί το δεύτερο σημείο του πανελληνίου προγράμματος του Ίσοκράτους. Για να στερεωθώ άκόμενη καλύτερα η ένωση αυτή, για να λυθούν τα μεγάλα οικονομικά προβλήματα και να σταματήσουν έτσι οι κοινωνικοί άνταγωνισμοί, για να έκμηδενισθώ η «ύβρις» των βαρβάρων και για να έλευθερωθούν οι ύπόδουλοι της Μικράς 'Ασίας άδελφοί, χρειάζεται επιθετική έκστρατεία κατά των Περωών. 'Ενα κράτος έχει τότε μόνο δικαίωμα να ζήσει, όταν στερεωσει και δικαίωμα την ύπαρξή του στο πεδίο της μάχης. 'Ο πόλεμος είναι η μόνη περίπτωση που μπορεί να ένωση ένα όλοκληρο έθνος, από τον πρώτο μέχρι τον τελευταίο πολίτη, σε μιά κοινή προσπάθεια για ένα κοινό ιδανικό. 'Η έκστρατεία άλλωστε αυτή είναι ήθικά άπολύτως δικαιωμένη. Γιατί δεν ταιριάζει καθόλου να ζή ένας λαός βάρβαρος μέσα σε μεγάλα όλικά πλούτη, ενώ μιά χώρα πολιτισμένη δυστυχεί. Μεταξύ ενός πολιτισμένου ευρωπαϊκού λαού και μιάς άτακτης μάζας από άσιατικά στίφη, το δικαίωμα ζωής άνηκει μόνο στους 'Ευρωπαίους. 'Αλλά και έθνικό χρέος έπιβάλλει την έκστρατεία: 'Η 'Ασία είναι ο προαιώνιος έχθρός της 'Ελλάδος, που πάντα της συναγωνίζεται και πάντοτε την ένοχλεί¹.

Θά ήταν βέβαια υπερβολικό να λέγαμε ότι ο «Πανηγυρικός», μόνος αυτός, είχε ως άποτέλεσμα την ίδρυση, το 378, της δεύτερης 'Αθηναϊκής συμμαχίας. Συνέπεσε όμως με τις πεποιθήσεις μεγάλης πολιτικής μερίδος των 'Αθηνών, διαμόρφωσε πιό όριστικά και θετικά την κοινή γνώμη, και έτσι υποστήριξε την προσπάθεια του Τιμοθεού, που ήταν άλλωστε και μαθητής του Ίσοκράτους². Είναι η εποχή άκμης, που ο Ίσοκράτης πιστεύει στην 'Αθήνα. «Δέν είναι καθόλου τοπικός πατριωτισμός, που τον κάνει να έπιζητή την ένωση όλων των 'Ελλήνων με έπικεφαλής την 'Αθήνα. Είναι η βαθύτατη πεποίθησις, ότι την ήγεσάν αυτή την άπαιτεί το κοινό συμφέρον όλου του 'Ελληνισμού».

'Αμέσως όμως μετά την ίδρυση της δεύτερης αυτής συμμαχίας, αρχίζει να βλέπη τά μεγάλα έλαττώματα της 'Αθηναϊκής του ιδεολογίας, ιδεολογίας, όπως άπέδει-

1. Πρβλ. K e s s l e r, Isokrates und die Panhellenische Idee, Paderborn 1910 (στά Studien του Eng. Dretup).

2. Τα σχετικά προβλήματα τα συζητεί ο D r e e r u p, Epikritisches zum Panegyrikos des Isokrates, Philologus 1895, 636-653. 'Εκεί βρίσκειται και η γνώμη του Wilamowitz για τον Πανηγυρικό, πολύτιμη για την κατανοήσι του έργου του Ίσοκράτους. Πρβλ. και W i l a m o w i t z, Staat und Gesellschaft der Griechen, στο Kultur der Gegenwart 1910 (II, 4), σ. 134. Aristoteles und Athen, II 380 κ.έ. Platon² I, σ. 265 και II, 107-124.

ξαν σε λίγο τα πράγματα, ρομαντικής και άνεδαρκής...

'Η ένωση αυτή δε θά μπορούσε να πραγματοποιηθώ ποτέ, όσο θα κυβερνούσαν την 'Αθήνα οι δικηγόροι. Μόλις ιδρύθηκε η συμμαχία, λησμονήσαν το μόνο μέσο που θα πραγματοποιούσε και την ένωση όριστικά και την ανακούφιση από την οικονομική δυστυχία: Την περσικήν έκστρατεία. Μετέβαλαν τη συμμαχία σε ήγεμονία, ξανάπεσαν στα λάθη της συμμαχικής πολιτικής του 5. αιώνου, και έτσι έτοιμασαν εύθως έξ άρχής τη διάλυσή της.

Το δημοκρατικό καθεστώς ήταν άνικανο να πραγματοποιήσει την ένωση όλων των έλληνικών κρατών. 'Οποτε δέν ήταν έμπόδιο ή θεμελιώδης δημοκρατική άρχή, το δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως των λαών, ως έμπόδιο εμφανιζόταν η φιλοχρηματία των άρχόντων, ο πολυκέφαλος δήμος, ή όχλοκρατία και ή δημοκοπία. Με το πρόσημα της δημοκρατίας έτυραννούσε το λαό ένα στίφος από δημαγωγούς και δημοκόπους, που ενώ δέν ήταν τίμιοι ούτε σ' αυτή την ιδιωτική τους ζωή, ζητούσαν έν τούτοις να κυβερνήσουν μιάν όλόκληρη πολιτεία.

Πολυπρόσωπο έξ άλλου και έξατομικευτικό πλίτευμα, ή αθηναϊκή δημοκρατία της εποχής του δε θά μπορούσε ποτέ να πραγματοποιήσει το άπρόσωπο και ύπερατομικό το ιδανικό. 'Ανεξάρτητα από τις προσωπικές άδυναμίες και τα συμφέροντα των πολιτικών ήγετων, άνεξάρτητα ακόμα από τον άσύντακτον 'αθηναϊκόν όχλο, που, κι' αν τύχαινε ποτέ ν' άκούση ουσιαστικότερες πολιτικές γνώμες, δε θά μπορούσε να τις καταλάβη, ή Δημοκρατία του 4. αιώνου ως πολιτικό πιό σύστημα δε θά είχε τη δύναμη να υλοτηθή εύρύτερη έθνική πολιτική.

'Η έλλειψις μιάς κεντρικής και πολύχρονης έξουσίας, που να διατηρη σταθερή πολιτική παράδοσι και σταθερό πολιτικόν άγώνα, πάνω από τις διαθέσεις της στιγμής, θά έμπόδιζε τη σκληρή και πολύχρονη προσπάθεια της περσικής έκστρατείας. Κι' έτσι και στα δύο αυτά πολιτικά αιτήματα, η 'Αθήνα δέν είχε τίποτε θετικό να προσφέρη.

Στην κατοπινή εξέλιξη των πολιτικών πεποιθήσεων του Ίσοκράτους, έξαιρετική σημασία είχε η *ιδέα της προσωπικότητας*, που για πρώτη φορά δημιουργείται στην 'Ελλάδα την εποχήν αυτή: 'Όταν οι σοφιστές έχωρισαν το κοινωνικώς και ήθικώς Δένον σε «φύσει» και «νόμω», το άτομο, διεκδικώντας τη δική του αυτόνομη ύπαρξη άπέναντι σε έξωτερικά και κατά συνθήκην δεσμά, για πρώτη τότε φορά άποσπάσθηκε απ' την όλότητα της πολιτείας και κοινωνίας. «Το φυσικό δικαίο δέν καθιερώνει ισότητα, άλλ' ακριβώς άνισότητα άπερίοριστη μεταξύ των ανθρώπων. Στη φύση, το δυνατότερο ζώο κατατρώγει το πιό αδύνατο. 'Η έπι-

κράτηση του ισχυρότερου είναι ο μόνος φυσικός νόμος. Που σπηρίζεται ή ισότητα, αφού στη φύση είναι άνύπαρκτη; Φύσει δικαίο λοιπόν είναι το δικαίο του δυνατώτερου, το συμφέρον του δυνατώτερου, το *τοῦ κρείττονος συμφέρον*. Κρείττων για τη φύση είναι ο όλικός δυνατώτερος. Και ο δυνατώτερος δε δέχεται κανένα περιορισμό. 'Επιδιώκει ό,τι θέλει, ό,τι του πρέπει, ό,τι του συμφέρει. Και οι νόμοι της πολιτείας δέν εκφράζουν παρά τη θέληση ενός δυνατού ή πολλών δυνατών... Οι δυνατοί ντύνουν άπλως κάθε φορά τη θέλησή τους με το σχήμα ή, καλλίτερα, το πρόσχημα του νόμου, και έτσι καλυμμένη την έπιβάλλουν στους άλλους»¹.

Το άπομονωμένο έτσι άτομο από την όλότητα είναι βέβαια άτομο προλογικό — άτομο και όχι προσωπικό. Με τη δυναμικότητα όμως της άυτοτελείας και της ύπεροχής του, δημιουργεί τις προϋποθέσεις εκείνες που θα θεμελιώσουν έπειτα την ήθική προσωπικότητα. Για τη διαμόρφωση της τελικώς συντελέσαν ο *βασιλικός ή μοναρχικός άνθρωπος* της φιλοσοφίας των Σωκρατικών και του Πλάτωνος. Το έλευθερωμένο από τά φυσικά δεσμά του άτομο, χωρίς στη δύναμη του Λόγου, άποτελεί Νόμο όχι μόνο για τον έαυτό του, αλλά και για όλα τά άλλα πρόσωπα της Πολιτείας, που δέν έφθασαν στην πνευματική τους πλήρητητα. 'Ελευθερά τα ίδια, έχουν δικαίωμα και καθήκον να έπιβάλλουν άπερίοριστα τη θέλησί τους στους πολίτες, θέλησι άλλωστε που κατευθύνεται άποσπότης προς το δικό τους άγαθό, μιά και θεμελιώνεται στην έλευθερία του Λόγου. Οι δύο αυτές κατευθύνσεις στη σοφιστική και στη σωκρατική φιλοσοφία εισάγουν ήδη κατά τις άρχές του 4. αιώνου την *ιδέα της προσωπικότητας* στον 'Ελληνικό κόσμο. 'Απ' αυτό τον κύκλο των ιδεών έπηρεάζεται ήδη και η εξέλιξις της πολιτικής ιδεολογίας του Ίσοκράτους².

Μιά ισχυρή προσωπικότητα, που να μπορεί να έπιβάλη είτε βιαίως είτε με την πειθώ τις σωστές κατευθύνσεις... 'Ελευθερη από τη φλυαρία της άγοράς, από τις παλινωδίες του δήμου, έλευθερη από τον ίδιο τον έαυτό της... Πόσο μακριά βρίσκόμαστε ήδη από την 'Αθηναϊκή δημοκρατία στον 4. αιώνα — το άνελεύθερο αυτό καθεστώς της δημοκρατίας και των προσωπικών αγώνων!

1. Από το όρασιο βιβλίον του Κ. Τάστου, 'Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων 'Ελλήνων, 'Αθήνα 1938, σ. 65 κ. έ.

2. Για τη δημιουργία και την ιστορική διαμόρφωση της ιδέας αυτής πραγματεύεται διεθρικά ο Julius K a e r s t, Studien zur Entwicklung und theoretischen Begründung der Monarchie im Altertum (Historische Bibliothek, 1), München und Leipzig 1898. Πρβλ. ίδίως το β' κεφάλαιο (σ. 12-38). Die Entwicklung der monarchischen Theorie unter dem Einflusse der Sophistik und der Sokratischen Philosophie.

1. 47 κ. έ. Φιλοσοφία τούτων, η πάντα ταυτα ανεξέυρε και συγκατεσκεύασε, και προς τε τας πράξεις ημιας έπαίδευσε και προς άλλους επράυνε και των συμφωρών τας τε δι' άμαθιαν και τας εξ ανάγκης γιγνομένας διεσκε, και τας μιν φυλάξασθαι, τας δε κακώς ενεγκειν εδίδαξεν, η πόλις ημών κατεδέξε...

2. Fassim. Πρβλ. 18 κ.έ. 122 κ.έ.

3. 31, 100, κ.ά.

2. Ίάσων

Ἡ πολιτική τώρα δράσις τοῦ Ἰσοκράτους χαρακτηρίζεται ἀπὸ τῆ σκληρῆ προσπάθεια τῆς ἀνευρέσεως ἐνὸς ἀρχηγοῦ, ποῦ θὰ ἐνσαρκώσῃ καὶ θὰ πραγματοποιήσῃ τὰ Ἑλληνικά τοῦ ἰδανικά. Ὁ ἴδιος δὲ μάλιστα μιλάει πουθενὰ γιὰ τὴ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ θέσεως, ἀλλ' εἶναι εὐκολο νὰ αἰσθανθοῦμε πόσο θὰ ἐστοίχισεν ἡ ἀλλαγὴ αὐτῆ στὸν Ἀθηναίο καὶ ἡ ἀθηνολάτρη διδάσκαλο, μὲ τί πόνο θὰ χρειάστηκε νὰ ὑπερικήσῃ ὁ ἴδιος πρῶτα μῆσα τοῦ ἡθηναικῆ τοῦ πῆσι, γιὰ νὰ ζητήσῃ ἔπειτα νὰ τὸν ἀκολουθήσουν καὶ οἱ Ἕλληνες. Μεταξὺ τοῦ 380 - 370 δημιούργησε φιλικὰς σχέσεις μὲ τὸν Ἰάσονα τῶν Φερῶν, τὸ Θεσσαλὸ ἡγεμόνα ποῦ φιλοδόξησε, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀνήσυχῃ χῶρα του, νὰ γίνῃ ὁ ἡγεμὸν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ μεγάλη μορφή τοῦ μᾶς ἐξηγεῖ τὴ φίλια καὶ προφανῶς τὸ θαυμασιὸ τοῦ Ἰσοκράτους. Τὸ παλαιῆλλον ἐπίσης πρόγραμμα τοῦ Ἰσοκράτους μᾶς βοῦθεῖ νὰ καταλάβουμε τὴν καταγωγὴ τῆς εὐγενικῆς τοῦ φιλοδοξίας. Ἀλλὰ οἱ ἐλπιδες τοῦ διδασκάλου μεταώθηκαν γρήγορα, γιὰ τὸ 370 ὁ Ἰάσων ἔφευγε δολοφονημένος, θύμα ἐσωτερικῶν πολιτικῶν διχονοιῶν.

Μάταιες ἐπίσης ἀποδείχτηκαν καὶ οἱ ἐλπιδες ποῦ ἐστήριξε στὸν Κύπριον ἡγεμόνα Νικοκλή, ἀσήμαντο διάδοχο ἐνὸς μεγάλου

μονάρχου, τοῦ Εὐαγόρα¹. Καὶ οἱ προσπάθειές τοῦ συνεχίζονται: Τὸ 368 ἀπευθύνεται μὲ ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ στὸ Διονύσιο τῶν Συρακοῦσων καὶ τοῦ ὑποδεικνύει τὸ ἴδιο ἑλληνικὸ καθῆκον, τὰ ἴδια ἑλληνικά δικαιώματα. Ἡ ἐξαιρετικὴ δραστηριότης, ἡ δευδέρκεια καὶ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Σικελίας, τὸν εἶχαν ἐνθουσιάσει ἰδιαίτερος.

3. Ἐπιστολὴ πρὸς Διονύσιον

Ὁ Διονύσιος, ἀπὸ ἀσημαντῆ στρατιωτικῆν οἰκογένεια, καλύτερος ὁ ἴδιος ἀξιωματικὸς στὸ στρατὸ τῶν Συρακοῦσων, εἶχε κατορθώσει σιγά-σιγά νὰ γίνῃ δικτάτωρ στὶς Συρακοῦσες, ὕστερ' ἀπὸ μακρὰ σειρά πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐπιτυχιῶν. Σὲ μιὰν ἐποχὴ ποῦ οἱ Καρχηδόνιοι ἀπειλοῦσαν νὰ συντρίψουν τὶς ἑλληνικὰς πόλεις στὴ Σικελία καὶ κάτω Ἰταλία, κατόρθωσε νὰ ὀργανώσῃ ἰσχυρότατο κράτος, καὶ, ἀποκρούοντας τοὺς ἀφρικανοὺς ἐπιδρομείς, νὰ δώσῃ καινούργιες δυνάμεις στὸ δυτικὸν Ἑλληνισμὸ. Φυσικὰ, ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ κυριῶς ἰδεολογία τοῦ εἶχε προκαλέσει τὴν ἀνοικτὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰσοκράτους². Ἐνα χρόνο ὅμως ἀργότερα, τὸ 367, ὁ Διονύσιος πεθαίνει, κι' ἔτσι καὶ πάλι οἱ ἑλληνικὰς ἐλπιδες τοῦ Ἰσοκράτους μεταίνονται. Καὶ στὴν πολιτικὴν τώρα δράσιν τοῦ μεσολαβεῖ ἕνα μεγάλον διάστημα σιγῆς. Εἶναι δύσκολο νὰ βροῦμε σὲ τί ὁφείλεται. Ἡ πικρία πάντως γιὰ τὶς ἀποτυχίες του, γιὰ τὴ διαρκῶς ἐπιτεινόμενη ἑλληνικὴν ἀβλιότητα, θὰ εἶναι μεγάλη. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα

διαμάχης μεταξὺ τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτους. (Πρβλ. E. Bickermann und Joh. S. S. Spensurs Brief an König Philipp. Text, Übersetzung, Untersuchungen (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-Philosophische Klasse. 80. Bd., 3. Heft) Leipzig 1928 (ἀφιέρωσ. σ. 44-47 καὶ 78-82).

1. Στὴν προσπάθειαν αὐτὴν ἀνάγονται οἱ τρεῖς λόγοι τοῦ: Ἐθαγόρας, Ἐνικολῆς καὶ Ἐπρὸς Νικοκλέα, γραμμένοι σὲ μικρὰ χρονικά διαστήματα ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Τὸν πρῶτον τὸν ἔγραψε λίγο μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐαγόρα (374-373; W. H. Anderson, Platon II° 103) γιὰ νὰ τιμήσῃ τὸ φίλον τοῦ καὶ γιὰ νὰ προβάλῃ ὡς ἰδεώδες τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ στοῦ γιοῦ τοῦ Εὐαγόρα, τὸν Νικοκλήν. Ὁ δεύτερος, μὲ τὴ μορφή παραίνεσως, ἐγράφτηκε λίγο ἀργότερα, δταν ὁ Ἰσοκράτης εἶδε ὅτι ὁ Νικοκλῆς εἶχε ἀρχίσει νὰ παρασύρεται σὲ ἀκρίσιες, ὁ τρίτος ἀποτελεῖ προσπάθειαν, ὁ ἀποτυχῆσεν ἡγεμὼν τουλάχιστον νὰ διασωθῇ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν δικαιολογημένην ἀνάγκησιν τῶν συμπατριωτῶν του. Χρησιμοποίησά τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης τοῦ Ἰωάννου Σκουοτρή, Isokrates' Euthagoras. Hermes 62 (1927) 24-53.

2. Γιὰ τὸν Διονύσιον πρβλ. τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς H. E. Κορμπιέτη, Πλάτωνος Ἐπιστολὴ Ζ', Εἰσαγωγὴ («Προβλήματα», τευχὸς I, σ. 20-32). Ἀπὸ τὴν Ἐπιστολὴν τοῦ Ἰσοκράτους σώζεται σήμερὰ μόνο, ὁ πρόλογός τῆς, ποῦ προφανῶς τὸν ἐδημοσίευσε ὁ Ἰσοκράτης γιὰ τὸ ἐξαιρετικὸν ποῦ γράφειμὸς καὶ γιὰ τὴ γενικότερη σκέψιν ποῦ περιέχει. Τὰ ἄλλα ὅλα, μὴ καὶ δὲν εἶχαν πιά, μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Διονυσίου, ἐνδιέφερον, τὰ παρέλειψε. Πρβλ. διαφορετικὰς κρίσεις γιὰ τὸ σωζόμενον πρόλογον: Willamowitz, Platon II°, 107. Beloch, Griechische Geschichte III°, 2, 15-16, Mathieu, Les idées politiques d'Isocrate 104.

οἱ λόγοι τοῦ δὲ διακρίνονται πιά γιὰ τὴν ἤρημῃ καὶ μεθοδικῇ τους ἀνάπτυξιν καὶ σύνθεσιν. Κυριαρχεῖ ἕνας τόνος ὀργῆς καὶ βίαιης πολεμικῆς, πόνου καὶ πάθους, γιὰ τὴν οἰδοκμασίας ποῦ ἐπέβρασαν ἡ ἑλληνικὴ τοῦ πῆσι ἄρχισαν τώρα νὰ γίνωνται πολλές. Τὸ διάστημα πάντως αὐτὸ τὸ ἀφιέρωσε σ' ἐντατικώτερη ἐργασία μῆσα στὴ σχολήν του, γιὰ τὴν ὀργανωσὶμὸς μὲ τὴν Ἀκαδημείαν εἶχε ὀξυνθῆσ' ἐκεῖνη τὴν περίοδον πολὺ. Αὐτὸ τὸ ὀλόφωχο ἄλλωστε δόσιμὸν ποῦ στὴν καινούργια γενεὰ ἰσοσταθμίζει μῆσα τοῦν τὴν πικρία γιὰ τὶς μεγάλες ἀποτυχίες¹.

4. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀρχίδαμον

Στὴν ἀνοικτὴ καὶ πάλιν ἐπιστολὴν του, ποῦ ἀπήυθνε τὸ 356 πρὸς τὸ βασιλεῖα τῆς Σπάρτης Ἀρχίδαμον, συνεχίζει τὴν πολιτικὴν τῶν προηγουμένων λόγων του. Χαρακτηριστικὸς ὅμως δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος μόνο γιὰ μὴ παρουσιάζει καὶ μιὰν ἀκόμη καινούργια προσπάθεια ἀνευρέσεως ἡγεμόνος. Ὁ Ἰσοκράτης, ποῦ τὸ 380 καλοῦσε τὴν Ἀθῆνα νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἡγεμονία τῆς Ἑλλάδος, ποῦ, ἐν ὀνόματι τοῦ ἀθηναικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπέκρουσε βιαϊότατα τὴν ἰδέαν ἡγεμονίας τῶν Σπαρτιατῶν, ὡς σὲ τελευταίον καταφύγιον ἀπευθύνεται τώρα

1. Στὴν ἀρχὴ ὁ Πλάτων εἶχε παρακολοθήσει μὲ μεγάλη συμπάθεια τὴν προσπάθειαν τοῦ Ἰσοκράτους, ὅπως φανερῶνται τὸ θερμὸ ἐγκώμιον, ποῦ τὸν πλέκει στὸ «Φαῖδρον» 279a: Φ α ἰ δ ρ ο ς : τί δέ ; σὺ πῶς ποιήσεις ; οὐδὲ γὰρ οὐδὲ τὸν σὸν ἑταῖρον δεῖ παρεῖναι. Σ ω κ ρ α τ η ς : Τίνα τοῦτον ; Φ α ἰ δ ρ ο ς : Ἰσοκράτη τὸν καλὸν ὃ τι ἀναγγεῖς, ὃ Σώκратες ; Τίν' αὐτὸν φησιν εἶναι ; Σ ω κ ρ α τ η ς : Νέος ἐστὶ, ὃ φαῖδρον, Ἰσοκράτης ὃ μῆνοι μαντεύονται κατ' αὐτοῦ, λέγειν ἔθελον. Φ α ἰ δ ρ ο ς : Τὸ ποῖον δὲ ; Σ ω κ ρ α τ η ς : Δοκεῖ μοι ὄμειναν ἡ κατὰ τοὺς περὶ Λυσίαν εἶναι λόγους τὰ τῆς φύσεως, εἶτι δὲ ἦβει γενικωτέρω κεκράσθαι. ὡστε οὐδὲν ἂν γένοιτο θαυμαστὸν προΐουσις τῆς ἡλικίας ἐπεὶ αὐτοὺς τε τοὺς λόγους, οἱς ὅντι ἐπιχειρεῖ, πλεὴν ἡ παιδιῶν διενέγκει τῶν πῶποτε ἀσημένιων λόγων, εἶτι δὲ αὐτὸ μὴ ἀποχρησάται ταῦτα, ἐπὶ μείζον ἐστὶ αὐτὸν ἄνοι ὀρηθι θεοτέρα. φύσει γὰρ, ὃ φίλε, ἐνίστη τις φιλοσοφία τῆ τοῦ ἀνδρός διανοία.

Ἀργότερα ὅμως ἡ θεωρητικὴ προσπάθεια τοῦ ἐνός καὶ ὁ πρακτικὸς προσανατολισμὸς τοῦ ἄλλου τοὺς ἐχώρισεν ἀποφασιστικά. Ὁ Πλάτων τὸν ἀνήγειρεν εὐά τα μεταγενέστερα ἔργα τοῦ ἐντέλους. Ὁ Ἰσοκράτης ὃ μῆνος σὲ πολλοὺς ἄλλους λόγους τοῦ κάνει ἀμέσους ἡ ἐμμέσους ἐπιθετικὸς ὑπαντινοῦσεν στὴν Ἀκαδημείαν καὶ στὸν ἴδιον τὸν Πλάτωνα (Πρβλ. 4, 110, 5, 12, κ.ά.). Ἐναντιὸν τῆς Σοκρατικῆς παραδόσεως γενικά στρέφεται καὶ τὸ προγραμματικὸν ποῦ φυλλάδιον, «Κατὰ τῶν Σορτιατῶν», ποῦ τὸ ἐκυκλοφόρησε τὸ 393 γιὰ νὰ ἀναπτύξῃ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ τὸς σκοποὺς τῆς σχολῆς του. Πρβλ. S p e n g e l, Isokrates und Platon (Abhandlungen d. Bayerischen Ak. d. Wiss.) 1885. T e i c h m i l l e r, Literarische Fehden im IV. Jahrhundert, 1, passim. M a t h i e u, Les idées κ.τ.λ. 177-181. Σημαντικώτατα τοῦ Willamowitz, Platon II° 107-124. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν πολεμικὴν μεταξὺ τῶν δύο σχολῶν εἶναι καὶ ἡ ἐπιστολὴν τοῦ Σπευσίππου πρὸς τὸν Φίλιππον, στὴν ὁποίαν ὁ διάδοχος τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς σχολῆς χρησιμοποιεῖ τὰ πῶτα πεντὰ ὅλα γιὰ νὰ ἐκμηδενίσῃ τὸν ἀντίπαλόν του στὴ συνείδησιν τοῦ Φιλίππου.

πρὸς τὴ Σπάρτη, τὴν ἐξυμνεῖ μὲ τὰ θερμότερα λόγια, καὶ καλεῖ τὸν Ἀρχίδαμον νὰ ἀναλάβῃ αὐτὸς, συνεχίζοντας τὴν ἀπόπειρα τοῦ Ἀγησιλάου, νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἔνωσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ὑποταγὴν τῶν βαρβάρων.

Ὁ Ἀθηναῖος καὶ Ἀθηνολάτρης διδασκαλὸς ξεπέρασε ἤδη ἐντέλως τὸν τοπικὸν πατριωτισμὸν του. Ἐχεῖ γίνεῖ ἀπλῶς ἕνας Ἕλληνας, ὁ πρῶτος Ἕλληνας, ποῦ, πάνω ἀπὸ τοπικὰς ἐπιδες καὶ καιρικὰ μίσση, ἀπὸ περαστικά ἐπεισόδια καὶ μικρόπρονες ἀντιδράσεις, αἰσθάνεται μῆσα τοῦ νὰ ζῇ ἡ Ἑλλάδα, μὴ καὶ ἀδιαιρετῆ σὰν ἰστορικὴ πραγματικότητα καὶ σὰν ἰδέα τῆς ἱστορίας.

Ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἡγεμόνες, ποῦ ὁ Ἰσοκράτης ἐξήγησε τὴ βοήθειά του, ὁ Ἀρχίδαμος ὕπηρεσε μιὰ ἀπ' τὶς πῶ ἐξχωριστὰς μορφῆς τοῦ 4. αἰῶνος. Ἀνήσυχῃ καὶ ριψοκίνδυνῃ φύσει, ἐπέβρασε ὅλην σχεδὸν τὴ ζωὴν του στὸ στρατόπεδον καὶ στὶς μάχας, πολεμώντας ἄλλοτε γιὰ τὴ Σπάρτην καὶ ἄλλοτε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ χαρῆ τις περιπέτειες τοῦ πολέμου. Γιὰ λίγο διάστημα, μὲ τὰ ἐξαιρετικὰ τοῦ κατορθώματα, ἔδωσε τὴν ἑλίπδα στοὺς συμπολίτες του καὶ στοὺς ἄλλους Ἕλληνες τὸ φόβον ἀνασυστάσεως τῆς ἡγεμονίας τῆς Σπάρτης. Ξανακέρδισε τὸ πολεμικὸ γόητρο τῆς Σπάρτης μὲ τὴ μάχην στὴ Μίδεια, διεκδίκησε παλιὰς Σπαρτιατικὰς ἀποικίας, δημιούργησε νέες καὶ στέρεες συμμαχίας... Ἀλλ' ἡ γενικὴ τοῦ πολιτικῆ ἦταν περισσώτερον Σπαρτιατικὴ παρά Ἑλληνικὴ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πρότασις τοῦ Ἰσοκράτους δὲ φαίνεται νὰ εἶχε καμμιῶν ἀπὴρησιν¹.

Ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀρχίδαμον ὁ Ἰσοκράτης ἐκκυκλοφόρησε δύο ἀκόμη λόγους του, τὸ 356 τὸν «Περὶ Εἰρήνης» καὶ τὸ 355 τὸν «Ἀρεοπαγικόν».

Καὶ στοὺς δύο ἐξαναγρίζει καὶ πάλιν στὴν Ἀθῆνα, ὕστερ' ἀπὸ τὴν μεγάλην καὶ χωρὶς κανένα θετικὸν ἀποτέλεσμα περιπλάνησιν. Δὲ γυρίζει ὅμως γιὰ νὰ τὴ συμβουλεύσῃ: Κατὰ βάθος αἰσθάνεται κι' ὁ ἴδιος πῶς ὄλοι αὐτοὶ οἱ ξένοι καὶ κάπως ἐξωτικὸι ἡγεμόνες, ὁ Διονύσιος, ὁ Νικοκλῆς, ὁ Ἰάσων, πολὺ λίγο ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν Ἑλληνικὴν σωτηρίαν. Ἡ Ἀθῆνα θὰ ἔπρεπε γιὰ ὄλα αὐτὰ νὰ φροντίσῃ, ἡ Ἀθῆνα νὰ

1. Γιὰ τὰ πολλὰ προβλήματα ποῦ συνδέονται μὲ τὴν ἠθηνολογίαν τοῦ λόγου Ἀρχίδαμος, καὶ τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς Ἀρχίδαμον, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος ἔδω. Προϋπόθεσις πάντως εἶναι ὅσα λέγονται στὴν ἀλληλοῦσια τῆς εἰσαγωγῆς εἶναι ὅτι α) ἡ ἐπιστολὴ εἶναι γνήσιον ἔργον τοῦ Ἰσοκράτους (ἀντιθέτως ὁ Willamowitz καὶ ἄλλοι) καὶ β) ὅτι πάντως ἐξεδῶθη μετὰ τοὺς κυριακοὺς λόγους τοῦ ρήτορος (ἀντιθέτως π.χ. ὁ Mathieu). Γενικῶς, κατὰ τῆς γνώμης τῆς ἐπιτολῆς δὲν ἴσχυε νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἐπιτύχημα εἰς μόνον τῆς ἔχουσι σήμερὰ. Τότε θὰ ἦταν νοθεῖα ἔργα καὶ ἄλλα, π.χ. ὁ «Κατὰ τῶν σορτιατῶν» καὶ ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς Διονύσιον. Γιὰ τὴν χρονολογίαν ἐξ ἄλλου τῶν κυριακῶν λόγων προσηπάθησα νὰ ἀκολουθῶ τὴν ἤρημναια τοῦ Ἰωάννου Σκουοτρή.

ἐκπλήρωση τῆ μεγάλης Ἑλληνικῆν ἀποστολή.

Ἄλλὰ ἡ πόλις τοῦ Θεμιστοκλέους καὶ τοῦ Περικλέους ἀπὸ πολλὰ χρόνια τώρα μεριμᾶ καὶ τυρᾶζει περὶ πολλά, ἀλλότρια καὶ ξένα... Γ' αὐτὸ κ' οἱ δύο λόγοι του, πού περιέχουν ἐλάχιστες θετικές ὑποδείξεις, εἶναι κυρίως ἕνα σκληρὸ μαστίγωμα τῆς φαυλοκρατίας τῶν δικηγόρων, τελευταίον ἑξάσπασμα ἐνὸς ἀπελπισμένου ἀπ' τὴν Ἑλλάδα παλαιῦ ἔραστοῦ τῶν Ἀθηνῶν.

Ὁ ἴδιος στοὺς παλαιότερους λόγους του δὲν εἶχε συμβουλεύσει τίποτε τὸ κακὸ γιὰ τὴν Πόλι. Εἶχε μιλῆσει μάλιστα τόσο θερμὰ καὶ τόσο ἐπαινετικὰ γιὰ τὸ μεγάλο παρελθόν, τὸ θαυμαστὸ μεγαλεῖο της. Κι' ὅμως οὕτε αὐτὸς, οὕτε κανένας ἄλλος ἀπὸ τοὺς λιγοστοὺς πού ἔκαναν συνετὲς ὑποδείξεις, ἀκούστηκε ποτέ. Στὴν Ἀθήνα ὑπάρχει δημοκρατία καὶ δημοκρατίας οὐδὲς οὐκ ἔστι παροργία παρὰ μόνον στοὺς ἀφρονοιστάτους καὶ σ' αὐτοὺς πού ἀδιαφοροῦνε γιὰ ὅλα. Μερικὲς φράσεις κτυπητῆς, ὠρατὰ βλῆγια καὶ λίγα παρασκῆνια, μποροῦν νὰ ὀδηγήσουσιν στὴν μεγαλύτερη πολιτικὴν ἀκρίσια. *Διεφθάρμεθα*, παρατηρεῖ μὲ πικρία, *πολλὴν ἤδη χρόνον ὑπ' ἀνθρώπων οὐδὲν ἄλλο ἢ φενακίζεν δυναμένων*.

5. Περί Εἰρήνης.

Κατὰ τὶς θετικές ὑποδείξεις τοῦ ὁ λόγος «Περί Εἰρήνης» εἶναι πράγματι ἐκκλητικὸς: Ὁ Ἰσοκράτης συμβουλεύει τοὺς Ἀθηναίους νὰ παρατηροῦν ἀπὸ τὴν ἡγεμονία στὴ θάλασσα, νὰ ὑποστηρίξουν ὀριστικὰ τοὺς ὄρους τῆς εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδου, ν' ἀφήσουν, γενικώτερα, τὴν πολιτικὴν τῶν μεγάλων ὄνειρων, καὶ ν' ἀκολουθήσουν τὴ σὴν σφύρα πολιτικὴ πού τηροῦν τὰ μικρὰ κράτεια, π.χ. τὸ κράτος τῆς Μεγάρων... Ὁ πόλεμος, πού διεξάγεται τὴν ἐποχὴν αὐτὴ μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμαχῶν, θὰ πρέπει νὰ σταματήσει, ἔστω καὶ μὲ ὁποιαδήποτε ἐξαγορά, καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ ἔπειτα ἀποφασιστικὸς ἀφοπλισμός.

Κι' οἱ ὑποδείξεις αὐτὲς ἀπευθύνονται στοὺς Ἀθηναίους πολῖτες, στοὺς Ἀθηναίους πού ἑκάτο χρόνια πρὶν ἦταν αὐτοκράτορες, καὶ προσπαθοῦσαν πάλι νὰ ξαναγίνωνται καὶ τώρα...

Πιὸ περὶ, πιὸ ἄφτερες πολιτικὲς συμβουλὲς δὲ δόθηκαν ἴσως ποτὲ σ' ἕνα μεγάλο κράτος, πάντως δὲν ἀκούστηκαν ποτέ ἄλλοτε νὰ λέγονται στοὺς Ἀθηναίους. Ὁ Ἰσοκράτης τὸ ξέρεει. Ξέρεει ὅτι ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὸ κοινὸ αἰσθημα τῶν Ἀθηναίων, πρὸς αὐτὴ τὴ μυθικὴ καὶ ἱστορικὴ τοῦ παραδόσι. Ἄν δὲν προκαλέσουν τὴν κοινὴν ἀγανάκτησιν, θὰ συνακτῆσουν ἀσφαλῶς τὴ γενικὴν ἀδιαφορία. Καὶ ὅμως ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἀπόλυτως σωστά: Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἔχουν κανένα δικαίωμα νὰ ἐ-

πικαλοῦνται γιὰ τοὺς μικροὺς καὶ ἄσημους ἑαυτοὺς τῶν τῆ μεγάλης παράδοσι. Ἄξιος νὰ ἔχης τέτοιους προγόνους γίνεσαι μόνον, ὅταν κ' ἐκείνοι θὰ μπορούν νὰ εἶναι γιὰ σένα ὑπερήφανοι.

Ἐκείνοι πολεμοῦσαν ἐν ὀνόματι τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῶν βαρβάρων αὐτοὶ ἐδῶ καλοῦν ἀπ' τὴ Μικρὰν Ἀσίαν Ἑλληνες γιὰ βοηθοὺς σὲ πολέμους κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἐκείνοι ἀγιάθηκαν τὴν ἡγεμονία ἐλευθερώνοντας τὶς πόλεις τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ αὐτοὶ ἐδῶ — μᾶζα ἀπόλεμη καὶ μαλθακὴ — χωρὶς οὕτε καν νὰ στρατεύονται, θυμώνουν γιὰτὶ δὲν τοὺς ἀναγνωρίζουν ὡς ἡγεμόνες. Τοὺς πολέμους τῶν ἐκείνοι τοὺς εἶχαν κάνει πολεμῶντας οἱ ἴδιοι. Τὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα πού διαθέτουν οἱ σημερινοὶ (ἀπὸ ἀνθρώπους *ἀπίλους, αὐτομάλους, συνεροηκότας ἐκ τῶν ἄλλων κακορηθῶν*), ποτὲ δὲ θὰ μπορούσαν ν' ἀντιμετρηθοῦνε μ' ἐκείναι, οὕτε ὡς στρατιωτικὴ δύναμις, οὕτε ὡς ἠθικὴ. Ἡ σύγκρισις μάλιστα ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν εἶναι πιὸ χτυπητὴ ἀκόμη: Ἡ παλιὰ Ἀθηναϊκὴ φυλὴ ἀρχίζει νὰ σβύνῃ ἢ δημοκρατία, καὶ σ' αὐτὸ ἐλαττωματικὴ, προσφέρει τὸν τίτλον τοῦ πολίτου σ' ὁποιοδήποτε, ὁποιασδήποτε φυλετικῆς ἢ οἰκογενειακῆς καταγωγῆς, ξένο. Νόμοι ἀκριτοὶ καὶ ἀντιφατικοὶ ψηφίζονται, πόλεμοι ἐπιχειροῦνται χωρὶς σκοποὺς καὶ προπαρασκευῆ, ἀποφάσεις πέρνονται διαφορετικῶς ἀπὸ τὴν μίαν στιγμὴ ὡς τὴν ἄλλη, πολιτικοὶ γίνονται οἱ *πονηρότατοι* τῶν πολιτῶν, ἀναλαμβάνουν τὴν πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν ἡγεσία τοῦ κράτους οἱ ἀπόλεμοι δικηγόροι...

Τὶ ἐλπίδες θὰ μπορούσαν νὰ στηριχθοῦν σ' ἕνα τέτοιον πολιτικὸν καθεστῶς; Μόνον ὑπερ' ἀπὸ ριζικὴ μεταβολὴ θὰ ὑπῆρχεν ἢ δυνατότης, ἢ Ἀθήνα νὰ ξανακέρδιση καὶ πάλι τὴν παλιὰ τῆς λαμπρότητα, — μεταβολὴ ὅχι μόνον στοὺς ἐξωτερικοὺς θεσμούς, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ἦθη, στὴ φιλάνθρωπη συμπεριφορὰ πρὸς τὰ μέλη τῆς συμμαχίας, στὴν προσωπικὴν ἐκτίμησι τῶν πολιτῶν, στὴ σωστὴν ἀντίληψιν τοῦ χρέους πού ἔχουν ὡς Ἑλληνες πρὸς τὸν Ἑλληνισμό... Γενικῶς, ὁ Λόγος «Περί Εἰρήνης», ὡς πρὸς τὸ θετικὸ του περιεχόμενον, μᾶς παρουσιάζει τὴν Ἀθηναϊκὴν πίστι τοῦ Ἰσοκράτους νὰ βρισκεται σ' ἕνα ἀμφιταυτευόμενον σημεῖον, ἀπὸ τὴ συμβουλὴ ὀριστικῶς νὰ ἐγκαταλείψουν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν πολιτικὴν τῶν μεγάλων σχεδίων, ὡς τὴν ἐλπίδα νὰ ξανακέρδισουν τὴν πολιτικὰ καὶ ἠθικὰ μεγάλῃ θέσι των, ἂν ὀριστικὰ καὶ ριζικὰ δεχθοῦν νὰ μεταβάλουν ἦθη πολιτικά.

Χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὸ τὸ δίλημμα πού ἔφερε στὴ συνειδήσιν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ ὁ «Περί Εἰρήνης», εἶναι ὅτι πουθενὰ δὲ γίνεται μείναι γιὰ τὸ δευτέρον μέρος τῆς Πανελληνίου Ἰδέας τοῦ Ἰσοκράτους, τὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν Περσῶν. Καὶ ὁ ἴδιος παλαιότερα εἶχε γράψει, ὅτι ἢ

ἐκστρατεία αὐτὴ ἦταν ἡ ἀσφαλέστερη προϋπόθεσις γιὰ τὴν Ἑλληνικὴν εὐδαιμονία!

Γραμμένος ὁ λόγος σὲ μιὰν ἐποχὴ κρίσιμη γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸν κράτος—τὴν ἐποχὴ τοῦ συμμαχικοῦ πολέμου—θὰ ἦταν παράτολμο καὶ ἄσκοπο νὰ θέξη προβλήματα γενικώτερης Ἑλληνικῆς πολιτικῆς, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχαν γι' αὐτὸ οὔτε οἱ στοιχειώδεις ὄροι.

6. Ἀρεοπαγιτικός

Ὁ «Ἀρεοπαγιτικός» θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρηθῆ, κατὰ τὸ θετικὸ του περιεχόμενον, ὡς ἕνα σχέδιον νέου συνταγματικοῦ χάρτου. Πρόκειται γιὰ μιὰ νοσταλγικὴν ἀναδρομὴν εἰς τὸ πολίτευμα τοῦ Κλεισθέους καὶ τοῦ Σόλωνος, πού εἶχε ἐξασφαλίσῃ τὴν εὐδαιμονία εἰς τὸ ἐσωτερικὸ τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν ἀσφάλειαν στὶς σχέσεις τῆς μετ' ἐξωτερικοῦς ἐχθροῦς. Περιέχει διεξοδικὴν τὸν ἀνάλοισι μὲ συνεχεῖ ἀναφορὰ εἰς ἀσύγχρονα πράγματα—γιὰτὶ ὁ κύριος λόγος τῆς σημερινῆς *κακοπραγίας* τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Ἑλλήνων ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηναίων, στὴν ἀθηναϊκὴν δημοκρατία. Ὅπως καὶ στὸν «Περί Εἰρήνης», ἡ περιγραφή τῆς συγχρόνου ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς ζωῆς γίνεται μὲ τὰ σκοτεινότερα χρώματα. Ἡ ὀχλοκρατία, ἡ δημοκοπία, τὸ — πολιτικὸν δῆθεν — κουβεντολόι... Τὴν ἀκολασίαν τῆς λένε δημοκρατία, τὴν παρανομία, ἐλευθερία, τὸ δικαίωμα νὰ λέῃ ὁ καθένας ὅτι ἀνοησία τὸ ἔλθῃ εἰς τὸ νοῦ, ἰσονομία, τὴν *ἐξουσίαν τοῦ ταῦτα ποιεῖν, εὐδαιμονίαν*.

Σ' ἀντίθεσι μ' αὐτὰ, τὸ «καθεστῶς τοῦ Ἀρείου Πάγου» εἶχε ἐξασφαλίσῃ μᾶζι τὴν ἠθικὴν τῆς κράτους στερεότητα καὶ τὴν ἠθικὴν ἀριότητα τῶν πολιτῶν του: Τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα τὰ ἀπένευε κατ' ἀξίαν—ποτὲ ἐν ὀνόματι τῆς περιφημῆς ἰσότητος ὄλων (*τῆς ταῦτων ἅπασιν ἀπονομοσύνης*). Οἱ δίκαιοι εὐρισκαν πάντοτε ἀναγνώρισι, οἱ ἄδικοι ἐτιμωροῦνταν καθὼς ἐταίριαζε· ἡ θρησκευτικὴ λατρεία εἶχε συνέπειαν καὶ ἠθικὴν δικαίωσιν· στὴν ἰδιωτικὴν τοῦ ζωῆ οἱ πολῖτες ἦταν τίμιοι καὶ φιλάνθρωποι, ἐργατικοὶ καὶ προσεκτικοὶ, φιλομαθεῖς καὶ εἰλικρινεῖς· στὴν πολιτικὴν δρᾶσιν κατέβαιναν λόγοι καὶ ὕστερα ἀπὸ σκληρὴν προετοιμασία—*οὗ γὰρ ἐμπορίαν ἀλλὰ λειτουργίαν ἐνόμιζον εἶναι τὴν τῶν κοινῶν ἐπιμέλειαν, οὐδ' ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας ἐσκόπον ἐλθόντες, εἴ τι λήμμα παραλειπίσασιν οἱ πρότερον ἀρχόντες, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον εἴ τινος πράγματος κατημιλήσασιν τῶν τέλους ἔχειν κατεπιγόντων*.

Ὁ γενικώτερος λόγος τῆς διαφορᾶς τῶν δύο ἐποχῶν ὀφείλεται στὴν ὑπαρξί καὶ τὴν κατάρχησιν τῆς βουλῆς τοῦ Ἀρείου Πάγου. Τὸ συντηρητικὸ αὐτὸ σῶμα,—πού τὸ ἐπιτελοῦσαν οἱ πῶ καλοὶ πολῖτες, ὅσοι εἶχαν πρῶτα δοκιμασθῆ ὡς ἀρχόντες,—μὲ τὴν αὐστηρήν του καὶ ἀγρυπνὴ ἐποπτεία, ἐξασφάλιζε, σ' ὅλας τὶς περιπτώσεις τῆς δημοσίας ζωῆς, τὸ συμφέρον τοῦ κράτους καὶ τῶν

πολιτῶν κατὰ τὸν καλύτερον τρόπο. Ἀπὸ τὴν μίαν μεριὰ βοηθοῦσε τὴν πολιτεία στὶς δύσκολες στιγμῆς της, κ' ἀπὸ τὴν ἄλλην ἐμπόδιζε τοὺς κακοὺς νὰ τὴ βλάψουν. Μὲ τὴν ἐπιμονὴν ἐξ ἄλλου ἐποπτεία, πού ἐξασκοῦσε ἀπάνω στοὺς νέους, τοὺς προετοίμαζε σιγά-σιγά νὰ ὀλοκληρωθοῦν σὲ χρῆσιμα μέλη τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας.

Ὁ Ἰσοκράτης πιστεύει ὅτι ἡ σημερινὴ ἀθλιότης ὀφείλεται ἐξ ὀλοκληροῦ στὴν κατάρχησιν τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ στὴν ἐπικράτησιν τῆς ὀχλοκρατίας. Τὸ πολίτευμα δὲν εἶναι κάτι ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν πολιτικόν, εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς πόλεως, πού διαμορφώνει τὰ ἦθη, τοὺς πολιτικούς καὶ τοὺς ἰδιώτες. Ὅπως τὸ παλιὸ Ἀθηναϊκὸν μεγαλεῖο τὸ εἶχε προετοιμάσει καὶ τὸ διατηροῦσε ἡ βουλὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἔτσι τὴ σημερινὴ ἀθλιότητα τὴν ἐδημιούργησε ἡ ἀχαλίνωτη δημοκρατία. Ἀπὸ τὰ ἴδια πολιτικὰ καθεστῶτα δημιουργοῦνται πάντοτε τὰ ἴδια ἱστορικὰ γεγονότα (Ἀρεοπ. 78). Μόνον λοιπὸν μετὰ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου θὰ μπορούσεν ἢ Ἀθήνα νὰ διεκδικήσῃ τὰ παλιὰ τῆς δικαίωματα. Ὅστε *ὄχι νέο πολίτευμα, ἐπαναφορὰ τοῦ παλαιοῦ*, — ἐκεῖ βρισκεται τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἑλλάδος ἡ σωτηρία.

Τὸ σημεῖον αὐτὸ ἔχει ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον γιὰ νὰ κατανοήσῃμε γενικώτερα τὴν σημασίαν τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τοῦ Ἰσοκράτους. Ἡ ἐξωριστὴ θέσι του στὴν ἐξέλιξι τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας βρισκεται εἰς τὸ ὅτι, ζῶντας κατὰ τὴ μεταβατικὴν γιὰ τὸν Ἑλληνισμόν περίοδον ἀπὸ τὸ Κράτος-Πόλις εἰς τὸ ἐνιαίον κράτος, αἰσθάνεται βαθύτατα τὴς ἀδυναμίας τοῦ ἐνός, τὰ προτερήματα τοῦ ἄλλου. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὀχλοκρατούμενης δημοκρατίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, δὲν τὰ περιέγραψε κανένας συγχρόνους του καλύτερα ἀπ' αὐτὸν. Τὰ πλεονεκτήματα ἐνὸς μεγάλου κράτους πρῶτος αὐτὸς τὰ ἐνόμισε. Ἐνῶ ὅμως περιγράφει τὴν ἀθλιότητα τῆς ὀχλοκρατίας, προβαίνει σὲ συστηματικὴ ἀντικρούσιν τῆς καὶ θαυμάζει τὴς μεγάλης προσωπικότητος τοῦ καιροῦ του, ἐν τούτοις ὡς κατάλληλον πολίτευμα προτείνει τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Ἡ πρότασις αὐτὴ δὲν ἔχει φυσικὰ καμμία πολιτικὴν ἀξίαν. Στὸ βάθος βρισκεται ἡ πολὺ λαϊκὴ καὶ πολὺ ἀφελὴς πίστις, ὅτι ὅλες οἱ σημερινῆς ἀθλιότητες μποροῦν νὰ γιαντρευθοῦν μόνον ἂν ξαναγυρίσωμε εἰς τὰ παλαιὰ κατὰ ἦθη, στοὺς παλαιούς καλοὺς χρόνους, τότε πού ὅλα ἦταν καλὰ καὶ ἅγια.

Ὁ θαυμασμός του πρὸς τὴς μεγάλες προσωπικότητες δὲν τὸν βοηθεῖ καθόλου οὔτε νὰ ἰδῇ σὲ ὅλη τὴν ἔκτασιν του καὶ τὴν ἡμισία του τὴν ἐμφάνισιν ἐνὸς νέου πολιτικοῦ καθεστώτος, πολὺ λιγώτερον φυσικὰ νὰ προβῇ στὴ συστηματικὴν του ἀνάλοισιν καὶ

8. Παναθηναϊκός ἢ ἡ Ἀθήνα ὡς Μῦθος.

Ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Ἰσοκράτους, τὰ μετὰ τὸ 346, εἶναι καὶ ὁ «Παναθηναϊκός» του, διεξοδικώτατος λόγος με θέμα α) τὴν ἀνάπτυξη τῶν γενικωτέρων του πεποιθήσεων καὶ β) ἐγκώμιο στὴν Ἀθήνα.

Εἶναι πιά ἡλικίας 97 ἐτῶν. Στὸ μεγάλο διάστημα τῆς ζωῆς του ἐγνώρισε ἀπειροὺς ἀνθρώπους καὶ πράγματα, ἐξῆσε πολυάριθμες ἰδέες καὶ γεγονότα, πίστεψε καὶ ἀπαρνήθηκε, ἀγάπησε καὶ μίσησε, λαχτάρισε καὶ πολέμησε, μ' ὅλο τὸ πάθος τῆς υπέρβειώς του — πάθος βαθύτατα Ἑλληνικό.

Τώρα, κοντὰ στὶς στιγμὲς τοῦ θανάτου, ξαναμετράει καὶ σταθαρίζει τὴ ζωὴ καὶ τὴ δρᾶσι του, τὴ σκέψι του καὶ τὶς πράξεις. Ἡ συνείδησις τοῦ θανάτου, ποῦ ὀλοκληρῶναι πάντα τὴ ζωὴ μας καὶ στεφανώνει τὸ νόημα τῆς, τὸν γυρίζει στὸν ἴδιον ἑαυτὸ του — στὴν πιὸ κρυφὴ καὶ πιὸ βαθειὰ μυστικὴ του οὐσία.

Τὸ ἄλλο περιεχόμενο τοῦ «Παναθηναϊκοῦ» του δὲν προκρίεται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ. Τὸ ἐγκώμιο ὅμως, ποῦ ἀπευθύνεται στὴν Ἀθήνα, εἶναι τόσο ἀποκαλυπτικό, ὥστε δὲν θάπρεπε νὰ κλείσουμε τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῆ, χωρὶς νὰ τὸ ἰδοῦμε ἀπὸ κοντὰ γιὰ λίγο.

Ἄν πολέμησε καὶ ἔν ἐπὶ νόεσε στὴ ζωὴ του, πολέμησε καὶ πόνοσε μόνο καὶ μόνο γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ τὴ στιγμὴ αὐτῆ ποῦ γράφει τὸν «Παναθηναϊκό» του, δὲν εἶναι πιά οὕτε ὁ Ἀθηναῖος Ἰσοκράτης, οὕτε ὁ Ἕλληνας, — ὁ ρητοροδιδάσκαλος καὶ ὁ πολιτικός.

Τὴν ἱερὴν αὐτὴ στιγμὴ τοῦ «λόγον διδόναι», πέραν ἀπὸ τὰ φθαρτὰ, περαστικά καλύμματα τῆς ψυχῆς του, ἀνθίζει μέσα του ὁ Πνευματικός Ἀνθρώπος, ποῦ πίσω ἀπὸ τὴ δρᾶσι του, πλάι στὸν ἀγῶνα του, μέσα στὶς πράξεις του καὶ μέσα στὰ ἔργα του, ἐξοῦσε καὶ πονοῦσε. Τὸν πνευματικὸν αὐτὸν Ἀνθρώπο ἀνακαλύπτει τώρα, στὴ στιγμὴ ποῦ ἡ λογοδοσία στὸν ἴδιο ἑαυτὸ του ἐνώνει μέσα του τῆς ζωῆς του τὴν Ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος.

Μία Πίστιν εἶχε πάντα του, μιὰν Ἀγάπην ἐπίστευε: Τὴν Ἀθήνα. Ὅχι τὴ φθαρτῆ,

τὴν ὀλοκληρῶναι τόσο, ὥστε νὰ μᾶς φέρῃ σ' αὐτὸν τὸν πυρῆνα τῆς Μοίρας τοῦ 4. αἰῶνος, νὰ μᾶς δείξῃ τὴν ἱστορικὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ὁ συγγραφεὺς τῆς εἰσαγωγῆς ποῦ δημοσιεύεται στὰ «Προπολίαια», εἶχε τὴν εὐτυχία νὰ διαπιστώσῃ ὅτι ἡ περιγραφή τῶν πολιτικῶν προβλημάτων στὸν 4. αἰῶνα, ὅπως γίνεται ἐδῶ, συμφωνεῖ μετὰ τὴν περιγραφή τῶν προβλημάτων, ποῦ γίνεται ἀπὸ τὸν Jaeger, σὲ μερικὰ μάλιστα μέρη, μὲ τὴν ἴδιαν διατυπώσιν (πρβλ. τὸ κεφάλαιον «The political recovery of Athens c. 1-21»). Γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Jaeger θὰ γίνῃ διεξοδικώτερος λόγος ἄλλοθι.

περαστικὴν ἐκείνην, ποῦ ἄλλοτε ἔφτιαχνε ἡγεμονίες καὶ ἄλλοτε τὶς ἐξαλοῦσε, ποῦ ἐδημιουργοῦσε μεγάλους ἀντρες γιὰ νὰ τοῦς στελλῇ στὸ θάνατο, ποῦ ἔφασκε καὶ ἀντέφασκε, ποῦ ὕψωνε καὶ γκρέμιζε, χωρὶς ρυθμὸ καὶ χωρὶς λόγο. Πίστεψε κάποτε καὶ σ' αὐτὴν, ἀλλ' ὅταν εἶδε πὼς δὲν ὤφειλοῦσε πιά «καὶ μᾶλλον θορύβον ἔκαμνε», τὴν ἀπαρνήθηκε με συντριβὴ καὶ με πόνο — πάντως τὴν ἀπαρνήθηκε.

Στὴ ζωὴ του ὀλόκληρη ἀγάπησε καὶ ἐπίστεψε τὴν Ἀθήνα ὡς Ἰδέα, ὡς ἀρχὴ τῆς ζωῆς μας.

Τί εἶναι αὐτὴ ἡ Ἰδέα δὲν γράφεται. Ἀπλῶς περιγράφεται. Ἡ ἀλήθεια τῆς δὲν ἀποδείχεται. Δείχεται. Μόνο νὰ τὴν πιστεύομε μμποροῦμε. Ποτὲ νὰ τὴν παραδεχτοῦμε. Ὑπάρχει σὲ κάθε καλὴ σκέψι, σὲ κάθε ὠραῖο αἰσθημα, σὲ κάθε μεγάλη πράξι, σὲ κάθε ὠραία γραμμὴ. Στὸ θάνατο τοῦ Σωκράτους καὶ στὶς γραμμὲς τοῦ Ὑμητοῦ. Στὶς σελίδες τοῦ Θουκυδίδου καὶ στὰ κεραμεικὰ ἐπιτύμβια, στὸν Παρθενῶνα καὶ στὰ γυμναστήρια, στὴν τραγωδία καὶ στὴν κωμῶδια, στὸν ἑλληνικὸν Ἔρωτα καὶ στὸν ἑλληνικὸν Λόγο.

Κι' εἶναι χρέος μας, χρέος πρὸς τὸν πιὸ ἄξιο, τὸν πιὸ ὠραῖο ἑαυτὸ μας, νὰ τὴν σώζομε καὶ νὰ τὴν καλλιεργοῦμε. Πολιτεύματα μποροῦν νὰ ρθοῦν καὶ νὰ περάσουν, τὰ πιὸ ἀντιφατικά, τὰ πιὸ ἄνισα, καὶ ὅμως μπορεῖ καὶ πρέπει) νὰ κρατῶν ὕψωμένη, πάντα ἱερὴ μέσα πίστι τούς, τὴν Ἀθήνα ὡς Ἰδέα. Ἡ Ἀθήνα δὲν εἶναι δεμένη μετὰ κανένα καθεστῶς κοντὰ, μετὰ κανένα πρόσωπο, μετὰ κανένα πολίτευμα. Εἶναι μαζί με ὅλα, εἶναι μέσα σὲ ὅλα, ὅσα πιστεύουν σὰν ἀνώτατην ἀξία τὸ Πνεῦμα καὶ τὸν Ἀνθρώπο. Χῶρες καὶ λαοὶ μποροῦν νὰ τὴν κάνουν δική τους — οἱ πιὸ ἀντίθετοι, οἱ πιὸ ἀντίπαλοι μεταξύ τους: Μέσα σ' ὅλα αὐτὰ ζῆ, μέσα σ' ὅλα μεγαλώνει, ὅσο δὲν ἀφήνουν μέσα τους νὰ σβύσῃ ἡ ὁμορφία καὶ ἡ ἀξία τοῦ Πνεύματος καὶ τοῦ Ἀθρώπου.

Ἀνθρώποι, οἱ πιὸ ἀντίθετοι καὶ πιὸ ἄνισοι, θὰ τὴν ἐρωτευθοῦν: Καμμιά σημασία δὲν ἔχει. Ἡ Ἀθήνα ὡς Ἰδέα εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε μπορεῖ νὰ κλείσῃ μέσα τῆς τὶς πιὸ ἀντίθετες καὶ πιὸ ἐπιφοβες ἀγάπες. Ὅσο μάλιστα καὶ πιὸ πολὺ τὴ λατρεύεις, τόσο καὶ πιὸ ἀπέραντη σοῦ δείχεται, πᾶνω ἀπὸ τὶς στενότητες καὶ μονομέρειες τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκείνη ποῦ συναίρει μέσα τῆς ἄρμονικὰ τὶς ἐντονώτερες ἀντινομίες.

Γιὰ νὰ σώσῃ τὴν Ἀθήνα αὐτὴ καὶ ὁ Ἰσοκράτης ἀγωνίστηκε στὴ ζωὴ του. Αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε ἡ σκληρὴ του πολιτικὴ προσπάθεια, ὁ τραγικός του ἀγῶνας, ἀνάμεσα στὰ καιρικὰ καὶ τὰ περαστικά, σὲ ἀντιφάσεις καὶ σ' ἀσίγαστην ἀγρύπνια.

Ὅταν συντριβεται ἡ πίστις του στὴν ἱστορικὴν Ἀθήνα, «πὸ ὁμορφὴ καὶ πιὸ δυνατὴ τὴν ξαναχτίζει πάλι, μέσα στὰ στήθη του τώρα» τὴν Ἀθήνα ὡς Μῦθος, ὡς Ἰδέα.

Ἡ ἱμπεριαλιστικὴ του ἰδεολογία δὲν εἶναι ἰδεολογία ἐμπορῶν: Στηρίζεται στὴν ἠθικὴ καὶ ἐκπολιτιστικὴν ἀνάγκη, ὁ Ἑλληνικός καὶ Ἀθηναϊκὸς Μῦθος νὰ διατηρηθῇ, ἔστω καὶ μετὰ τὴ θυσία τῶν βαρβάρων, νὰ μεταδοθῇ καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς βαρβάρους ἀκόμη. Κολακεία καὶ χρηματοθηρία δὲν εἶναι οἱ ἀπέλιπδες ἐπικλήσεις καὶ οἱ θαυμασμοὶ του στοὺς ἰσχυροὺς τῆς ἡμέρας: Μόνο μετὰ τὴν ἐπέμβασι τοῦ θά ἡμποροῦσε νὰ διατηρηθῇ ὁ Ἑλληνικός Μῦθος.

Ἔστερ ἀπὸ τὴν ἐμφάνισι τοῦ Φιλίππου

καὶ τῆς Μακεδονίας, αἰσθάνεται νὰ προβάλλῃ στὴν Ἑλληνικὴν ἱστορία μιὰ νέα ἐποχὴ. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴ δὲν τὴν ξέρει καλά ἀκόμη, καὶ οὕτε θὰ προφθάσῃ, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, νὰ τὴ χαρῇ: Σὰν ἱερὴν ὅμως καὶ ἀπαράβατην ἐντολὴν στὴ νέα περίοδον ποῦ ἀνοίγεται, ἀφήνει τὴν Ἀθήνα ὡς Ἰδέα, γιὰ τὴν χωρὶς αὐτὴν οὕτε Ἰστορία, οὕτε Πολιτεία, οὕτε Ἀνθρώπος θὰ μπορῇ νὰ υπάρξῃ. Γιὰ τὴν Ἀθήνα αὐτὴ, ὅπως ὁ ἴδιος τώρα βαθύτατα αἰσθάνεται, καὶ ἐξῆσε καὶ ἐπίστεψε καὶ πολέμησε.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τὸ κείμενον ποῦ συνοδεύει τὴ μετάφρασι, δίνεται κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Friedrich Blass, Isocratis Orationes, Leipzig, Teubner 1913 (α' τόμος). Ὡς βοηθητικὰ ἐκδόσεις χρησιμοποιήθηκαν καὶ G. Benseler, Isocratis Orationes, Leipzig, Teubner 1851. Τοῦ ἴδιου, Isokrates' Werke, Leipzig 1854 (μετὰφρασι στὴ γερμανικὴ γλῶσσα). A. D. K. Oras, Isokrates, Παρίσι 1807. G. Mathieu, Isocrate Philippe κτλ. Paris 1924 (μετὰφρασι στὴ γαλλικὴ). G. Norlin, Isocrates I London and New York 1928 (μετὰφρασι στὴ ἀγγλικὴ γλῶσσα) καὶ Otto Schneider, Isokrates ausgewählte Reden II, Leipzig 1886 - 1888. Ἔστερ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ Cod. Urbina III (Γ), ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἰσοκράτους ἔχει διευκολυνθῆ πολὺ [J. Sykutris, Gnomon 6 (1930) 348 349 σὲ κριτικὴν τοῦ Isocrate: Discours I texte établi et traduit par G. Mathieu et E. Bré-

mond, Paris 1928]. Ὅπου τὸ κείμενον, καθὼς δημοσιεύεται ἐδῶ, ἀποκλίνει ἀπ' τὶς ἐκδόσεις τοῦ Blass ἢ τοῦ Mathieu, ἀκολουθεῖ τὸν κώδικα Γ. Διεξοδικὴ περιγραφή τοῦ Γ, ὅπως καὶ ὅλης τῆς ἄλλης χειρογράφου παραδόσεως τοῦ Ἰσοκράτους, δίνει ὁ E. n. Dreyer, Isocratis Opera omnia. Leipzig, Teubner 1907.

Στὶς ὑποσημειώσεις τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς μετάφρασεως δίνεται ἡ σπουδαιότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ ἔργον τοῦ Ἰσοκράτους. Λεπτομερέστερη ὑπάρχει στὸ ἀνωτέρω βιβλίον τοῦ Dreyer, στὸ διεξοδικὸν ἄρθρον Isokrates στὴν RE (K. Münscher) καὶ στὰ Bursians, Jahresberichte (K. Emminger). Ἐπιστημονικὴ ἑλληνικὴ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τοῦ Ἰσοκράτους ἢ μόνο τοῦ «Φιλίππου», μετὰ τοῦ Κοραῆ, δὲν ὑπάρχει ἀκόμη. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει, ὅσο γνωρίζω, νεοελληνικὴ μετάφρασις τοῦ «Φιλίππου».

ΒΑΣ. Λ.

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ

- α' 1 Μὴ θαυμάσης, ὦ Φίλιππε, διότι τοῦ λόγου ποιήσομαι τὴν ἀρχὴν 82 οὐ τοῦ πρὸς σέ βρηθησομένου καὶ νῦν δειχθήσεσθαι μέλλοντος ἀλλὰ τοῦ περὶ Ἀμφιπόλεως γραφέντος. περὶ οὗ μικρὰ βούλομαι προειπεῖν, ἵνα δηλώσω καὶ σοὶ καὶ τοῖς ἄλλοις, ὡς οὐ δι' ἄγνοίαν ἰ οὐδὲ διαψευσθεὶς τῆς ἀρρωστίας τῆς νῦν μοι παρούσης ἐπεθέμην γράφειν τὸν πρὸς σέ λόγον ἀλλ' εἰ- b κώτως καὶ κατὰ μικρὸν ὑπαχθεὶς.
- β' 2 Ὅρων γὰρ τὸν πόλεμον τὸν ἐνστάνα σοὶ καὶ τῇ πόλει περὶ Ἀμφιπόλεως πολλῶν κακῶν αἴτιον γιγνόμενον ἐπεχείρησα λέγειν περὶ τε τῆς πόλεως ταύτης καὶ τῆς χώρας οὐδὲν τῶν αὐτῶν οὔτε τοῖς ὑπὸ τῶν σῶν ἑταίρων λεγομένοις οὔτε τοῖς ὑπὸ τῶν ῥητόρων ἰ τῶν παρ' ἡμῖν ἀλλ' ὡς 3 οἷόν τε πλεῖστον ἀφεστῶτα τῆς τούτων διανοίας, οἱτοὶ μὲν γὰρ παρῶξινον ἐπὶ τὸν πόλεμον, συναγορεύοντες ταῖς ἐπιθυμίαις ὑμῶν ἰ ἐγὼ δὲ περὶ μὲν c τῶν ἀμφισβητουμένων ἰ οὐδὲν ἀπεφαινόμην, ὃν δ' ὑπελάμβανον τῶν λόγων εἰρηνικώτατον εἶναι, περὶ τοῦτον διέτριβον, λέγων, ὡς ἀμφοτέροι διαμαρτάνετε τῶν πραγμάτων, καὶ σὺ μὲν πολεμεῖς ὑπὲρ τῶν ἡμῖν συμφερόντων, 83 ἡ δὲ πόλις ὑπὲρ τῆς σῆς δυναστείας ἰ λυσιτελεῖν γὰρ σοὶ μὲν ἡμᾶς ἔχειν τὴν 4 χώραν ταύτην, τῇ δὲ πόλει μὴδ' ἔξ ἐνός τρόπου λαβεῖν αὐτήν ἰ. καὶ περὶ τούτων οὕτως ἐδόκουν διεξιέναι τοῖς ἀκούουσιν ἰ, ὥστε μὴδένα τὸν λόγον αὐτῶν μὴδὲ τὴν λέξιν ἐπαινεῖν ὡς ἀκριβῶς καὶ καθαρῶς ἔχουσιν ἰ, ὅπερ εἰδώσῃ τινες ποιεῖν, ἀλλὰ τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων θαυμάζειν καὶ νομίζειν οὐδαμῶς ἂν ἄλλως παύσασθαι τῆς φιλονικίας ὑμᾶς, πλὴν εἰ σὺ μὲν b πεισθεῖς πλειονος ἀξίαν ἔσεσθαι σοὶ τὴν τῆς πόλεως φιλίαν ἢ τὰς προσόδους ἰ τὰς ἔξ Ἀμφιπόλεως γιγνομένας, ἡ δὲ πόλις δυναθῆι καταμαθεῖν, ὡς χρὴ τὰς μὲν τοιαύτας φεύγειν ἀποικίας, αἰτινες τετράκις ἢ πεντάκις ἀπολωλέκασι τοὺς ἐμπολιτευθέντας ἰ, ζητεῖν δ' ἐκείνους τοὺς τόπους τοὺς πόρρω

1. Τῆς γενικῆς πολιτικῆς καταστάσεως.

2. «Ῥήτωρ» στὸν Ἰσοκράτη εἶναι εἰδικῶς ὁ πολιτικός, ὑπὸ τὴν κυρία ἰδιότητά του, ὡς ὁμιλητοῦ στὶς συνεδριάσεις τῆς ἐκκλησίας. Πρβλ. Μ. Πανταζῆ, «Ἡ Ἰσοκράτειος ρητορική», «Ἀθηνᾶ» 16, 88 - 115.

3. Οἱ «ζητωπόλεμοι» τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως ἐφάνηκεν ὕστερα, ἦταν οἱ ρομαντικοὶ Ἀθηνολάτρεις, πού τὸ 338 θά πέσουν στὴ Χαϊρώνεια, ἀνωφελῆ θύματα τῆς μεγαλομανοῦς πολιτικῆς τοῦ Δημοσθένους καὶ τῶν φίλων του. Γενικώτερα, στὴν πολιτικὴ τοῦ Ἰσοκράτους κυριαρχεῖ πάντοτε ἡ ἰδέα τῆς εἰρήνης, κάποτε καὶ μὲ μεγάλες θυσίες, 8, 16. Γι' αὐτὸ ἐβλεπε πάντοτε μὲ πολὺ διαταγμὸ τοὺς μεγάλους ἐξοπλισμοὺς τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους, 8, 12 καὶ 128. Ὁ φιλειρηνισμὸς του ὅμως αὐτὸς ἦταν γιὰ τὸ ἐβλεπε πὼς οἱ φιλοπόλεμοι διαθῆσαι κατέληγαν πάντοτε σὲ ἀνωφελεῖς ἐμφύλιους πολέμους, πού μεγάλωναν τὴν ἐθνικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀθλιότητα. Ἰθὲς εἰρήνη χάριν τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν Περσῶν. Πρβλ. καὶ 4, 106.

4. Σὲ ποιὸν ἀνῆκε ἡ Ἀμφίπολις κτλ.

5. Γιὰ τὸ Φίλιππο, ἡ κατοχὴ τῆς Ἀμφιπόλεως ἦταν ἐπικίνδυνη, ἐπειδὴ θά συναντοῦσε συνεχῶς τὴν ἀντίδρασι τοῦ φιλαθηναϊκοῦ κόμματος καὶ, φυσικὰ, τὴν ἀντίδρασι τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Γιὰ τοὺς Ἀθηναίους πάλι ἦταν ἐνοχλητικὴ, ἐπειδὴ συνεχῶς τοὺς ἔφερνε σὲ πολεμικὲς συγκρούσεις μὲ τοὺς Μακεδόνες. Πρβλ. Δημοσθένους XXI 111 (Sykutris) καὶ Ἰσοκράτους 8, 22.

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ

- α' 1 Μὴν ἀπορήσης, Φίλιππε, πού θ' ἀρχίσω τὸ λόγο μου ὄχι μὲ ὄσα 82 πρόκειται νὰ σοῦ πῶ καὶ νὰ σοῦ παρουσιάσω, ἀλλὰ μὲ ὄσα ἔγραψα γιὰ τὴν Ἀμφίπολι. Γιὰ τὸ λόγον ἐκεῖνο θέλω νὰ πῶ στὴν ἀρχὴ λίγες λέξεις, γιὰ νὰ φανερώσω καὶ σὲ σένα καὶ στοὺς ἄλλους, ὅτι δὲν ἀποφάσισα, εἴτε ἀπὸ ἄγνοια ἰ εἴτε ξεγελασμένος ἀπὸ τὴν τωρινή μου ἀρρώστια, νὰ γράψω τὸ λόγο πού σοῦ ἀπευθύω, ἀλλὰ ἀφοῦ σιγά-σιγά ὠρίμασε μέσα b μου μὲ τρόπο φυσικό.
- β' 2 Βλέποντας πράγματι ὅτι ὁ πόλεμος, πού ξέσπασε ἀνάμεσα σὲ σένα καὶ στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν Ἀμφίπολι, γίνεται ἀφορμὴ πολλῶν συμφορῶν, σκέφθηκα νὰ μιλήσω γιὰ τὴν πόλιν αὐτὴ καὶ γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς, χωρὶς ὅμως ἡ ὁμιλία μου νὰ ἔχη καμμιά σχέσι μὲ ὄσα κτὶ οἱ συνεργάτες σου σοῦ λένε καὶ οἱ δικοὶ μας πολιτικοὶ ἐδῶ ἰ ἀπεναντίας μάλιστα, ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ μακρὰ ἀπ' ὅ,τι σκέπτονται καὶ πιστεύουν γιὰ τὸ αὐτοὶ 3 παρακινούσαν νὰ γίνῃ ὁ πόλεμος, ὑποστηρίζοντας τὶς δικές σας ἐπιθυμίες ἰ. c Ἰγὼ ὅμως γιὰ τὰ ἐπίμαχα ζητήματα ἰ καθόλου δὲ μιλοῦσα, καὶ εἶχα ἀφιερῶθῃ στὴ σύνταξι τοῦ λόγου, πού μοῦ φαίνόταν ὁ καταλληλότερος νὰ βοηθήσῃ στὴν εἰρήνη, λέγοντας ὅτι καὶ οἱ δύο σας κάνετε λάθος καὶ πὼς ἐσὺ ἀγωνίζεσαι γιὰ τὰ συμφέροντά μας καὶ ἡ Ἀθήνα γιὰ τὴ δική σου ἐπικρά- 83 τεια. Γιὰ τὴν πραγματικὰ τὸ συμφέρον σου εἶναι τὴ χώρα αὐτὴ ἡμεῖς νὰ τὴν ἔχουμε, ἐνῶ τοῦ κράτους μας εἶναι μὲ κανένα τρόπο νὰ μὴ τὴν πάρῃ ἰ.
- 4 Καὶ στοὺς ἀκροατές μου ἰ τέτοιαν ἐντύπωσι κάναν τὰ λόγια μου, ὥστε κανέναν ἀπ' αὐτοὺς νὰ μὴ ἐπαινῆ, ὅπως συνηθίζουν μερικοὶ, τὴ φραστικὴν ἀπλῶς διατύπωσι, ὅτι εἶναι σωστὴ καὶ καθαρὴ ἰ, ἀλλὰ νὰ θαυμάζουν τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων, καὶ νὰ πιστεύουν πὼς δὲν ὑπάρχει καμμιά ἄλλη λύσις στὸ σκληρὸ μεταξὺ σας ἀγῶνα παρὰ μόνον : b 5 ἂν ἀπὸ τὴ μιά μεριὰ ἐσὺ παραδεχόσων πὼς θά ἔχη μεγαλύτερη ἀξία γιὰ σένα ἢ φιλίαν τῆς Ἀθήνας, παρὰ τὰ κέρδη ἰ, ὄσα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολι, κτ' ἀπὸ τὴν ἄλλη μποροῦσε τὸ κράτος μας νὰ καταλάβῃ καλά, ὅτι πρέπει ν' ἀποφεύγῃ κάθε ἰδρῶσι ἀποικίων τοῦ εἶδους αὐτοῦ, πού τέσσερις ἢ πέντε φορὲς ὡς τώρα κατέστρεψαν ὄσους ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ ἰ,

6. Στοὺς μαθητές καὶ τοὺς φίλους του.

7. Αὐτὸ θά γινόταν μόνον ἂν ὁ λόγος εἶχε ἐπιδεικτικὴ, καθαρῶς «λογοτεχνικὴ» πρόθεσι, ἢ ἂν ὄσες πολιτικὲς σκέψεις περιεῖχε ἦταν πρακτικῶς ἀνεφάρμοστες.

8. Οἱ πρόσδοι ἦταν πάντως μεγάλες. Θουκυδ. IV 108, 1.

9. Σὲ μᾶς δύο μόνο μεγάλες περιπτώσεις καταστροφῆς Ἀθηναίων ἀποίκων στὴν Ἀμφίπολι εἶναι γνωστές : Τὸ 475, ὅταν κατεστράφησαν ἀπὸ τοὺς Θράκες ὄσοι πῆγαν μὲ τὸ Λυσιόστρατο, τὸ Λυκοῦργο καὶ τὸν Κρατίνο, καὶ τὸ 465 (Θουκυδ. I, 109) ὅταν, μετὰ τὴν ἐγκατάστασί του ἐκεῖ, προχώρησαν πρὸς βορρᾶν δέκα χιλιάδες ἀποικοὶ καὶ κατεστράφησαν ἀπὸ τὸ Θράκα ἡγεμόνα Δραβήσκο. Ὁ σχολιαστὴς ὅμως τοῦ Αἰσχίνου (II, 31) ἀναφέρει ἐννέα ἀτυχεῖς ἐπιχειρήσεις ἐγκαταστάσεως Ἀθηναίων ἐκεῖ. Ἰσως ὁ Ἰσοκράτης νὰ ἔχη ὅπ' ὄψι του τὴν προσπάθειαν τοῦ Βρασίδα τὸ 424 (Θουκυδ. IV, 102 - 104) καὶ τοῦ Τιμοθέου ὁ 360.

μέν κειμένους τῶν ἄρχειν δυναμένων ¹, ἔγγυς δὲ τῶν δουλεύειν εἰθισμένων
 6 εἰς οἷον περ Λακεδαιμόνιοι Κυρηνάιους ἀπόικισαν ² πρὸς δὲ τούτοις, εἰ σὺ
 μὲν γνοίης, ὅτι λόγῳ παραδοὺς τὴν χώραν ἡμῖν ταύτην αὐτὸς ἔργῳ κρα-
 τήσεις αὐτῆς καὶ προσέτι τὴν εὐνοίαν τὴν ἡμετέραν κτήσει³ τοσοῦτος γὰρ
 ὀμήρους λήψει παρ' ἡμῶν τῆς φιλίας, ὅσους περ ἂν ἐποίκοις ⁴ εἰς τὴν σὴν
 δυναστείαν ἀποστείλωμεν, τὸ δὲ πλήθος ἡμῶν εἰ τις διδάξειεν, ὡς ἂν λά-
 βωμεν Ἀμφίπολιν, ἀναγκασθόμεθα τὴν αὐτὴν εὐνοίαν ἔχειν τοῖς σοῖς ⁵
 7 πράγμασι διὰ τοὺς ἐνταῦθα κατοικοῦντας, οἷαν περ εἶχομεν Ἀμαδόκῳ τῷ
 παλαιῷ ⁶ διὰ τοὺς ἐν Χερρονήσῳ γεωργοῦντας ⁷. τοιούτων δὲ πολλῶν λεγο-
 μένων ἤλπισαν, ὅσοι περ ἤκουσαν, διαδοθέντος τοῦ λόγου διαλύσεσθαι τὸν
 πόλεμον ὑμᾶς καὶ γνωσιμαχῆσαντας βουλευέσεσθαι τι κοινὸν ἀγαθὸν περὶ
 ὧν αὐτῶν. εἰ μὲν οὖν ἀφρόνως ἢ καὶ νοῦν ἐχόντως ταῦτ' ἐδόξαζον, δικαίως ⁸
 ἂν ἐκεῖνοι τὴν αἰτίαν ἔχοιεν ὄντος δ' οὖν ἔμοιυ περὶ τὴν πραγματείαν ταύτην
 ἐφθητε ποιησάμενοι τὴν εἰρήνην ⁹ πρὶν ἐξεργασθῆναι τὸν λόγον, σωφρο-
 νοῦντες ὅπως γὰρ οὖν πεπραχθαὶ κρεῖττον ἦν αὐτὴν ἢ συνεχέσθαι τοῖς
 8 8 κακοῖς τοῖς διὰ τὸν πόλεμον γινομένοις. Συνησθεὶς δὲ τοῖς περὶ τῆς
 εἰρήνης ψηφισθεῖσι καὶ νομίσας οὐ μόνον ἡμῖν ἀλλὰ καὶ σοὶ καὶ τοῖς ἄλλοις
 Ἕλλησιν ἅπασιν συνοίσειν, ἀποστήσαι μὲν τὴν ἑαυτοῦ δάνοιαν τῶν ἐχο-
 μένων οὐχ' οἷός τ' ἦν, ἀλλ' οὕτω διεκείμην ὥστ' εὐθύς σκοπεῖσθαι, πῶς ἂν
 9 τὰ πεπραγμένα παραμείνειεν ἡμῖν καὶ μὴ χρόνον ὀλίγον ἢ πόλις ἡμῶν δια-
 λιποῦσα πάλιν ἑτέρων πολέμων ἐπιθυμήσει¹⁰. διεξιὼν δὲ περὶ τούτων
 πρὸς ἑμαυτὸν εὐρισκὸν οὐδαμῶς ἂν ἄλλως αὐτὴν ἡσυχίαν ἄξουσαν, πλὴν εἰ
 δόξειε ταῖς πόλεσι ταῖς μεγίσταις διαλυσαμέναις καὶ πρὸς σφᾶς αὐτὰς εἰς
 τὴν Ἀσίαν τὸν πόλεμον ἐξενεγκεῖν, καὶ τὰς πλεονεξίας, ἃς νῦν παρὰ τῶν
 Ἑλλήνων ἀξιοῦσιν αὐτάς γίνεσθαι, ταύτας εἰ παρὰ τῶν βαρβάρων ποιήσα-
 σθαι βουλευθεῖεν ἄπερ ἐν τῷ πανηγυρικῷ λόγῳ ¹¹ τυγχάνω συμβεβουλευκώς.
 ε' 10 Ταῦτα δὲ διανοηθεὶς καὶ νομίσας οὐδέποτε ἂν εὐρεσθῆναι καλλίω ταύτης
 ὑπόθεσιν οὐδὲ κοινωτέραν οὐδὲ μᾶλλον ἅπασιν ἡμῖν συμφέρουσαν, ἐπήρην

1. Οἱ «ἄρχειν δυναμένοι» εἶναι φυσικὰ ἐδῶ οἱ Μακεδόνες, πού διεκδικοῦν τὴν ἀθη-
 ναϊκὴν ἀποικίαν. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παραλληλίσῃ τὴς συμβουλὰς αὐτῆς τοῦ Ἰσοκράτους
 μὲ τὴν ἀποικιακὴ πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Βρετανίας, πού καὶ παλαιότερα ἀπέφευγε ὅλες
 τὴς ἐπικίνδυνες αὐτῆς ἀποικίσεις.

2. Κοντὰ στὴν Αἴγυπτο, στοὺς «εἰθισμένους δουλεύειν» φελλάχους. Ἡ Κυρηνή (βλ. καὶ
 6, 73) ὑπῆρξε σημαντικὸ ἔμπορικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὴς ἀρχαῖες
 πηγές, καὶ ὅπως πρόσφατα ἀπέδειξαν οἱ σχετικὲς ἀνασκαφές ἐκεῖ. Γιά τὴν Ἱδρυσί τῆς ἀποικίας
 πρβλ. Ἰδῖως Ἡρόδ. IV 154-164.

3. Ἡ λέξις ἐν σχέσει μὲ τὴν νέα πατρίδα, ἐνῶ «ἀποικοί» ἐν σχέσει μὲ τὴ παλαιὰ
 (Schneider). Οἱ «ἐποικοί» θὰ εἶναι «δημοί», γιατί, ὅποτε ἤθελε ὁ Φίλιππος, θὰ μπορούσε νὰ
 τούς ἔχῃ σὺ χέρι του. Γι' αὐτὸ οἱ Ἀθηναῖοι θ' ἀπέφευγαν νὰ τὸν ἐνοχλήσουν.

4. «Οὐ παλαιός», γιὰ νὰ ξεχωρίσῃ ἀπὸ τὸν Ἀμάδοκο τὸ νέο, πού εἶχε συμμαχήσει κι'
 αὐτὸς μὲ τούς Ἀθηναίους, περὶ τὸ 350, Δημοσθ. XXIII, 8. Ἦταν ἡγεμῶν τῆς Θράκης ἀπὸ
 τούς πῖο ἰσχυρούς, καὶ ἐπικίνδυνος στὴς ἀθηναϊκὲς ἀποικίεις. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔδει μόνον εἶχαν
 συμμαχήσει μαζί του, ἀλλὰ καὶ παρακολουθοῦσαν πολὺ εὐνοϊκὰ ὅλες τὴς ὑποθέσεις του. Μὲ
 τὴ μεσολάβησι π.χ. τοῦ Θερσμβόλου εἶχε συμφιλιωθῆ μὲ τὸν Σεύθη, ἕναν ἀπὸ τούς ἰσχυ-
 ρούς ἀντιπάλους του. Ξενοφ. Ἑλληνικά IV, 8,26. Πρβλ. καὶ Ἰσοκράτους 8,22.

5. Ἡ Χερσονήσος, μὲ ἀπ' τὴς πῖο παλιὰς καὶ πιστῆς ἀθηναϊκῆς ἀποικίεις, κοντὰ σὲ εὐ-
 φρη πεδιάδα καὶ σὲ θεοὶ στρατιωτικῶς ἐξαιρετικῆ, ἦταν πάντοτε τὸ ἀντικείμενο ἰδιαίτερον
 φροντῖδων τῆς ἀθηναϊκῆς διπλωματίας. Τὸ σιτάρι πού παρήγε περνοῦσε διόλοκρον στὴν ἀθη-
 ναϊκὴν ἀγορὰ, καὶ γι' αὐτὸ οἱ «γεωργοῦντες» ἐκεῖ εἶχαν προστατευθῆ μὲ τὴς φιλικῆς σχέσεις
 τῶν ἡγεμόνων τῆς Θράκης πρὸς τούς Ἀθηναίους. Καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ παράλληλα
 ἔχουμε ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ διπλωματία, πού διατηρεῖ τὴν ἴδια τακτικὴ μὲ τούς ἐπικίνδυνους
 φυλάρχους τῶν Ἰνδιῶν. Πρβλ. καὶ 8,22. 15,122. Ἡ Χερσονήσος ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τούς Ἀθη-
 ναίους ἀμέσως μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαίρωνειας καὶ ὑπῆρχε σὺ κράτος τοῦ Φιλίππου.

6. Εἶναι ἡ γνωστὴ ὡς Φιλοκράτειος εἰρήνη τὸ 346 πρβλ. Δημοσθένους XVIIII, 21. Τὴν
 ἐπέδωξαν οἱ Ἀθηναῖοι κυρίως, ὅστερ' ἀπὸ τὴ μακρὰ σείρα τῶν ἀτυχημάτων στὴς διάφο-

καὶ νὰ ἐπιδιώκῃ τὰ μέρη πού βρίσκονται μακρὰ ἀπ' ὅσους ἔχουν τὴ δύ-
 ναμι νὰ κυβερνᾶνε ¹, κοντὰ ὅμως στοὺς συνηθισμένους σὰν δοῦλοι νὰ ζοῦν,
 6 ὅπως π.χ. τὸ μέρος, ὅπου οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐγκάτεστησαν ὡς ἀποίκους
 τοὺς Κυρηνάιους ². Ἀκόμη, ἂν ἐσὺ καταλάβαινες, ὅτι μὲ τὴν τυπικὴ πα-
 ράδοσι τῆς χώρας αὐτῆς σ' ἐμᾶς, πραγματικὰ ὁ ἴδιος θὰ γίνης κυρίαρχός τῆς,
 καὶ ὅτι, κοντὰ σ' αὐτὸ, θ' ἀποκτήσης καὶ τὴ δικὴ μας τὴν εὐνοίαν (ἀφοῦ ὅσους
 ἐποίκοις ³ στείλωμε στὴν περιοχὴ τοῦ κράτους σου, τόσους ὀμήρους θὰ ἔχῃς
 γιὰ τὴ φιλίαν μας). Καὶ τέλος, ἂν κανένας ἔπειθε τὸ λάό μας ἐδῶ, ὅτι μό-
 λης πάροῦμε τὴν Ἀμφίπολι, θ' ἀναγκασθοῦμε νὰ παρακολουθοῦμε ὅτι σ' ἐν-
 7 διαφέρει τὸ ἴδιο εὐνοϊκὰ, ἐξ αἰτίας τῶν ἐγκαταστημένων ἐκεῖ, ὅπως εἶχε
 συμβῆθαι καὶ μὲ τὸν παλαιὸ τὸν Ἀμάδοκο ⁴, ἐξ αἰτίας τῶν γεωργῶν τῆς Χερ-
 7 σονήσος ⁵.

Τέτοια πολλὰ ἐλέγονταν καί, ὅσοι τ' ἄκουσαν, ἔμειναν μὲ τὴν ἐλπίδα,
 πῶς, ἄμα κυκλοφορήσῃ ὁ λόγος, θὰ σταματήσετε τὸν πόλεμο, θ' ἀλλάξετε
 γνώμη καὶ θὰ σκεφθῆτε κάτι τὸ κοινὰ ὠφέλιμο γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυ-
 τούς σας. Ἄν αὐτὴ τὴ γνώμη τὴν εἶχαν ἀπὸ ἀπερισκεψία ἢ ἀπὸ σω-
 φροσύνη, εἶναι βέβαια δικὸς τους λογαριασμός. Ἐνῶ πάντως ἐγὼ ἤμουν
 ἀπασχολημένος μὲ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ, προλάβετε καὶ κλείσατε τὴν εἰρήνην ⁶,
 προτοῦ ἀκόμη ἐπεξεργασθῶ τὸ λόγο τελικῶς. Καὶ ἐκάνετε καλά. Πολὺ κα-
 λύτερα ὅμως θὰ ἦταν νὰ εἶχε ἤδη γίνεῖ ἀπὸ καιροῦ, παρὰ νὰ ὑποφέρετε τὴς
 84 δυστυχίεις, ὅσες φέρνει μαζί του ὁ πόλεμος.

ε' 8 Εὐχαιριστημένους ἔπειτα μὲ ὅσα ψηφίστηκαν γιὰ τὴν εἰρήνην, καὶ νομίζον-
 τας ὅτι θὰ εἶναι ὠφέλιμο, ὄχι μόνον σὲ μᾶς, ἀλλὰ καὶ σὲ σένα καὶ στὸν ἄλ-
 λον Ἑλληνισμό, δὲν μπορούσα ν' ἀπομακρύνω τὴ σκέψι μου ἀπὸ τὴς φυσικῆς
 συνέπειας, ἀλλ' ἀμέσως ἄρχισα νὰ συλλογίζωμαι, πῶς θὰ μπορούσαν νὰ
 διατηρηθοῦν ὅσα εἶχαμε συμφωνήσει, χωρὶς τὸ κράτος μας ν' ἀρχίσῃ νὰ
 ἐπιθυμῆ καινούργιους καὶ πάλι πολέμους, ὅστερ' ἀπὸ μικρὴ διακοπὴ ⁷. Κα-
 9 θὼς λοιπὸν τὰ ἀναλογιζόμενοι αὐτὰ, ἐφθασα σιγά-σιγά στὸ συμπέρασμα, πῶς
 ἂν κανένας τρόπος δὲν θὰ ὑπῆρχε γιὰ νὰ ἡσυχάσῃ τὸ κράτος μας, παρὰ μόνον
 ἂν ἀποφασίζαν οἱ πῖο μεγάλες δυνάμεις νὰ διαλύσουν τὴς διαφορῆς πού
 ἔχει ἡ μὴ μὲ τὴν ἄλλη, καὶ νὰ μεταφέρουν στὴν Ἀσίαν τὸν πόλεμο, κι' ἂν
 ἤθελαν ἀπ' τοὺς βαρβάρους νὰ διεκδικοῦν τὰ κέρδη ἐκεῖνα, πού ἀπαιτοῦν
 τώρα νὰ ἔχουν ἀπ' τοὺς Ἕλληνας.

Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἔχω συμβουλευθεῖ ἤδη στὸν Πανηγυρικὸ ⁸ μου λόγο.
 ε' 10 Ἔτσι σκέφθηκα, καὶ νομίσα ὅτι ποτὲ δὲν θὰ μπορούσε νὰ βρεθῆ κα-
 λύτερο θέμα ἀπ' αὐτὸ, οὔτε περισσότερο ἐνδιαφέρον, οὔτε καὶ πῖο ὠφέλιμο

ρες πολεμικῆς ἐπιχειρήσεις τῶν μὲ τὸ Φίλιππο, τὴν ἤθελαν ὅμως καὶ οἱ Μακεδόνες, γιὰ νὰ
 τακτοποιήσουν τὰ μεγάλα διοικητικὰ καὶ οικονομικὰ προβλήματα, ὅσα συνεφέρε ἡ κατα-
 κτητικὴ τῶν πολιτικῆ. Οἱ ὄροι ἦταν εἰρήνη μεταξύ τῶν δύο παρατάξεων ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ
 status quo: Οἱ Ἀθηναῖοι παραιτοῦνται ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολι καὶ τὴ Χαλκιδική, ἀναγνωρίζεται
 ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ Φιλίππου στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, καὶ συνάπτεται συμμαχία μεταξύ
 Ἀθηναίων καὶ Μακεδόνων. Ἡ «αἰσχρὰ καὶ ἀνάξια τῆς πόλεως» (Δημοσθένους XIX 150)
 εἰρήνη αὐτὴ, λίγο καιροῦ μετὰ τὴν σύναψί τῆς, φάνηκε πόσο ἐπικίνδυνη ἦταν γιὰ τὴν Ἀθῆνα,
 γιατί ἐπέτρεψε στὸ Φίλιππο μὲ διάφορα προσχήματα νὰ ἐξαπλώσῃ ἀκόμη περισσότερο τὴν
 κυριαρχία του καὶ ν' ἀναμιχθῆ ἐνεργώτερα στὴν κεντρικὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως
 γράφει τὸ λόγο του λίγο μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης, κι' εἶσι δὲν μπορεί νὰ ξέρῃ τὰ
 ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς. Ἰδιαίτερος ἄλλωστε τὸν εὐχαριστεῖ ὁ ὄρος περὶ «συμμαχίας».

7. Ὅπως καὶ ὁ Θουκυδίδης (I, 70 κ.ε.) εἶσι καὶ ὁ Ἰσοκράτης γνωρίζει τὴν ἀσίγαστην
 ἀνησυχία καὶ τὴν ἀδιάκοπη χαρὰ τοῦ πολέμου, πού χαρακτηρίζει τοὺς Ἀθηναίους. Ἐνῶ
 ὅμως ὁ ἕνας τὴ χαιρέται, ὁ ἄλλος τὴ φοβάται, σὲ μίαν ἐποχὴ ἄλλωστε πού ἡ πολεμικὴ αὐτὴ
 διάθεσις, χωρὶς καθόλου νὰ καταπιεσθῆ, θὰ μπορούσε νὰ διοχετευθῆ σὲ σκοποὺς καλύτερος.
 Πρβλ. καὶ 8,25,44.

8. Πρβλ. πῶς χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος τὸν «Πανηγυρικὸ» του: 15,57 κ.ε.

- πάλιν γράψαι περὶ αὐτῆς, οὐκ ἄγνωον οὐδὲν τῶν περὶ ἑμαυτὸν, ἀλλ' εἰδῶς μὲν τὸν λόγον τοῦτον οὐ τῆς ἡλικίας τῆς ἐμῆς δεόμενον ἄλλ' ἀνδρὸς ἀνορθοῦσαν τὴν ἀκμὴν ἔχοντος καὶ τὴν φύσιν πολλῶν ἄλλων διαφέροντος,
- 11 ὁρῶν δ' ὅτι χαλεπὸν ἔστι περὶ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν δύο λόγους ἀνεκτῶς δ εἰπεῖν, ἄλλως τε κἄν ὁ πρότερον ἐκδοθεὶς οὕτως ἢ γεγραμμένος, ὥστε καὶ τοὺς βασκαίνοντας ἡμᾶς ὁ μιμεῖσθαι καὶ θαυμάζειν αὐτὸν μᾶλλον τῶν καθ'
- 12 ὑπερβολὴν ἐπαινοῦντων. ἀλλ' ὅμως ἐγὼ ταύτας τὰς δυσχερείας ὑπεριδῶν οὕτως ἐπὶ γῆρας γέγονα φιλότιμος, ὥστ' ἠβουλήθην ἅμα τοῖς πρὸς σέ λεγο- e μένοις καὶ τοῖς μετ' ἐμοῦ διατρίψασιν ὑποδείξειν καὶ ποιῆσαι φανερόν, ὅτι τὸ μὲν ταῖς πανηγύρεσιν ἐνοχλεῖν ἄ καὶ πρὸς ἅπαντας λέγειν τοὺς συντρέ- χοντας ἐν αὐταῖς πρὸς οὐδένα λέγειν ἔστιν, ἀλλ' ὁμοίως οἱ τοιοῦτοι τῶν λόγων ἄκυροι τυγχάνουσιν ὄντες τοῖς νόμοις καὶ ταῖς πολιτείαις ταῖς ὑπὸ
- 13 τῶν σοφιστῶν γεγραμμέναις ἄ, δεῖ δὲ τοὺς βουλομένους μὴ μάτην φλυαρεῖν ἀλλὰ προὔργου τι ποιεῖν, καὶ τοὺς οἰομένους ἀγαθὸν τι κοινὸν εὐρηκέναι ὅς τούς μὲν ἄλλους ἔαν πανηγυρίζειν, αὐτοὺς δ' ὧν εἰσηγοῦνται ποιήσασθαι τινὰ προστάτην τῶν καὶ λέγειν καὶ πράττειν δυναμένων καὶ δόξαν μεγάλην
- ς' 14 ἔχοντων, εἶπερ μέλλουσί τινες προσέξειν αὐτοῖς τὸν νοῦν ὅ, "Ἄπερ ἐγὼ γνοῦς διαλεχθῆναι σοὶ προσιδόμεν, οὐ πρὸς χάριν ἐκλεξάμενος, καίτοι πρὸ πολλοῦ ποιησαίμην ἂν σοι κεχαρισμένως εἰπεῖν, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τούτῳ τὴν b διανοίαν ἔσχον. ἀλλὰ τοὺς μὲν ἄλλους ἐώρων τούτους ἐνδόξους τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ πόλεσι καὶ νόμοις οἰκούντας, καὶ οὐδὲν ἐξὸν αὐτοῖς ἄλλο πράττειν πλὴν τὸ προσαιττόμενον, ἔτι δὲ πολλὸν καταδεστέρους ὄντας τῶν πραγ- 15 μάτων τῶν ῥηθησομένων, σοὶ δὲ μόνῳ πολλὴν ἐξουσίαν ὑπὸ τῆς τύχης δεδομένην καὶ πρέσβεις πέμψειν πρὸς οὐστίνας ἂν βουληθῆς καὶ δέχουσαι παρ' ὧν ἂν σοι δοκῆ ἄ, καὶ λέγειν ὅ, τι ἂν ἡγήσῃ συμφέρειν, πρὸς δὲ τούτοις c καὶ πλοῦτον ἄ καὶ δύναμιν κεκτημένον, ὄσσην οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων, ἄ μόνῳ τῶν ὄντων καὶ πείθειν καὶ βιάζεσθαι πέφυκεν ὧν οἶμαι καὶ τὰ ῥηθησόμενα 16 προσδεήσεσθαι. μέλλω γάρ σοι συμβουλευεῖν προστήναι τῆς τε τῶν Ἑλλήνων ὁμονοίας καὶ τῆς ἐπὶ τοὺς βαρβάρους στρατείας· ἔστι δὲ τὸ μὲν πείθειν

1. Ὁ Ἰσοκράτης γεννήθηκε τὸ 436. Τὸ «Φίλιππο» τὸν ἔγραψε τὸ 346.

2. Πολιτικός ἀντίπαλος τοῦ Ἰσοκράτους εἶναι ὁ Δημοσθένης καὶ τὸ κόμμα του. Στὴ λογοτεχνία καὶ στὴ ρητορική ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τοῦ Πολυδάμα, τοῦ Ἀριστοτέλους κ.ά. Γιά τὴ «μίμησι», πού ἀναφέρει ἐδῶ, δὲν ξέρουμε ἂν εἶναι ὑπερβολικός αὐτοθαυμασμός ἢ ἀλήθεια. Πρβλ. καὶ 12,16 κ.ε.

3. Ὑπαινιγμὸς στὶς πανηγυρικές ὁμιλίες τοῦ Γοργίου καὶ τοῦ Λυσίου γιὰ τὸ ἴδιο θέμα στὴν Ὀλυμπία. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ῥήτορες εἶχαν γράψει εἰδικούς λόγους καλῶντας τοὺς Ἑλληνας σὲ κοινὴ ἐκστρατεία κατὰ τῶν βαρβάρων, ἀλλὰ ἡ πολὺ ἀφηρημένη καὶ γενικὴ πρόσκλησις τῶν δὲν εἶχε, ὅπως ἦταν φυσικό, καμμίαν ἀπήχησι. Διαβάστηκαν ὑπὸ τύπον διαλέξεως στὴν Ὀλυμπία, ἐπομένως σὲ «πανηγυρίων», δὲν φαίνεται ὅμως οὔτε οἱ ἴδιοι νὰ θέλησαν νὰ ἐπιδιώξουν συγκεκριμένους πολιτικούς σκοπούς. Ἦταν μιά λογοτεχνικὴ ἐκμετάλλευσις ἑνὸς «κοινοῦ τόπου» στὴ συνείδησι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ Ἰσοκράτης ὅμως τονίζει ὅτι δὲν πρόκειται νὰ κἀν ἐπίδειξι, ἀλλὰ πολιτικὴ πρᾶξι. Πρβλ. καὶ Ἐπιστολῆς εἰς Διονύσιον 5-7.

4. Παλαιότερα, ἐπειδὴ οἱ λέξεις πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ἰσοκράτης ἐδῶ, θυμίζουσι τοὺς τίτλους ἔργων τοῦ Πλάτωνος (Νόμοι, Πολιτεία), εἶχε ὑποτεθῆ πὺς γίνεται ἀμεσος ὑπαινιγμὸς στὰ ἔργα του καὶ στὴν πολιτικὴν του θεωρίαν (Πρβλ. ἡδὴ τὸν Σπεύσιππο, Ἐπιστολαὶ Σωκρατικῶν XXX 2). Ἦταν ἄλλωστε φυσικό, ὁ ρεαλιστικός καὶ θετικός νοῦς τοῦ Ἰσοκράτους νὰ ἐβλεπε σὰν σοφιστικά κατασκευάσματα τίς πολιτικές θεωρίες τοῦ φιλοσόφου, πού δὲν ἔκανε πολιτικὴ, ἀλλὰ θεωρία τῆς πολιτικῆς, πολιτικὴ φιλοσοφία. Πάντως, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὰ πολιτικὰ προβλήματα προκαλοῦσαν τὸ ζωηρότερο ἐνδιαφέρον, καὶ μὲ τὸς τίτλους αὐτοὺς εἶχαν γραφῆ καὶ ἄλλα πολιτικὰ συγγράμματα. Πρβλ. Διογένης Λαέρτιος VI 1,16.—Ἀριστοτέλους, Πολιτικά 1265β 31, 1267β 22, 1299α 13.

5. Ἄν πρόκειται δηλ. νὰ μὴ μείνῃ δίχως ἀνταπόκρισιν ὁ λόγος τῶν, ἀλλὰ νὰ βρεθῆ κα.

- σ' ὄλους μας. Ἐτόλμησα λοιπὸν γιὰ τὸ ἴδιο θέμα καὶ πάλι νὰ σοῦ γράψω, ὅχι ἐπειδὴ δὲν εἶχα συνείδησι τῆς καταστάσεώς μου. Γνωρίζω πολὺ καλὰ ὅτι ὁ λόγος αὐτὸς δὲν χρειάζεται τὰ δικά μου τὰ χρόνια ἄ, ἀλλ' ἔταν ἂν- 11 τρα ἀκμαῖο καὶ ξεχωριστό, καὶ βλέπω ἀκόμη ὅτι γιὰ τὸ ἴδιο θέμα δύσκολο δ εἶναι νὰ γραφοῦν δυὸ λόγοι μὲ τρόπον ἀνεκτό, καὶ μάλιστα ὅταν ὁ πρῶτος ἔχει γραφῆ ἔτσι, ὥστε νὰ τὸν μιμοῦνται καὶ νὰ τὸν θαυμάζουν οἱ ἀντίπα- 12 λοί μας ὁ περισσώτερο κ' ἂν ὄσους ὑπερβολικά τὸν ἐπαινοῦν.
- 12 Ἄλλ' ὅμως ἐγὼ αὐτὲς τίς δυσκολίες καθόλου δὲν τίς λογάρισα, καὶ τόσο φιλόδοξος ἔγινα τώρα, στὰ γηρατεία μου, ὥστε θέλησα, μαζὶ μ' αὐτὰ e πού σοῦ ἀπευθύνω, νὰ ὑποδείξω συγχρόνως στοὺς φίλους μου καὶ μαθητὲς μου καὶ νὰ τοὺς φανερώσω πρῶτα : ὅτι τὸ νὰ κάνουμε θόρυβο στὶς πανηγύ- ρεις ἄ καὶ νὰ ἀποτεινώμαστε σ' ὄσους μαζεῦνται σ' αὐτές, εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ μὴν ἀποτεινώμαστε σὲ κανένα — αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ λόγοι εἶναι ἄγονοι, ὅπως ἀκριβῶς οἱ νομοθεσίαι καὶ τὰ πολιτεύματα πού κατασκευά- 13 ζουν οἱ σοφιστῆς ἄ — κ' ἔπειτα ὅτι πρέπει, ὅσοι θέλουν, νὰ μὴν ἀερολο- 85 γοῦν, ἀλλὰ νὰ κάνουν κάτι τὸ χρήσιμο, κ' ἀκόμη ὅσοι πιστεύουν πὺς ἔχουν κάτι γενικά ὠφέλιμο βρῆ, νὰ τοὺς ἀφήσουν αὐτοὺς νὰ κάνουν ἐπίδειξις μὲ τοὺς λόγους τῶν καὶ νὰ ἐπιζητήσουν οἱ ἴδιοι, γιὰ νὰ ἐνσαρκώσουν τὰ σχέ- δια τους, τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἱκανοὺς στοὺς λόγους καὶ στὶς πράξεις, καὶ τοὺς μὲ ἀναγνωρισμένο κύρος, ἂν θέλουν βέβαια κάποιοι νὰ βρεθοῦν πού θὰ τοὺς προσέξουν ἄ.
- ς' 14 Αὐτὰ ἐσκέφθηκα, καὶ γι' αὐτὸ ἀποφάσισα ν' ἀποταθῶ πρὸς ἐσένα, ὅχι θέλοντας νὰ σ' εὐχαριστήσω — ἂν καὶ, φυσικά, πολὺ θὰ μ' ἐνδιέφερε νὰ σοῦ ἦταν εὐχάριστα ὅσα θὰ σοῦ πῶ πάντως αὐτὸ δὲν ἦταν ὁ σκοπός μου : b Ἐβλεπα ὅμως οἱ ἄλλοι ἐξέχοντες ἄνδρες νὰ πολιτεύονται δεσμευμένοι ἀπὸ νόμους κ' ἀπὸ τὴν ψήφου τοῦ λαοῦ, καὶ νὰ μὴν ἔχουν τὴ δύναμι τίποτ' ἄλλο νὰ κάνουν, παρὰ μόνον ὅ, τι τοὺς προστάσσεται — καὶ περισσώτερον ἀκόμη : 15 Τοὺς ἔβλεπα νὰ εἶναι πολὺ κατώτεροι ἀπὸ τὰ θέματα πού θὰ ἀναπτυχθοῦν
- 15 ἐδῶ, καὶ μόνον σὲ σένα νὰ ἔχη δοθῆ ἀπ' τὴν τύχη μεγάλη δύναμις πολιτικὴ καὶ κάθε εὐχέρεια νὰ στέλνῃς, σ' ὄσους θὰ ἦθελες, πρέσβεις, καὶ νὰ δέχε- 80 σαι ἀπ' ὅπου θὰ ἐνόμιζες καλὸ ἄ, νὰ λῆς ὅ, τι θὰ θεωροῦσες πὺς εἶναι συμ- φέρον καί, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ, νὰ ἔχῃς πλοῦτον ἄ καὶ στρατιωτικὴ δύναμι ὄση c κανέναν ἄλλον Ἐλληνας, πλοῦτον καὶ δύναμι, τὰ μόνῳ πούμποροῦν νὰ πείθουν καὶ νὰ ἐξαναγκάζουν βιαίως.

Τὰ πλεονεκτήματα αὐτὰ εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ χρειασθοῦν γιὰ ὅσα θ' 16 ἀναπτύξω : Γιὰτὶ πρόκειται νὰ σὲ συμβουλευέσω νὰ ἡγηθῆς καὶ στὴ συμφι- λίωσι τῶν Ἑλλήνων καὶ στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν βαρβάρων. Νὰ πεισθοῦν

ποιος, πού θὰ τὸν μετατρέψῃ σὲ ἔργο, κάποιοι ἰσχυροὶ σὲ ἠθικές καὶ ὕλικές δυνάμεις πολι- 85 τικός. Ἡ γραφῆ τῶν κωδίκων Γ καὶ Ε (αὐτῶ ἀντὶ αὐτοῖς) δίνει νομίζω νόημα λιγώτερο πιθανόν.

6. Τὸ εἶχε διαπιστώσει πολλὲς φορὲς ἡδὴ ὁ Ἰσοκράτης, στὴν προσπάθειά του, νὰ βρῆ τὸν κατάλληλον ἡγέτη γιὰ τὰ Ἑλληνικά του σχέδια. Αὐτός, πού χρειάζεται, εἶναι ἕνας ἄν- 80 τρας ἀνώτερος ἀπὸ κάθε νομικὴ καὶ συνταγματικὴ ἐπιταγή, ὅπως ὁ περίφημος τοῦ Ἀρι- στοτέλους (Πολιτικά 1284α 14). Ἔνας ἀληθινὰ «ἐμψυχὸς νόμος». Τὸ πρόβλημα λοιπὸν δὲν ἔγ- κεται μόνον στὴν κατάλληλη πολιτικὴ, ἀλλὰ στὴν ἡγεσία. Πρβλ. καὶ 127 σὲ δ' ὡς περ ἄφρον γαγενήμενον. Στὶς νομικές καὶ συνταγματικές ἐπιταγὰς εἶχαν ὑποχωρήσει ἡδὴ ἕνας μεγα- 85 λος, ὁ Ἀγροῖακος, πού ἀναγκάστηκε ν' ἀφήσῃ τὴν ἐπίθεσι πού ἐτοίμαζε κατὰ τῶν Περσῶν καὶ νὰ γυρίσῃ στὴ Σπάρτη, μόλις τὸν ἀνακάλεσαν.

7. Τὸ 356 ὁ Φίλιππος ἀναγκάζει τὸ βασιλεῖα τῶν Θρακῶν Κετρίποριν νὰ τοῦ ἐκχωρήσῃ 80 ὅλη τὴν ἐκτασί ὡς τὸ Νέστο. Ἔτσι γίνεται κύριος τῶν χρυσορυχείων, τῶν πεδιάδων καὶ τοῦ Παγγαίου, πού τοῦ ἔδιναν κάθε χρόνο 1000 περίπου τάλαντα. Πρβλ. καὶ Δημοσθ. 80 XVIII 235.

πρὸς τοὺς Ἕλληνας συμφέρον, τὸ δὲ βιάζεσθαι πρὸς τοὺς βαρβάρους χρήσιμον. ἢ μὲν οὖν περιβολὴ παντὸς τοῦ λόγου τοιαύτη τις ἐστίν.

ζ' 17 Οὐκ ὀκνήσω δὲ πρὸς σὲ κατεπειν, ἐφ' οἷς ἐλύπησάν τινές με τῶν πλησιασάντων¹· οἶμαι γὰρ ἔσεσθαι τι προὔργου, δηλώσαντος γάρ μου πρὸς αὐτούς, ὅτι μέλλω σοι λόγον πέμπειν οὐκ ἐπίδειξιν ποιησόμενον²· οὐδ' ἔγκωμισασόμενον³· τοὺς πολέμους τοὺς διὰ σοῦ γεγεννημένους, ἔτεροι γὰρ τοῦτο ποιήσουσιν, ἀλλὰ πειρασόμενόν σε προτρέπειν ἐπὶ πράξεις οἰκειοτέρας καὶ καλλίους καὶ μᾶλλον συμφερούσας ὧν νῦν τυγχάνεις πρόρηθήμενος, οὕτως

18 ἐξεπλάγησάν, μὴ διὰ τὸ γῆρας ἐξεστηκώς ὡς τοῦ φρονεῖν, ὥστ' ἐτόλμησαν ἐπιπλήξαι μοι πρότερον οὐκ εἰσώθotes τοῦτο ποιεῖν, λέγοντες, ὡς ἀτόπιον καὶ λῖαν ἀνοήτοις ἐπιχειρῶ πράγμασιν, * ὅστις Φίλιππῳ συμβουλευσόντα λόγον μέλλεις πέμπειν, ὅς εἰ καὶ πρότερον ἐνόμιζεν αὐτὸν εἶναι τινος πρὸς τὸ φρονεῖν καταδεέστερον, νῦν διὰ τὸ μέγεθος τῶν συμβεβηκότων οὐκ ἔστιν ὅπως οὐκ οἶεται βέλτιον δύνασθαι βουλεύεσθαι τῶν ἄλλων. ἔπειτα,

19 καὶ Μακεδόνων ἔχει περὶ αὐτὸν τοὺς σπουδαιότατους, οὓς εἰκός, εἰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀπείρους ἔχουσιν⁴, τὸ γε συμφέρον ἐκείνῳ μᾶλλον ἢ σὲ ἰσχυρῶς γινώσκειν. ἔτι δὲ καὶ τῶν Ἑλλήνων πολλοὺς ἂν ἴδοις ἐκεῖ κατοικοῦντας⁵, οὐκ ἀδόξους ἀνδρας οὐδ' ἀνοήτους, ἀλλ' οἷς ἐκείνος ἀνακρινόμενος οὐκ ἐλάττω τὴν βασιλείαν πεποίηκεν ἀλλ' εὐχῆς ἀξία διαπέπρακται. τί γὰρ ἐλέλοιπεν; οὐ Θετταλούς⁶ μὲν τοὺς πρότερον ἐπάρχοντας Μακεδονίας⁷· οὕτως οἰκειῶς πρὸς αὐτὸν διακίεσθαι πεποίηκεν, ὥστ' ἐκάστους αὐτῶν μᾶλλον ἐκείνῳ πιστεύειν ἢ τοῖς συμπολιτευομένοις⁸; τῶν δὲ πόλεων τῶν περιτῶν ἰσχυρῶς ἐκείνῳ⁹· τὰς δὲ σφόδρα λυπούσας αὐτὸν ἀναστάτους πεποίηκεν¹⁰; Μάγνητας¹¹ δὲ καὶ Περραιβοὺς¹² καὶ Παίονας¹³ κατέστραπται καὶ πάντας

1. *Ἐπιδεικτικοὶ λόγοι* (Prunkreden) ἦταν ρητορικὰ ἔργα ὑπὸ τύπον ἀγορεύσεως, πρὸς σκοπὸς τοὺς ὄμιλοις εἶναι καθαρὰ λογοτεχνικός, χωρὶς καμμιά πρακτικὴ ἐπιδίωξι. Ἀποτελοῦσαν μαζί με τοὺς διαλόγους τὸ μόνο λογοτεχνικὸ εἶδος πεζογραφίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τοὺς ρητορικοὺς λόγους ἐνός Δημοσθένους π.χ., «λογοτεχνικά» οἱ ἀρχαῖοι καθόλου δὲν τοὺς ἐκτιμοῦσαν.

2. *Ἐγκώμιον* εἶναι ὀρισμένο λογοτεχνικὸ εἶδος, πρὸς τὸ καλλιέργησε πρῶτος ὁ Γοργίας. Θέματα ἐγκωμίων ἦταν ἡ μυθικὴ μορφή (π.χ. τὸ Ἐγκώμιον Ἀχιλλεύου ἀπὸ τὸ Γοργίας Ἀριστ. Ρητορικὴ 1418a32) ἢ ἀξιοσημειώμενα ὁμαδικὰ γεγονότα (π.χ. ἕνας πόλεμος· τέτοιου εἶδους ἐγκώμια ἦταν οἱ ἐπιτάφιοι) ἢ ἔθνη (ἐγκώμιον Ἡλείων τοῦ Γοργίου, Ἀριστ. Ρητορικὴ 1415b38) ἢ ἄλλα παράδοξα καὶ ἀπίθανα (Ἰ. Συκουτρῆ, Πλάτωνος Συμπόσιον 1934 σ. 26). Πρῶτος ὁ Ἰσοκράτης ἀρχισε σὲ πεζὸ λόγῳ νὰ ἐγκωμιάζει συγχρόνους καὶ ζῶντας (J. Sykutris, Isokrates' Enagoras, Hermes 1925, 24-53). *Ἐμμετρα ἐγκώμια ἦταν ἡθὴ οἱ ἐπὶνικοί.

3. Τίνος πράγματος ἀπείρους ἔχουσι οἱ Μακεδόνες; Ἀσφαλῶς εἶναι ἀμση ἀπάντησις τοῦ Ἰσοκράτους σὲ ὄρους χαρακτηριζὰς βαρβάρους τοὺς Μακεδόνες, ὅθεν οὐδ' ἀνδράποδον σπουδαῖον ἦν πρότερον (Δημοσθ IX 31). Μπορεῖ οἱ Μακεδόνες νὰ μὴν ἔξερουν φιλοσοφία καὶ λογοτεχνία, ρητορικὴ καὶ διαλεκτικὴ, ἔχουν ὅμως τὴ δυνατότητα τῆς θρησκείας καὶ συμφερούσης πολιτικῆς πράξεως, κάτι πρὸς τὸ ὅσον λείπει ἀπ' αὐτῶν Ἀθηναίους!

4. *Ἕλληνας* (τῆς νοτίου Ἑλλάδος κυρίως) ἀρχισαν νὰ συχνάζουν στὴν αὐλὴ τῶν ἡγεμόνων τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὸ 413, ὅταν ἀνέβηκε στὸ θρόνον τῆς Πέλλας ὁ Ἀρχέλαος, γιὰ τὸν ὅποιον θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπαναλάβῃ, ὅτι εἶπαν γιὰ τὸν Πέτρο τὸ Μεγάλο τῆς Ρωσίας, ὅτι «ἀνοίξε ἕνα παράθυρο στὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό». Ἐχε μείνει ἐκεῖ ὁ Ἀγάθων, ὁ Ζεῦξ, ὁ Εὐριπίδης, εἶχε προσκληθῆ ὁ Σωκράτης, καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου γνωστοὶ Ἕλληνας εἶναι Πύθων ὁ Βυζάντιος, Εὐμένης ὁ Καρδιανός, ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης.

5. Γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Φίλιππος ἀσχολεῖται με τοὺς Θεσσαλοὺς τὸ 357. Τὸ 354 ξανάρχεται ὕστερ' ἀπὸ πρόσκλησι τῶν Ἀλευαδῶν τῆς Λαρίσης, πρὸς πολεμοῦσαν με τὸν τύραννον τῶν Φερῶν Λυκόφωνα, ἀλλ' οἱ Φεραῖοι συμμαχοῦν με τοὺς Φωκεῖς καί, ὕστερ' ἀπὸ μερικὴς δευτερευούσης σημασίας ἐπιτυχίας του, ὁ Φίλιππος ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ στὴ Μακεδονία. Τὸ 353 ἐκστρατεύει με μεγαλύτερη προετοιμασία καὶ ὑποβοηθούμενος ἀπ' τὸ κοινὸ τῶν Θεσσαλῶν, πρὸς τὸ προσελκεῖ με κατάλληλῃ διπλωματία, συναντᾶται στὸν Ἄλμυρὸ με τοὺς Φωκεῖς (ἀρχηγὸς τῶν ἦταν ὁ Ὀνόμαχος), τοὺς συντρίβει, στρέφεται ἔπειτα πρὸς τῆς Φερῆς καὶ τῆς ἀναγκάζει νὰ παραδοθῶν. Ἡ διεύθυνσις αὐτῆ τοῦ

οἱ Ἕλληνας εἶναι συμφέρον· βιάως νὰ ἐξαναγκασθῶν οἱ βάρβαροι — χρήσιμο.

Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι περίπου ὁλόκληρης τῆς ὁμιλίας μου ὁ σκελετός.

ζ' 17 Δὲν θὰ διατάσω ὄμως νὰ σοῦ φανερώσω με τί ἀπόψεις με δυσαρέστησαν μερικὰ πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντός μου. Νομίζω ἄλλωστε πὸς κάπως θὰ ὠφελήσῃ. Ὅταν τοὺς ἀνακοίνωσα πὸς πρόκειται νὰ σοῦ στείλω ἕνα λόγο, πρὸς δὲν θὰ εἶχε καμμιά ἐπιδεικτικὴ πρόθεσι¹, οὔτε θὰ ἐγκωμιάζε² τοὺς πολέμους πρὸς ἕκαστον (αὐτὸ ἄλλωστε θὰ γίνῃ ἀπὸ ἄλλου), ἀλλὰ πρὸς θὰ προσπαθοῦσε νὰ σὲ κἀνῃ νὰ στραφῆς σὲ πράξεις περισσότερο ἐλληνικῆς, καλύτερας καὶ πρὸς ὠφέλιμες ἀπ' ὅτι ἔως τώρα ἔτυχε νὰ προτιμῆς, τόσο

18 ξαφνιάστηκαν, μήπως ἀπὸ τὰ γεράματα δὲν ξέρω τί κάνω, ὥστε τόλμησαν νὰ μοῦ κάνουν παρατήρησι, πρᾶγμα πρὸς δὲν τὸ συνηθίζαν ἄλλοτε, καὶ νὰ μοῦ λέν ὅτι ἀσχολοῦμαι με ἀπίθανα καὶ ἐντελῶς παράλογα πράγματα, * πρὸς δὲν πρόκειται σὲ Φίλιππο νὰ στείλῃς λόγο συμβουλευτικὸ, σὲ Φίλιππο, πρὸς κί ἂν παλαιότερα ἔθεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του λιγώτερο ἰκανὸν ἀπὸ ἄλλους νὰ βρῆσκῃ τὸ σωστό, τώρα, ἐπειδὴ εἶναι πολὺ μεγάλα ὅσα ἔγιναν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ νομίζῃ πὸς εἶναι ἰκανὸς καλύτερα ἀπ' τοὺς ἄλλους νὰ σκέπτεται. Ἀλλωστε, περιστοιχίζεται κί ἀπ' τοὺς σπουδαιότερους Μακεδόνες, πρὸς εἶναι φυσικὸ, κί ἂν τίποτε ἄλλο δὲν ξέρουν³, νὰ ξέρουν πάντως καλύτερ' ἀπὸ σένα νὰ ξεχωρίζουν ὅσα συμφέρουν σ' ἐκεῖνον. Μπορεῖς ἀκόμη νὰ ἴδῃς νὰ κατοικοῦν ἐκεῖ πολλοὶ Ἕλληνας, οὔτε ἀσημάντοι, οὔτε ἄκριτοι, πρὸς με τὴ συνεργασία τοὺς μάλιστα ὄχι μόνο δὲν ἔβλαψε τὴν ἡγεμονία του,

20 ἀλλὰ καὶ κατάρθρωσε πράγματα ἀντάξια μ' ὅσα μπορούσαμε νὰ ἐπιχρησώμεθα. Γιατὶ πρὸς ἔχει φαῖν κατὰ περισσότερο; Δὲν ἔχει καταρθῶσαι νὰ παρασύρῃ τόσο με τὸ μέρος του τοὺς Θεσσαλοὺς⁴, τοὺς παλιούς ἐπικυρίαρχους τῆς Μακεδονίας⁵, ὥστε καθένας τοὺς νᾶχῃ περισσότερη ἐμπιστοσύνη σ' ἐκεῖνον παρὰ στοὺς συμπολίτες του⁶; Κί ἀπ' τὰ γειτονικά του κράτη⁷, ἀλλὰ με τῆς εὐεργεσίας του δὲν τὰ τράβηξε νὰ συμμαχῆσιν μαζί του⁸,

21 κί ἄλλα, πρὸς τὸν ἐνοχλοῦσαν πολὺ, δὲν τὰ κατέστρεψε ὁλότελα⁹; Δὲν ἔχει ἐκμηδενίσει τοὺς Μάγνητας¹⁰, τοὺς Περραιβοὺς¹¹, τοὺς Παίονες¹² καὶ

Φιλίππου στὴ Θεσσαλία εἶχε πολλὰ ἀποτελέσματα: α) Τὸ μακεδονικὸ κράτος ἐπεκτείνεται πρὸς νότον ἔως τῆς Θερμοπύλης καὶ ἀποκτᾶ ἔτσι ὄχι μόνο νέες ἐδαφικῆς ἐκτάσεις, ἀλλὰ καὶ σημαντικώτατην ἐνίσχυσι, στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ, ἀπὸ τῆς πλούσιας Θεσσαλικῆς πόλεως (πρβλ. 15, 155). β) Γιὰ πρώτη φορὰ τώρα οἱ Μακεδόνες συνδέονται με τοὺς Θηβαίους ὕστερ' ἀπὸ ἐκστρατεία πρὸς ἕκαστον τῶν Θηβῶν ὁ νικητῆς τοῦ Φιλίππου τὸ 354 Ὀνόμαχος. γ) Ὁ Φίλιππος, ἂν καὶ ὑποτάσῃ τὴ Θεσσαλία, τὴ διοικεῖ με τὸ παλαιὸ ὁμοσπονδιακὸ σύστημα τῶν Μακεδόνων, πρὸς ἐπιτρέπει μιὰ σχετικὴν αὐτονομία. *Ἐτσι οἱ Θεσσαλοὶ, ἂν καὶ διατηροῦν τὴν παλιὰ τους αὐτονομία κατὰ πόλεις, σταματοῦν πρὸς τὸ συνεχῆς παλιὸς μεταξύ τῶν ἀγῶνες (8, 118) καὶ φυσικὰ ἐγνομοῦν τὸ Φίλιππο γι' αὐτὸ.

6. Κυριαρχία τῶν Θεσσαλῶν στὴ Μακεδονία δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ἔχει μᾶλλον ὄψι του ἐδῶ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς Θεσσαλικῆς διπλωματίας στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν Μακεδόνων, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀρχελαίου (399), ἔως τῆς ἀνάρρησι τοῦ Φιλίππου (Mathieu). Πρβλ. Δημοσθ. XXIII, 111 καὶ Σχόλια Αἰσχίνου II, 26.

7. Ἰσως ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμένα πολιτικὰ γεγονότα, ἀγνωστα ὄμως σὲ μᾶς.

8. Δὲν ἐννοεῖ φυσικὰ μόνο τὴ Θεσσαλία, ἀλλὰ καὶ τῆς πόλεις πρὸς βρίσκονται κοντὰ τῆς καὶ γύρω τῆς.

9. Π.χ. τῆς Φερῆς, στῆς ὁποῖες ξανάδωσε τὴν ἐλευθερία, τῆς ἀπῆλλαξε δηλ. ἀπὸ τὸ τυραννικὸ καθεστὸς καὶ τῆς συνέδεσε με τὴ νέα διοίκησι τῆς Θεσσαλίας. Διόδωρος XVI 38.

10. Τὴν τῆρησιν αὐτῆς ὑπέστησαν ἡ Μεθώνη, ἡ Ὀλυμπός, ἡ Ποτιδαία καὶ ἄλλες πόλεις στὴ Χαλκιδική. Οἱ ἀθηναϊκῆς αὐτῆς πόλεις, πρὸς χάθησαν, ὅσο πόνος κί ἂν δύνουν στὸν Ἀθηναίων Ἰσοκράτη, εἶναι ὄμως ἕνα μεγάλον ἐπιχείρημα γιὰ τὴν πανελληνίαν πολιτικὴν του.

11. Στὴν ἀνατολικὴ Θεσσαλία μεταξύ τοῦ 354 καὶ 352.

12. Στὴ βορειοδυτικὴ Θεσσαλία, τὴν ἴδιαν ἐποχὴ.

13. Στὴ βορειοανατολικὴ Μακεδονία, ἀμέσως μόλις ἀνέβηκε σὲ θρόνον.

ὕπηκούς αὐτοὺς εἴληφεν; τοῦ δ' Ἰλλυριῶν πλήθους πλὴν τῶν παρὰ τὸν Ἄδριαν οἰκούντων ἔγκρατης καὶ κύριος γέγονεν; ἀπάσης δὲ τῆς Θράκης οὗς ἠβουλήθη δεσπότης κατέστησεν¹; τὸν δὲ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα δια-
 22 πεπραγμένον οὐκ οἶει πολλὴν μωρίαν καταγνώσεσθαι τοῦ πέμψαντος τὸ βι-
 βλίον καὶ πολὺ διεψεύσθαι νομεῖν τῆς τε τῶν λόγων δυνάμεως καὶ τῆς αὐ-
 23 τοῦ διανοίας;² ταῦτ' ἀκούσας ὡς μὲν τὸ πρῶτον ἐξεπλάγην, καὶ πάλιν
 ὡς ἀναλαβὼν ἑμαυτὸν ἀντίειπον πρὸς ἕκαστον τῶν ῥηθέντων, παραλείψω, μὴ
 καὶ δόξω τισὶ λίαν ἀγαπᾶν, εἰ χαριέντως αὐτοὺς ἡμυνάμην³ λυπήσας δ' οὖν
 μετρίως, ὡς ἑμαυτὸν ἔπειθον, τοὺς ἐπιπλήξαι μοι τολμήσαντας, τελευτῶν
 24 οὐδὲν ἄλλο περὶ αὐτοῦ, πλὴν ὅτι ἂν ἐκείνοις δόξη. τούτων ἀκούσαντες
 ἀπῆλθον, οὐκ οἶδ' ὅπως τὴν διάνοιαν ἔχοντες, πλὴν οὐ πολλὰς ἡμέρας⁴
 25 ὕστερον ἐπιτελεσθέντος τοῦ λόγου καὶ δειχθέντος αὐτοῖς τοσοῦτον μετέ-
 πεσον, ὥστ' ἡσχύνοντο μὲν ἔφ' οἷς ἐθρασύναντο, μετέμελε δ' αὐτοῖς
 26 ἀπάντων τῶν εἰρημένων, ὠμολόγουν δὲ μηδενὸς πώποτε τοσοῦτον πράγ-
 ματος διαμαρτεῖν, ἔσπευδον δὲ μᾶλλον ἡγῶ πεμφθῆναι σοι τὸν λόγον
 27 τοῦτον, ἔλεγον δ' ὡς ἐλπίζουσιν οὐ μόνον σέ καὶ τὴν πόλιν ἔξιν μοι χάριν ἢ
 ὕπερ τῶν εἰρημένων ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἑλλήνας ἅπαντας.
 28 Τούτου δ' ἔνεκα σοι ταῦτα διήλθον, ἵν' ἂν τί σοι φανῇ τῶν ἐν ἀρχῇ
 λεγομένων ἢ μὴ πιστὸν ἢ μὴ δυνατόν ἢ μὴ πρέπον σοι πράττειν, μὴ δυσχε-
 ράνας ἀποστής τῶν λοιπῶν, μηδὲ πάθῃς ταῦτ' οἷς ἐπιτηδεῖς τοῖς ἐμοῖς
 29 ἀλλ' ἐπιμεινῆς ἡσυχάζουσαν ἔχων τὴν διάνοιαν, ἕως ἂν διὰ τέλους ἀκούσης
 ἀπάντων τῶν λεγομένων. οἶμαι γὰρ ἔρεῖν τι τῶν δεόντων καὶ τῶν σοὶ συμ-
 30 φερόντων. Καίτοι μ' οὐ λέλλῃθην, ὅσον διαφέρουσι τὰς λόγων εἰς τὸ πεί-
 31 θειν οἱ λεγόμενοι τῶν ἀναγινωσκομένων, οὐδ' ὅτι πάντες ὑπειλήφασι τοὺς
 32 μὲν περὶ σπουδαίων πραγμάτων καὶ κατεπειγόντων ῥητορεύεσθαι, τοὺς δὲ
 33 πρὸς ἐπίδειξιν καὶ πρὸς ἐργολαβίαν γεγράφθαι⁵. καὶ ταῦτ' οὐκ ἀλόγως
 34 ἔγνώκασιν⁶· ἐπειδὴν γὰρ ὁ λόγος ἀποστερηθῆ τῆς τε δόξης τῆς τοῦ λέγοντος
 καὶ τῆς φωνῆς καὶ τῶν μεταβολῶν τῶν ἐν ταῖς ῥητορείαις γιγνομένων, ἔτι δ
 35 δὲ τῶν καιρῶν καὶ τῆς σπουδῆς τῆς περὶ τὴν πράξιν, καὶ μηδὲν ἢ τὸ συνα-
 γωνιζόμενον καὶ συμπεῖθον⁷, ἀλλὰ τῶν μὲν προειρημένων ἀπάντων
 36 ἔρρημος γένηται καὶ γυμνός, ἀναγινώσκῃ δὲ τις αὐτὸν ἀπιθάνως καὶ μηδὲν
 37 ἦθος ἐνημαινόμενος ἀλλ' ὡσπερ ἀπαριθμῶν⁸, εἰκότως, οἶμαι, φαῦλος
 εἶναι δοκεῖ τοῖς ἀκούουσιν. ἅπερ καὶ τὸν νῦν ἐπιδεικνύμενον μάλιστα⁹ ἂν
 βλάβει καὶ φαυλότερον φαίνεσθαι ποιήσειεν¹⁰· οὐδὲ γὰρ ταῖς περὶ τὴν λέξιν

1. Λεπτομέρειες γιὰ τὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτῆ δὲν ξέρουμε πολλές (πρβλ. καὶ Δημοσθένους 1, 13 ὡχετ' εἰς Θράκην· εἰτ' ἔκει τούς μὲν ἐκβαλῶν, τοὺς δὲ καταστήσας τῶν βασιλέων...). Πάντως ὁ Φίλιππος θὰ φρόντισε νὰ ἀνεβάσῃ στὸ θρόνον ἡγεμόνες ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσαν τῆ δικῆ του πολιτικῆ καὶ θὰ τὸν βοηθοῦσαν. Στὴ Θράκῃ περνᾶει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 356, μὲ τὸ πρόσημα νὰ βοηθῆσῃ τοὺς Θάσιους ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα Κετρίποριν, ποὺ τοὺς ἐπέειξε μὲ τὸν Θρακικὸ τοῦ στρατοῦ καὶ τοὺς Ἰλλυριοὺς συμμάχους του. Τὸ 351 εἰσβάλλει γιὰ δευτέρη φορὰ καὶ, ἐκμεταλλευόμενος ἔριδες μεταξὺ τῶν Θρακῶν ἡγεμόνων, συμμαχεῖ μὲ τοὺς πρῶην ἐχθροὺς του Κετρίποριν καὶ Ἀμάδοκο. Τὸ γεγονός ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἰσοκράτης, ἔγινε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὴν ἐποχὴν αὐτῆ. Γιὰ τρίτη φορὰ βρίσκεται στὴ Θράκῃ τὴν ἐποχὴ τῆς συνάψεως τῆς Φιλοκρατείου εἰρήνης.

2. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ κατὰ τῆς προθέσεως τοῦ Ἰσοκράτους δὲν ἦταν μόνον ἀπόψεις τῶν μαθητῶν του καὶ φίλων του. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης τὰ αἰσθάνεται πολὺ ἰσχυρὰ, γι' αὐτὸ ἀλλοστε καὶ τὰ συζητεῖ. Δὲν τὰ παρουσιάζει ὅμως σὰν δικὰ του, γιατί δὲν θὰ ταίριαζε στὸν ὕμνητὴ τοῦ Φιλίππου ὁ ἴδιος νὰ τὰ τοῖσιν — θὰ ἦταν ἀδυναμία καὶ τοῦ λόγου του καὶ τῆς διπλωματικῆς λεπτότητος ἐνός πολιτικοῦ.

3. Οἱ πολιτικοὶ λόγοι ἐξεφώνοντο στὴ βουλὴ καὶ στὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου — ἐκεῖ ὅπου ὁ ἀνταγωνισμὸς ἦταν ἀμεσώτερος καὶ σκληρότερος. Ὁ χαρακτήρας μάλιστα αὐτὸς τῆς πολιτικῆς διαμάχης ἦταν τόσο γενικός, ὥστε καὶ φυλλάδια μὲ περιεχόμενο πολιτικὸ, ποὺ δὲν

δὲν τοὺς ἔχει μεταβάλει ὄλους σὲ ὑπηκούς; Δὲν ἔγινε κύριος καὶ ἐξου-
 38 σιαστής ὄλων τῶν Ἰλλυριῶν, ἐκτός ἀπ' ὅσους βρίσκονται κοντὰ στὴν
 Ἄδριατική; Δὲν ἀνέβασε ὅποιους θέλησε στὸ ἀξίωμα τῶν ἡγεμόνων τῆς
 39 Θράκης¹; Καὶ δὲν νομίζεις λοιπόν, ἐκείνος ποὺ τόσα πολλὰ καὶ μεγάλα
 40 ἐπραγματοποίησε, πὼς θὰ χαρακτηρίσῃ πολὺ ἀνόητος τὸν ἀποστολέα τοῦ
 41 φυλλαδίου, καὶ πὼς θὰ σχηματίσῃ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι πολὺ γελάστηκε καὶ
 42 γιὰ τὴ δύναμιν τῶν ἑλθόντων καὶ γιὰ τὶς πνευματικὲς του ἱκανότητες²;³

Πὼς ξαφνιάστηκε στὴν ἀρχή, ὅταν τ' ἄκουσα αὐτὰ, καὶ πὼς ὕστερα συ-
 νῆλθα καὶ ἀντέκρουσα ὅσα εἶπανε, ἕνα-ἕνα, θὰ παραλείψω, γιὰ νὰ μὴ
 νομίσουν μερικοὶ πὼς αὐτοκολλακέομαι ὑπερβολικὰ μὲ τὴ δεξιότητα τῶν
 43 ἀπαντήσεών μου. Ἄφοῦ πάντως στενοχώρησα ἄρκετὰ, καθὼς τουλάχιστον
 44 μοῦ φαίνονταν, ὅσους ἐτόλμησαν νὰ μοῦ κάνουν παρατήρησι, στὸ τέλος
 45 τοὺς ἔδωσα τὴν ὑπόσχεσι, ὅτι μόνον σ' αὐτοὺς, ἀπ' ὄλους τοὺς συμπολίτες
 μου, θὰ παρουσιάσω τὸ λόγο, καὶ δὲν θὰ κάνω τίποτ' ἄλλο σχετικῶς, παρὰ
 46 μόνον ὅτι νομίσουν ἐκείνοι καλὸ.

Τὰ ἄκουσαν καὶ φύγανε, δὲν ξέρω μὲ τί σκέψεις. Ἄλλ' ὅμως, ὕστερ⁴ 87
 47 ἀπὸ λίγες μέρες, ἀφοῦ τελείωσα τὸν λόγο καὶ τοὺς τὸν διάβασα, τόσο
 48 πολὺ ἄλλαξαν στάσι, ὥστε τώρα ντρέπονταν γιὰ ὅσα εἶχαν τὸ θράσος
 νὰ ποῦν, μετανοοῦσαν γιὰ τὶς προηγούμενες κρίσεις των καὶ ὁμολογοῦσαν
 49 ὅτι ποτὲ ἄλλοτε δὲν ἔκαναν τόσο μεγάλο σφάλμα. Ἐφρόντισαν μάλιστα
 περισσότερο ἀπὸ μένα νὰ σοῦ σταλῇ αὐτὸς ὁ λόγος, λέγοντας πὼς ἐλ-
 50 πίζουν ὅτι γιὰ τὶς συμβουλές μου ὄχι μόνον ἐσὺ καὶ ἡ πόλις, ἀλλὰ καὶ ὅλ' ἢ
 51 οἱ Ἕλληνες θὰ μ' εὐγνωμονεῖτε.

88 Ὁλ' αὐτὰ σοῦ τὰ ἀνεπτύξα γιὰ νὰ μὴ δυσφορήσῃς καὶ δὲν διαβάσῃς τὰ
 89 ὑπόλοιπα, ἂν σοῦ φανῇ κάτι ἀπ' ὅσα λέγονται στὴν ἀρχὴ ἐπισφαλές ἢ
 90 ἀπραγματοποίητο εἶτε ἀταίριαστο σὲ σένα, καὶ γιὰ νὰ μὴν πάθῃς τὸ ἴδιο
 91 μὲ τοὺς φίλους μου, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπιμεινῆς μὲ ἡρεμίαν μέχρις ὅτου ἀκούσης
 92 ὡς τὸ τέλος τὰ λόγια μου. Γιατὶ πιστεύω πράγματι πὼς θὰ σοῦ πῶ κάτι.
 93 25 ποῦ σοῦ ταираάζει καὶ σὲ συμφέρει. Ἄν καὶ βέβαια δὲν μοῦ διαφεύγει, πόσο
 94 διαφέρουν κατὰ τὴν πειστικότητα οἱ λόγοι ποὺ ἐκφωνοῦνται ἀπ' αὐτοὺς ποὺ
 95 διαβάσκονται, οὔτε ὅτι ὄλοι νομίζουν, πὼς οἱ ἀφιερωμένοι σὲ σοβαρὰ καὶ
 96 κατεπειγόντα θέματα λόγοι ἐκφωνοῦνται, ἐνῶ κατὰ κανὸνα γράφονται ὅσοι
 97 προορίζονται γιὰ ἐπίδειξιν ἢ γιὰ κερδοσκοπία⁵. Ἡ γνώμη βέβαια αὐτὴ δὲν
 98 εἶναι ἐσφαλμένη. Γιατὶ ὅταν ὁ λόγος στερηθῇ καὶ τὴν προσωπικὴν γοητεία τοῦ
 99 ὁμιλητοῦ καὶ τῆ φωνῆ του καὶ τὶς ρητορικὲς ἀποχρώσεις, μαζί μ' αὐτὰ καὶ
 100 τὴν ἐπικαιρότητα καὶ τὴν ἀνάγκη γρήγορα νὰ γίνῃ ἢ πράξις, καὶ δὲν ὑπάρχει
 101 τίποτε ποὺ νὰ συμφερῇ καὶ νὰ συμπεῖθῃ⁶· ὅταν ἀπ' ὅλ' αὐτὰ ὁ λόγος εἶ-
 102 ναι ἔρρημος καὶ γυμνός, καὶ τὸν διαβάξει κάποιος χωρὶς πειστικὸτητα καὶ
 103 χωρὶς κανένα χρωματισμὸ, ἀκριβῶς σὰ νὰ κἀνῃ ἀπαριθμῆσι⁷ — εὐλόγα,
 104 27 νομίζω, φαίνεται ἀσήμαντος σὲ ὅσους τὸν ἀκοῦνε. Ὁλ' αὐτὰ βέβαια θὰ
 105 μπουροῦσαν νὰ βλάβουν καὶ νὰ κάνουν χειρότερος νὰ φαίνεται ὁ λόγος ποῦ

προορίζονταν γιὰ τὸ βῆμα, κυκλοφοροῦσαν ὑπὸ τύπον ἀγορεύσεως, στὸ δικαστήριον π. χ. — Τέτοιοι εἶναι ὁ XXV λόγος τοῦ Λυσίου.

4. Γενικώτερα εἶναι ἡ γνώμη ἀλλογενῆ ἀντιλήψις, πὼς μόνον ἡ αἰσθητὴ παρουσία τοῦ ἄλλου μπορεῖ νὰ πείσῃ καὶ νὰ μεταβάλῃ μιὰ σκέψιν, ἕνα αἰσθημα, μιὰ ἀπόφασιν. Μὲ τὴν ἄμεση παρουσία του θὰ μπορῇ νὰ παρακολουθῇ ὅλες τὶς ψυχολογικὲς ἀποχρώσεις τοῦ συνομιλητοῦ, θὰ ρυθμίξῃ τὴ φωνὴν του, τὰ ἐπιχειρήματα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγκη τῆς στιγμῆς. Πρβλ. καὶ Ἐπιστολῆς εἰς Διονύσιον 23. Περιφῆμὸς γιὰ τὴν ἴδιαν ἀποφῆσιν εἶναι τὸ χωρίον τοῦ Πλάτωνος Φαῖδρος 275c-e.

5. Ὁ Φίλιππος θὰ ἄκουε τὸν λόγο διαβαζόμενον ἀπὸ τὸν γραμματέα του. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ἀρχαῖοι ἐδιάβαζαν πάντοτε βυνατὰ — καὶ ὅταν ἐδιάβαζαν μόνον τοὺς.

εὐρυθμίαις καὶ ποικιλίαις κεκοσμήκαμεν ¹ αὐτόν, αἷς αὐτός τε νεώτερος ὢν ἐχρώμην ² καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπέδειξα ³, δι' ὧν τοὺς λόγους ἡδίους ἂν ἄμα ⁴ 28 καὶ πιστοτέρους ποιοῖεν ⁴. ὦν οὐδὲν ἔτι δύναμαι διὰ τὴν ἡλικίαν, ἀλλ' ἀπόχρη μοι τοσοῦτον, ἦν αὐτὰς τὰς πράξεις ἀπλῶς δυνηθῶ διελεῖν. ἠγοῦμαι δὲ καὶ σοὶ προσήκειν ἀπάντων τῶν ἄλλων ἀμελήσαντι ταύταις μόναις προ- ⁵ 29 σέχειν τὸν νοῦν. οὕτω δ' ἂν ἀκριβέστατα καὶ κάλλιστα θεωρήσειας, εἴ τι τυγχάνομεν λέγοντες, ἦν τὰς μὲν δυσχερεῖας τὰς περὶ τοὺς σοφιστὰς καὶ τοὺς ἀναγινωσκομένους τῶν λόγων ἀφέλης, ἀναλαμβάνων δ' ἕκαστον αὐτῶν εἰς ⁶ τὴν διάνοιαν ἐξετάζης, μὴ πάρεργον ποιούμενος μηδὲ μετὰ βραθυμίας, ἀλλὰ μετὰ λογισμοῦ καὶ φιλοσοφίας, ἧς καὶ σὲ μετεσχέκεναι φασίν ⁷ μετὰ γὰρ τούτων σκοπούμενος μάλλον ἢ μετὰ τῆς τῶν πολλῶν δόξης ἄμεινον ἂν βουλεύσαιο περὶ αὐτῶν.

(Ἔπεται τὸ τέλος)

1. Κανονικῶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἐνικὸν ἀριθμὸν, ἀλλὰ πολλὲς φορὲς ὁ Ίσοκράτης, μι- λῶντας γιὰ τὸν ἑαυτοῦ, χρησιμοποιοῖ καὶ πληθυντικόν. Ἡ ἐναλλαγὴ αὕτη γίνεται κάποτε (μέσα πάντως στὴν ἴδια φράσι. Σπανίως χρησιμοποιεῖται στὴν ἴδιαν ἀλόκληρη φράσι μόνον ὁ πληθυντικὸς. Πρβλ. 1,11. ἡμᾶς ὁ πᾶς χρόνος — καταριθμηραίμεθα) γιὰ ν' ἀποφευχθῆ ἡ χασμωδία, πού ὁ Ίσοκράτης δὲν τὴν χρησιμοποιεῖ ποτέ, ἐπομένως γιὰ τεχνικοὺς λόγους, 3,60. 5,27. 5,83 κ.ά. Πολλὲς φορὲς ὅμως ἡ ἐναλλαγὴ αὕτη ρυθμίζεται ἀπὸ ψυχολογικοὺς λό- γους — ὅπως ὅταν πρόκειται νὰ μετριάσῃ ὁ προσωπικὸς τόνος μιᾶς ἐκφράσεως μετὰ τὴν συμ- μετοχὴ ἑνὸς ἄλλου (pluralis maiestatis, ὅπως ἐδῶ), ἢ ὅταν θέλῃ νὰ δώσῃ θερμότερον τόνο στό λόγο του μετὰ τὸ νὰ συμπεριλάβῃ σ' αὐτόν καὶ τὸν ἀμέσως ἐνδιαφερόμενον ἀκροατή.

2. Τέτοιοι λόγοι εἶναι ἡ Ἑλένη καὶ ὁ Βαῦσειρις, ἀληθινὰ πεζοτραγούδα.

3. Ἀπὸ τῆ σχολῆ του προῆλθαν οἱ γνωστοὶ γιὰ τὸ style τους ἱστοριογράφοι Θεόπομος, Ἐφορος, Ἀνδροτίων, οἱ ρήτορες Ἰσαῖος, Ὑπερίδης, Λυκούργος, οἱ πολιτικοὶ Τιμόθεος, Κά- λιππος, Χαρμαντίδης κ.ά. Γιὰ τοὺς μαθητὲς του γενικὰ εἶχε γράψῃ εἰδικὸ σύγγραμμα, πού δὲν σώζεται σήμερον, ὁ Ἐρμιππος.

4. Ἡ ἀντίληψις αὕτη τοῦ Ίσοκράτους ἔγινε σὲ ἄλλους σοφιστὰς καὶ πολιτικοὺς θαυ-

σοῦ παρουσιάζω τώρα. Γιατί, ἐκτός ἀπ' αὐτά, οὔτε μὲ τὴς εὐρυθμίας καὶ τὴς λεκτικῆς ποικιλίας τὸν στολίσασαμε ¹, αὐτὲς πού κι' ὁ ἴδιος νεώτερος χρησιμοποιοῦσα ² καὶ σ' ἄλλους τὴς ἐδίδαξα ³, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κάνουν ⁴ 28 πῶς εὐχάριστους τοὺς λόγους καὶ πῶς πειστικούς ⁴. Ἐξ αἰτίας τῆς ἡλικίας 88 μου, τίποτε τώρα δὲν μπορῶ ἀπ' αὐτά, μὲ τόσο μόνο ἱκανοποιημένος: "Ἄν κατορθώσω νὰ διαπραγματευθῶ χωρὶς κανένα στολίδι τὴς ἴδιας τὴς πρά- ξεις. Πιστεύω μάλιστα ὅτι καὶ σὲ σένα ταιριάζει ν' ἀμελήσῃς ὅλα τ' ἄλλα ⁵ 29 καὶ νὰ προσέξῃς μόνο σ' αὐτὲς. Ὁ καλύτερος ἄλλωστε κι' ὁ πῶς σωστός τρόπος γιὰ νὰ καταλάβῃς ἂν λέμε τίποτε τὸ οὐσιῶδες, θὰ ἦταν ὁ ἐξῆς: "Ἄν παραμερίσῃς ὅσα χαρακτηρίζουν τὰ σοφιστικά καὶ ἐπιδεικτικά κατασκευά- ⁶ σματα καὶ, πέρνοντας ἕνα - ἕνα τὰ λόγια μου, τὰ ἐξετάζῃς προσεκτικά, ὄχι μὲ ἀδιαφορία, ἀλλὰ μὲ θετικὴ σκέψι, μὲ πνεῦμα εὐρύτερον καὶ μὲ νοῦ κριτι- κό, πού, ὅπως λένε, σὲ χαρακτηρίζει καὶ σένα ⁷. Μ' αὐτόν τὸν τρόπο μόνο, ὄχι μὲ τὸ τί νομίζουν ὠραῖο οἱ πολλοί, θὰ μποροῦσες γιὰ τὰ θέματα τοῦ λόγου μου σωστά νὰ σκεφθῇς.

(Ἔπεται τὸ τέλος)

μάσιο ὄργανο καπηλείας. Ὁ ἐξαιρετικὸς εὐαίσθητος στὴ φόρμα ἑνὸς λόγου Ἀθηναϊκὸς λαός, πού τὸν 4. αἰῶνα ἦταν πῶς ἀγέλη στὰ χέρια τῶν ἐπιτήδειων δημοκόπων, παρὰ σούρταν ἀπὸ ἕναν καλογραμμένο λόγο, χωρὶς νὰ ἔχῃ τὴ δύναμι πῶς πέρα καὶ πῶς βαθειὰ νὰ σκεφθῇ καὶ νὰ κρίνῃ. Ἐναντίον τῆς καπηλείας αὐτῆς τοῦ αἰσθήματος τοῦ ὠραίου, καὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς μάζας, ἐπολέμησε δριμύτατα ὁ Πλάτων, κυρίως στὸν Ἐργασίαν 443 A-465 A καὶ στὸν Φαῖδρο 237d ἕως τὸ τέλος.

5. Ὁ Φίλιππος εἶχε ζήσει τὴν παιδικὴν τὴν ἡλικίαν στὴ Θήβα ὡς δῆμος καὶ εἶχε γνωρι- στῆ μὲ ὅλη τὴν πνευματικὴν κίνησι, πού ἐδημιούργησε ἡ ἐξαιρετικὴ μορφή τοῦ Ἐπαμεινώνδα.

ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ Ζ' *

Οὐ πολὺν χρόνον διαλιπὼν τὸ μετὰ τούτου ¹, ἐν τῷ πρόσθεν Δίωνα ἔδωκ' ἑαυτοῦ κεκτῆσθαι καὶ καρποῦσθαι χρήματα, τότε οὐκέτ' εἶα τοὺς ἐπιτρόπους αὐτοῦ πέμπειν εἰς Πελοπόννησον, καθάπερ ἐπιλελησμένοις τῆς ἐπιστολῆς ² παντάπασιν· εἶναι γὰρ αὐτὰ οὐ Δίωκος ἀλλὰ τοῦ υἱοῦ ³, ὄντος μὲν Ἰάδελφιδου αὐτοῦ κατὰ νόμους ἐπιτροπεύοντος. τὰ μὲν δὴ πεπραγμένα μέχρι τούτου ταῦτ' ἦν ἐν τῷ τότε χρόνῳ, τούτων δὲ οὕτω γενομένων, ἐωράκη τε ἐγὼ ἀκριβῶς τὴν ἐπιθυμίαν τὴν Διονυσίου φιλοσοφίας, ἀγανακτεῖν τε ἐξῆν εἶτε βουλοίμην εἶτε μή. ἦν γὰρ θέρος ἤδη τότε καὶ ἔκπλοι τῶν νεῶν ἔδοκει δὴ χαλεπαίνειν μὲν οὐ δεῖν ἐμὲ Διονυσίῳ μᾶλλον ἢ ἑμαυτῷ τε καὶ τοῖς βιασαμένοις ἐλθεῖν ἐμὲ τὸ τρίτον εἰς τὸν πορθμὸν τὸν περὶ τὴν Σκύλλα,ν.

^e ὄφρ' ἔτι τὴν ὁλοὴν ἀναμετρήσαιμι Χάρυβδιν ⁴,

λέγειν δὲ πρὸς Διονύσιον ὅτι μοι μένειν ἀδύνατον εἶη Δίωκος οὕτω προπετηλακισμένου. ὁ δὲ παρεμυθεῖτό τε καὶ ἐδεῖτο μένειν, οὐκ οἰόμενός οἱ καλῶς ἔχειν ἐμὲ ἀγγελὼν αὐτὸν τῶν τοιούτων ἐλθεῖν ὅ τι τάχως οὐ πείθων δὲ αὐτός μοι πομπὴν παρασκευάσειν ἔφη. ἐγὼ γὰρ ἐν τοῖς ἀποστόλοις πλοίοις ἐμβὰς διεννοούμην πλεῖν, τεθυμωμένος, πάσχειν τε οἰόμενος δεῖν, εἰ διακωλοίμην, ὅτι οὖν, ἐπειδὴ περιφανῶς ἠδίκουν μὲν οὐδέν, ἠδικοῦμην δὲ ὁ δὲ οὐδέν με τοῦ καταμένειν προσιέμενον ὄρων, μηχανὴν τοῦ μεῖναι τὸν τότε ἔκπλου μηχανάται τοιάνδε τινά. τῇ μετὰ ταῦτα ἑλθὼν ἡμέρα λέγει πρὸς με πιθανὸν λόγον· «Ἐμοὶ καὶ σοὶ Δίωκ», ἔφη, «καὶ τὰ Δίωκος ἐκποδῶν ἀπαλλαχθήτω τοῦ περὶ αὐτὰ πολλάκις διαφέρεσθαι· ποιήσω γὰρ διὰ σέ, ἔφη, Δίωκί τὰδε. ἀξιῶ ἐκείνον ἀπολαβόντα τὰ ἑαυτοῦ οἰκεῖν μὲν ἐν Πελοποννήσῳ, μὴ ὡς φυγάδα δέ, ἀλλ' ὡς αὐτῷ καὶ δεῦρο ἐξὸν ἀποδημεῖν, ὅταν ἐκείνῳ τε καὶ ἐμοὶ καὶ ὑμῖν τοῖς φίλοις κοινῇ συνδοκῇ· ταῦτα δ' εἶναι μὴ ἐπιβουλεύοντος ἐμοὶ, τούτων δὲ ἐγγυητὰς γίνεσθαι σέ τε καὶ τοὺς σοὺς οἰκείους ⁵, καὶ τοὺς ἐνθάδε Δίωκος, ὑμῖν δὲ τὸ βέβαιον ἐκείνος παρεχέτω. τὰ χρήματα δὲ ἂν λάβῃ, κατὰ Πελοπόννησον μὲν καὶ Ἀθήνας κείσθω παρ' οἰσισιαν ἂν ὑμῖν δοκῇ, καρποῦσθω δὲ Δίωκ, μὴ κύριος δὲ ἄνευ ὑμῶν γινέσθω ἀνελέσθαι. ἐγὼ γὰρ ἐκείνῳ μὲν οὐ σφόδρα πιστεύω, τούτοις χρώμενον ἂν τοῖς χρήμασιν δίκαιον γίνεσθαι περὶ ἐμὲ — οὐ γὰρ ὀλίγα ἔσται —, σοὶ δὲ καὶ τοῖς σοῖς μᾶλλον πεπίστευκα. ὅρα δὴ ταῦτα εἰ σοὶ ἀρέσκει, καὶ μένε ἐπὶ τούτοις τὸν ἐνιαυτὸν τούτου, εἰς δὲ ὥρας ^d ἄπιθι λαβὼν τὰ χρήματα ταῦτα· καὶ Δίωκ εὐοῖδ' ὅτι πολλὴν χάριν ἔξει σοὶ διαπραξαμένῳ ταῦτα ὑπὲρ ἐκείνου»· τούτου δὲ ἐγὼ τὸν λόγον ἀκούσας ἐδυσχεραίνων μὲν, ὁμῶς δὲ βουλευσάμενος ἔφην εἰς τὴν ὑστεραίαν αὐτῷ περὶ τούτων τὰ δόξαντα

(*) Συνέχεια ἀπὸ τοῦ προηγούμενου καὶ τέλος.

1. Μετὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Πλάτωνος, Ἐπαναλαμβάνεται ἐδῶ ἡ διήγησις πού εἶχε διακοπὴ στο 341b μὲ τὴ μνεῖα τοῦ βιβλίου τοῦ Διονυσίου καὶ τῆ φιλοσοφικῆ παρέκβαση πού ἀκολουθεῖ.

2. Βλ. 339b-c.

3. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰππαρίνο (πρβλ. 324a, σμ. 5) ἡ μητέρα του Ἀρετὴ ἦταν ἑτεροθαλῆς ἀδελφὴ τοῦ Διονυσίου τοῦ νεωτέρου. Πρβλ. γενεαλ. πίνακα («Προπόλαια», τεύχος 1, σελ. 31).

4. Ὁμ. Ὀδυσσ. μ 428.

5. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς πρέπει νὰ ἦταν ὁ Σπεύσιππος, ἀνεμῖος καὶ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος καὶ διάδοχος του στὴν Ἀκαδημία, πού τὸν εἶχε συνοδεύσει στο τρίτο του ταξίδι στὴ Σικελία.

ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ Ζ' *

Δὲν ἄφησε νὰ περάσει πολὺς καιρὸς ὑστερα ἀπ' αὐτὸ ¹, καί, ἐνῶ πρὶν ἄφησε στὸ Δίωνα τὴν κυριότητα καὶ τὴν κάρπωση τῆς περιουσίας του, τότε ἀπαγόρευσε στοὺς πληρεξουσίους του νὰ στέλλουν χρήματα στὴν Πελοπόννησο, σὰ νὰ εἶχε ξεχάσει ὀλωσδιόλου τὸ γράμμα ². Γιατί, ἔλεγε, ἡ περιουσία δὲν ἀνήκει στὸ Δίωνα, ^{345d} ἀλλὰ στὸ γιό του ³, πού ἦταν δικὸς του ἀνιψιός, καὶ κατὰ τοὺς νόμους αὐτὸς τὸν ἐπιτρόπευε. Αὐτὰ εἶναι ὅλα ὅσα εἶχαν γίνεῖ ὡς τότε. Ὅταν ὁμῶς ἔγιναν αὐτὰ τὰ πράγματα, καὶ μὲ τέτοιον τρόπο, τότε κατάλαβα καλὰ τί σήμαινε ὁ ζῆλος τοῦ Διονυσίου γιὰ τὴ φιλοσοφία, καὶ δὲν μπορούσα παρὰ ν' ἀγανακτῶ, εἶτε τὸ ἤθελα, εἶτε ὄχι. Ἦταν πιά καλοκαίρι τότε, καὶ τὰ πλοῖα ἀρχίζαν νὰ ταξιδεύουν· σκεπτόμουναι λοιπὸν ὅτι ὁ θυμὸς μου βέβαια δὲν ἔπρεπε νὰ στρέφεται τόσο ἐναντίον τοῦ Διονυσίου, ὅσο ἐναντίον τοῦ Ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ μου καὶ ἐκείνων πού μὲ βίασαν νάρθω γιὰ τρίτη φορά στὸν πορθμὸ τῆς Σκύλλας,

^e γιὰ νὰ ξαναγκρῶσω τὴν ἀπείσιμ Χάρυβδη ⁴,

ὅτι ἔπρεπε ὁμῶς νὰ πῶ στὸ Διονύσιο πὼς ἔπειτα ἀπὸ τίς προσβολὲς πού εἶχαν γίνεῖ στὸ Δίωνα, μοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ μείνω. Ἐκείνος πάλι, βρίσκοντας πὼς θὰ ἦταν ἄσχημο γι' αὐτὸν νάρθω ἐγὼ ὁ ἴδιος, τόσο γρήγορα, ἀγγελιαφόρος τέτοιων εἰδήσεων, προσπαθοῦσε νὰ μὲ πείσει καὶ μὲ παρακαλοῦσε νὰ μείνω· καὶ ἐπειδὴ δὲν κατώρθωνε νὰ μὲ πείσει, ὑποσχέθηκε νὰ ³⁴⁶ μοῦ φροντίσει ὁ ἴδιος τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς. Ἐγὼ δηλαδὴ σκόπευα νὰ μῶ σ' ἔνα ἀπὸ τὰ πλοῖα πού ἦταν ἔτοιμα γιὰ ταξίδι καὶ νὰ φύγω, θυμωμένος καθὼς ἤμουν καὶ ἀποφασισμένος νὰ ὑποστῶ ὀτιδήποτε, ἂν ζητούσαν νὰ μ' ἐμποδίσουν, ἀφοῦ ἦταν ὀλοφάνερο ὅτι καθόλου δὲν ἀδικοῦσα, ἀλλὰ μὲ ἀδικοῦσαν· καὶ αὐτός, βλέποντας πὼς καμμιά ὄρεξη δὲν εἶχα νὰ μείνω, γιὰ νὰ ματαιωθεῖ ἐκείνο μου τὸ ταξίδι, σοφίζεται ἔνα τέτοιου εἶδους τέχνασμα· Ἐρχεται τὴν ἐπόμενη μέρα καὶ μοῦ κάνει μιὰ ἐλκυστικὴ πρόταση· «Ἄς πάψουν, εἶπε, νὰ μᾶς χωρίζουν, ἐσένα καὶ ἐμένα, ^b ὁ Δίωκ καὶ οἱ ὑποθέσεις του, καὶ ν' ἀποτελοῦν γιὰ μᾶς κάθε τόσο ἀφορμὴ δυσἀρέσκειας. Γιὰ χάρη σου, εἶπε, θὰ κάνω γιὰ τὸ Δίωνα τὰ ἐξῆς· Ζητῶ ἀπὸ κείνον, ἀφοῦ πάρει πίσω τὴν περιουσία του, νὰ ἐγκατασταθεῖ μόνιμος στὴν Πελοπόννησο, ὄχι ὁμῶς σὰν ἐξόριστος, ἀλλὰ μὲ τὴ δυνατότητα νὰ γυρίσει ἐδῶ, ὅταν συμφωνήσομε σ' αὐτὸ ὅλοι μαζί, ἐκείνος καὶ ἐγὼ καὶ ἐσεῖς οἱ φίλοι του. Ἡ συμφωνία αὐτὴ νὰ ἰσχύει ἐφόσον δὲ ζητεῖ νὰ μὲ βλάψει, καὶ ἐγγυητὴς τῆς νὰ γίνετε ἐσὺ καὶ οἱ δικοὶ σου ^c καὶ οἱ ἐδῶ συγγενεῖς τοῦ Δίωκος· σ' ἐσᾶς ὡς ἐγγυηθεῖ ^c ἐκείνος. Τὰ χρήματα πού θὰ πάρει, νὰ εἶναι κατατεθειμένα στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴν Ἀθήνα, σὲ ὅποιοι οὐδὲποτε νομίζετε ἐσεῖς καλὸ, καὶ τοὺς τόκους ὡς τοὺς εἰσπράττει ὁ Δίωκ, τὰ κεφάλαια ὁμῶς νὰ μὴ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὰ ἀποσύρει χωρὶς τὴ δικὴ σας συγκατάθεση· γιὰτὶ ἐγὼ σ' ἐκείνον δὲν ἔχω καὶ πολλὴ μεγάλη ἐμπιστοσύνη, πὼς χρησιμοποιώντας αὐτὰ τὰ χρήματα θὰ φανεῖ δίκαιος ἀπέναντί μου — γιὰτὶ δὲ θὰ εἶναι καὶ λίγα —, ἐνῶ σ' ἐσένα καὶ τοὺς δικούς σου ἔχω μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη. Κοίταξε λοιπὸν ἂν εἶσαι ἔτσι εὐχαριστημένος, καὶ μείνει ἀκόμα φέτος· καὶ τὴν ἀνοιξὴ φεύγεις, παίρνοντας μαζί σου καὶ τὰ χρήματα. Ὅσο γιὰ τὸ Δίωνα, ^d εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ σοῦ χρωστάει μεγάλη εὐγνωμοσύνη, ἂν τοῦ ἐπιτύχεις οὐτὰ νὰ πράγματα.» Ὅταν ἀκούσα ἐγὼ αὐτὴ τὴν πρόταση, στενοχωρήθηκα, σέφθηκα ὁμῶς

ἀπαγγελεῖν. ταῦτα συνεθέμεθα τότε. ἐβουλεύομην δὴ τὸ μετὰ ταῦτα κατ' ἐμαυτὸν γενόμενος, μάλα συγκεχυμένος· πρῶτος δ' ἦν μοι τῆς βουλῆς ἡγούμενος ὅδε λόγος· «Φέρε, εἰ διανοεῖται τούτων μηδὲν ποιεῖν Διονύσιος ὧν φησιν, ἀπελθόντος δ' ἐμοῦ ἐάν ἐπιστέλλῃ Δίῳ πιθανῶς, αὐτός τε καὶ ἄλλοις πολλοῖς τῶν αὐτοῦ διακελευόμενος, ἃ νῦν πρὸς ἐμὲ λέγει, ὡς αὐτοῦ μὲν ἐθέλοντος, ἐμοῦ δὲ οὐκ ἔθε. λήσαντος ἃ προυκαλεῖτό με δρᾶν, ἀλλ' ὀλιγορήσαντος τῶν ἐκείνου τὸ παράπαν πραγμάτων, πρὸς δὲ καὶ τούτοισιν ἔτι μὴδ' ἐθέλῃ με ἐκπέμπειν, αὐτὸς τῶν ναυ-
347 κλήρων μηδενὶ προστάττων, ἐνδείξεται δὲ πᾶσιν ῥαδίως ὡς ἀβουλῶν ἐμὲ ἐκπλεῖν, ἀρὰ τις ἐθελήσει με ἄγειν ναύτην ὀρμώμενον ἐκ τῆς Διονυσίου οἰκίας;» — ἴκουν γὰρ πρὸς τοῖς ἄλλοισιν κακοῖς ἐν τῷ κήπῳ τῷ περὶ τὴν οἰκίαν, ὅθεν οὐδ' ἂν ὁ θυρωρὸς ἤθελέν με ἀφείναι μὴ πεμφθείσης αὐτῷ τῆς ἐντολῆς παρὰ Διονυσίου — «ἂν δὲ περιμείνω τὸν ἐνιαυτὸν, ἔξω μὲν Δίῳ ταῦτα ἐπιστέλλειν, ἐν οἷς τ' αὐτ' εἰμὶ καὶ ἃ πράττω· καὶ ἐάν μὲν δὴ ποιῇ τι Διονύσιος ὧν φησιν, οὐ παντάσῃσι
b ἔσται μοι καταγελάστως πεπραγμένα — τάλαντα γὰρ ἴσως ἐστὶν οὐκ ἔλαττον, ἂν ἐκτιμᾷ τις ὀρθῶς, ἐκατὸν ἢ Δίῳνος οὐσία — ἂν δ' οὖν γίγνηται τὰ νῦν ὑποφαινόμενα οἷα εἰκόσ' αὐτὰ γίνεσθαι, ἀπορῶ μὲν ὅ τι χρῆσομαι ἑμαυτῷ, ὅμως δὲ ἀναγκαῖον ἴσως ἐνιαυτὸν γ' ἔτι πονῆσαι καὶ ἔργοις ἐλέγχει πειρᾶσθαι τὰς Διονυσίου μηχανάς.» ταῦτά μοι δόξαντα, εἰς τὴν ὑστεραίαν εἶπον πρὸς Διονύσιον ὅτι
c «Δέδοκται μοι μένειν ἄξιῳ μὴν», ἔφην, «μὴ κύριον ἡγεῖσθαι σε Δίῳνος ἐμέ, πέμπειν δὲ μετ' ἐμοῦ σὲ παρ' αὐτὸν γράμματα τὰ νῦν δεδογμένα δηλοῦντα καὶ ἔρω-
d τῶν εἴτε ἀρκεῖ ταῦτα αὐτῷ, καὶ εἰ μὴ, βούλεται δὲ ἄλλ' ἄττα καὶ ἀξιοῖ, καὶ ταῦτα ἐπιστέλλειν ὅ τι τάχιστα, σὲ δὲ νεωτερίζειν μηδὲν πω τῶν περὶ ἐκείνου.» ταῦτα ἐρρήθη, ταῦτα συνωμολογήσαμεν, ὡς νῦν εἴρηται σχεδόν. ἐξέπλευσεν δὴ τὰ πλοῖα
e αὐτὰ τοῦτο, καὶ οὐκέτι μοι δυνατόν ἦν πλεῖν, ὅτε δή μοι καὶ Διονύσιος ἐμνή-
d σθη λέγων ὅτι τὴν ἡμίσειαν τῆς οὐσίας εἶναι δεοῖ Δίῳνος, τὴν δ' ἡμίσειαν τοῦ ὕεος· ἔφη δὴ πωλήσειν αὐτήν, πραθείσης δὲ τὰ μὲν ἡμίσεια ἐμοὶ δώσειν ἄγειν, τὰ δ' ἡμίσεια τῷ παιδί καταλείψειν αὐτοῦ· τὸ γὰρ δὴ δικαιοτάτον οὕτως ἔχειν-
e πληγῆς δ' ἐγὼ τῷ λεχθέντι πᾶν μὲν ὤμην γελοῖον εἶναι ἀντιλέγειν ἔτι, ὅμως δ' εἶπον ὅτι χρεῖη τὴν παρὰ Δίῳνος ἐπιστολὴν περιμένειν ἡμᾶς καὶ ταῦτα πάλιν αὐτὰ ὁ ἐπιστέλλειν. ὁ δὲ ἐξῆς τούτοις πᾶν νεανικῶς ἐπώλει τὴν οὐσίαν αὐτοῦ
e πᾶσαν, ὅπῃ τε καὶ ὅπως ἤθελε καὶ οἷσισι³, πρὸς ἐμὲ δὲ οὐδὲν ὄλος ἐφθέγγετο περὶ αὐτῶν, καὶ μὴν ὡσαύτως ἐγὼ πρὸς ἐκείνον αὐτὸ περὶ τῶν Δίῳνος πραγμάτων οὐδὲν ἔτι διελεγόμην· οὐδὲν γὰρ ἔτι πλέον ὤμην ποιεῖν.

Μέχρι μὲν δὴ τούτων ταῦτη μοι βεβοηθημένον ἐγεγόνει φιλοσοφία καὶ φίλοις·
348 τὸ δὲ μετὰ ταῦτα ἐζῶμεν ἐγὼ καὶ Διονύσιος, ἐγὼ μὲν βλέπων ἔξω, καθάπερ ὄρνις ποθῶν ποθεν ἀναπτέσθαι, ὁ δὲ διαμηχανώμενος τίνα τρόπον ἀνασπῆσοι με μηδὲν ἀποδοῦς τῶν Δίῳνος⁴· ὅμως δὲ ἔφαμεν ἑταῖροί γ' εἶναι πρὸς πᾶσαν Σικελίαν. τῶν δὴ μισθοφόρων τοὺς πρεσβυτέρους Διονύσιος ἐπεχειρήσεν ὀλιγομισθοτέρους ποιεῖν παρὰ τὰ τοῦ πατρὸς ἔθη⁵, θυμωθέντες δὲ οἱ στρατιῶται συνελέγησαν ἀθρόοι καὶ οὐκ ἔφασαν ἐπιτρέψαι, ὁ δ' ἐπεχειρεῖ βιάζεσθαι κλεισίας τὰς τῆς ἀκρο-
b πόλεως πύλας, οἱ δ' ἐφέροντο εὐθύς πρὸς τὰ τεῖχη, παιδῶνά τινα ἀναβοήσαντες

1. Πρόκειται γιὰ τὸ γιό τοῦ Δίῳνος, τὸν Ἰππαρίνο.

2. Ἐννοεῖ τὴ δευτέρη ἀπόφαση τοῦ Διονυσίου σχετικά με τὴν περιουσία τοῦ Δίῳνος: λέγων ὅτι τὴν ἡμίσειαν τῆς οὐσίας εἶναι δεοῖ Δίῳνος... ἔφη δὴ πωλήσειν αὐτήν, ... τὰ δ' ἡμίσεια τῷ παιδί καταλείψειν αὐτοῦ.

3. Γιὰ τὸν τρόπο πού διαχειρίστηκε τὴς περιουσιακῆς ὑποθέσεις τοῦ Δίῳνος ὁ Διονύσιος πρβλ. Ἔπ. Γ, 317e - 318b.

4. Πρβλ. Ἔπ. Γ, 318b: μηχανὴν γὰρ οὔτε καλὴν, οὔτε κομψήν, οὔτε δικαίαν, οὔτε συμφέρουσαν ἤδρες, ἐμὲ ἐκφοβεῖν ὡς ἀγνοοῦντα τὰ τότε γινόμενα, ἵνα μὴδὲ ἐγὼ ζητοῖν τὰ χρήματα ἀποπέμψωμαι.

5. Ὁ Διονύσιος ὁ πρεσβύτερος γιὰ νὰ στερεώσει τὴν ἀρχὴν τοῦ φρόντισε νὰ ἔχει μὲ τὸ μέρος τοῦ στρατοῦ, καὶ τὸ κύριο μέσο πού μεταχειρίστηκε γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει, ἦταν τακτικὴ καὶ πλοῦσια μισθοδοσία. Πρβλ. Διοδ. 13, 93· 96. Πρβλ. καὶ Novotny Ε. ἀ.

καὶ τοῦ εἶπα ὅτι τὴν ἀπόφασή μου σχετικά μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα θὰ τοῦ τὴν ἀνακοινώσω τὴν ἄλλη μέρα. Ἐπειτα, ὅταν ἔμεινα μόνος μου, πολὺ ἀνήσυχος, ἄρχισα νὰ σκέπτομαι· καὶ ἡ πρώτη σκέψη πού μοῦ ἦρθε καθὼς συλλογίζομην ἦταν ἡ ἐξῆς: «Καλὰ, κί' ἂν ὁ Διονύσιος τίποτε ἀπ' ὅσα λέγει
e δὲ σκοπεύει νὰ κάνει, ὅταν ὅμως ἐγὼ φύγω, γράψαι στὸ Δίῳνα μὲ τρόπο πειστικό, καὶ ὁ ἴδιος καὶ ἄλλοι πολλοὶ δικοὶ του παρακινημένοι ἀπ' αὐτόν, καὶ τοῦ ἀνακοινῶναι τὴς προτάσεις πού μοῦ κάνει τώρα, ἀφήνοντας νὰ φανεῖ πὼς τάχα ἐκείνος ἤθελε, ἐγὼ ὅμως δὲ θέλησα νὰ κάνω ὅσα μὲ παρακινούσε νὰ κάνω, ἀλλὰ ἀδιαφόρησα ὀλωσδιόλου γιὰ τὰ συμφέροντά του (τοῦ Δίῳνος), καί ἂν, κοντὰ σ' αὐτά, δὲ θέλει κάν νὰ μ' ἀφήσει νὰ ταξιδέψω, καὶ ὁ ἴδιος δὲ δίνει σέ
347 κανένα πλοιοκτῆτὴ τὴ σχετικὴ ἐντολή, ἀπεναντίας δείξει σ' ὄλους—πρᾶγμα εὐκόλο— ὅτι δὲ θέλει νὰ φύγω, — σὲ τέτοια περίπτωση θὰ βρεθεῖ κανεὶς πού θὰ θελήσει νὰ μὲ πάρει ἐπιβάτη στὸ πλοῖο του, προκειμένου μάλιστα νὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὸ σπῆτι τοῦ Διονυσίου; (γιατί, κοντὰ στὰ ἄλλα κακά, ἔμεινα μέσα στὸν κῆπο πού εἶναι γύρω ἀπὸ τὸ σπῆτι του, καὶ ἀπὸ κεῖ μέσα οὔτε ὁ θυρωρὸς δὲ θὰ δεχόταν νὰ μ' ἀφήσει νὰ βγῶ, ἂν δὲν τοῦ εἶχε σταλῆ σχετικὴ ἐντολὴ ἀπὸ τὸ Διονύσιον)· ἐνῶ, ἂν περιμένω τὸν ἕνα χρόνον, θὰ μπορέσω νὰ τὰ γράψω αὐτὰ στὸ Δίῳνα, καθὼς καὶ σὲ τί θέσῃ βρίσκομαι καὶ τί ἐνέργειες κάνω· καὶ ἂν ὁ Διονύσιος πραγμα-
τοποιήσει κάτι ἀπ' ὅσα ὑπόσχεται, θὰ ἀποδειχθεῖ πὼς οἱ ἐνέργειές μου δὲν ἦταν
b ὀλωσδιόλου γελοῖες — γιατί ἡ περιουσία τοῦ Δίῳνος, ἂν λογαριάζουν σωστά, δὲν πρέπει νὰ εἶναι κάτω ἀπὸ ἐκατὸ τάλαντα· ἂν ὅμως αὐτὰ πού τώρα διαγράφον-
ται στὸν ὀρίζοντα, γίνουν ὅπως εἶναι τὸ πιθανώτερον νὰ γίνουν, δὲν ἔξρω τί θὰ κάνω μὲ μένα, πάντως ὅμως εἶναι, νομίζω, ἀνάγκη νὰ κοπιᾶσω ἀκόμα ἕνα χρόνον καὶ μὲ τὴν πράξη νὰ προσπαθῆσω ν' ἀποκαλύψω τὴς σκευωρίες τοῦ Διονυσίου.»
Σ' αὐτὲς τὴς ἀποφάσεις κατέληξα, καὶ τὴν ἄλλη μέρα εἶπα στὸ Διονύσιον ὅτι:
c «Ἀποφάσιμα νὰ μένω· σὲ παρακαλῶ ὅμως νὰ μὴ μὲ θεωρεῖς κηδεμόνα τοῦ Δίῳ-
νος, παρὰ νὰ τοῦ στελεῖς ἐκ μέρους καὶ τῶν δυὸ καὶ ἕνα γράμμα, πού νὰ τοῦ κάνει γνωστὲς τὴς τωρινῆς ἀποφάσεις, καὶ νὰ τὸν ρωτήσεις ἂν τὸν ἱκανο-
ποιοῦν· καὶ ἂν δὲν τὸν ἱκανοποιοῦν, παρὰ θέλει καὶ ἀπαιτεῖ ἄλλα πράγματα, νὰ τὰ γράψαι κι' αὐτὰ τὸ γρηγορώτερον, κί' ἐσὺ ἐν τῷ μεταξὺ νὰ μὴ ἀλλάξεις τίποτε ἀπ' ὅ τι τὸν ἀφορᾷ.» Αὐτὰ εἶπαμε, ἔτσι συμφωνήσαμε, σχεδὸν μ' αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ λόγια. Ἐπειτα ἔφυγον τὰ πλοῖα καὶ μοῦ ἦταν πιά ἀδύνατον νὰ ταξιδέψω, ὅταν ὁ
d Διονύσιος, ἀπάνω στὴν κουβέντα, μοῦ εἶπε πὼς ἡ μισθὴ περιουσία πρέπει ν' ἀνήκει στὸ Δίῳνα καὶ ἡ ἄλλη μισθὴ στὸ γιό του· εἶπε λοιπὸν πὼς θὰ τὴν πουλήσει, καὶ ἀφοῦ τὴν πουλήσει, τὰ μισὰ χρήματα θὰ μοῦ τὰ δώσει ἔμένα νὰ τὰ πάρω μαζί μου, καὶ τὰ μισὰ θὰ τ' ἀφήσει γιὰ τὸ παιδί του· αὐτὸ, εἶπε, ἦταν τὸ πῶ σωστό. Ἐκκληκτος ἐγὼ ἀπ' αὐτὰ τὰ λόγια, σκέφθηκα πὼς ἦταν πιά ὀλωσδιόλου γελοῖο νὰ φέρνω ἀντιρρήσεις, ἐν τούτοις εἶπα ὅτι πρέπει νὰ περιμένωμ τὸ γράμμα τοῦ Δίῳνος καὶ νὰ τοῦ γνωστοποιήσωμε πάλι μ' ἕνα γράμμα τὰ παραπάνω². Ἐκεῖνος
e ὅμως ἄρχισε ἀμέσως, ὀλωσδιόλου ἀψήφιστα, νὰ πουλάει ὀλόκληρη τὴν περιουσία τοῦ Δίῳνος, ὅπου καὶ ὅπως καὶ σὲ ὅποιους ἤθελε³· σ' ἔμένα δὲν ἔλεγε γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα οὔτε λέξη· κί' ἐγὼ ὅμως δὲν τοῦ μιλοῦσα πιά καθόλου γιὰ τὴς ὑποθέσεις τοῦ Δίῳνος, γιατί σκεπτόμουνα πὼς ἦταν πλέον ἀδύνατον νὰ φέρω καμμία ὠφέλεια.

Ἦς ἐδῶ ἔτσι εἶχα ὑπερασπισθῆ τὴ φιλοσοφία καὶ τοὺς φίλους. Ὑστερα ἀπ'
348 αὐτὰ τὰ γεγονότα, ζοῦσαμε ἐγὼ καὶ ὁ Διονύσιος, ἐγὼ μὲ τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ἔξω, σὰν τὸ πουλὶ πού ποθεῖ νὰ πετάξει ἀπὸ κάπου καὶ νὰ φύγει, ἐκεῖνος κοιτάζοντας πὼς νὰ μὲ τρομάξει καὶ νὰ μὴ δώσει τίποτε ἀπ' τὴν περιουσία τοῦ Δίῳνος⁴. Καὶ ὅμως διακηρύτταμε σ' ὀλόκληρη τὴ Σικελία πὼς εἴμαστε φίλοι. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Διονύσιος, ἀντίθετα πρὸς τὴς συνήθειες τοῦ πατέρα του⁵, ἐπιχείρησε νὰ περικόψει τοὺς μισθοῦς τῶν πιὸ ἡλικιωμένων μισθοφόρων, καὶ οἱ στρατιῶτες, ἐρεθισμένοι, συγκεντρώθηκαν ὅλοι μαζί καὶ εἶπαν πὼς αὐτὸ δὲ θὰ τὸ ἀφήσουν νὰ γίνε. Ὁ
b Διονύσιος τότε ἐπιχείρησε νὰ μεταχειρισθεῖ βία, κί' ἔκλεισε τὴς πύλες τῆς ἀκρόπο-

βάρβαρον καὶ πολεμικόν· οὐ δὴ περιδεὴς Διονύσιος γενόμενος ἅπαντα συνεχώρησεν καὶ ἔτι πλείω¹ τοῖς τότε συλλεχθεῖσι τῶν πελταστῶν. λόγος δὴ τις ταχὺ διήλθεν ὡς Ἡρακλείδης² ἄτιος εἶη γεγονώς πάντων τούτων· ὃν ἀκούσας ὁ μὲν Ἡρακλείδης ἐκποδῶν αὐτὸν ἔσχεν ἀφανῆ, Διονύσιος δὲ ἐξήτει λαβεῖν, ἀπορῶν δὲ, Θεοδότῃν³ μεταπεμφάμενος εἰς τὸν κῆπον—ἔτυχον δ' ἐν τῷ κήπῳ καὶ ἐγὼ τότε περιπατῶν—τὰ μὲν οὖν ἄλλα οὐτ' οἶδα οὐτ' ἤκουον διαλεγομένων, ἃ δὲ ἐναντίον εἶπεν Θεοδότης ἐμοῦ πρὸς Διονύσιον, οἶδά τε καὶ μὲνυμαι. «Πλάτων», γάρ ἔφη, «Διονύσιον ἐγὼ πείθω τούτον, ἔάν ἐγὼ γένομαι δεῦρο Ἡρακλείδην κομισαί δυνατὸς ἡμῖν εἰς λόγους περὶ τῶν ἐγκλημάτων αὐτῷ τῶν νῦν γενομένων, ἃ ἂν ἄρα μὴ δόξῃ δεῖν αὐτὸν οἰκεῖν ἐν Σικελίᾳ, τὸν τε υἱὸν λαβόντα καὶ τὴν γυναῖκα ἀξίῳ εἰς Πελοπόννησον ἀποπλεῖν, οἰκεῖν τε βλάπτοντα μηδὲν Διονύσιον ἐκεῖ, καρπούμενον δὲ τὰ ἑαυτοῦ. μετεπεμφάμην μὲν οὖν καὶ πρότερον αὐτόν, μεταπέμψομαι δὲ καὶ νῦν, ἄντ' οὖν ἀπὸ τῆς προτέρας μεταπομπῆς ἄντε καὶ ἀπὸ τῆς νῦν ὑπακούσῃ μοι· Διονύσιον δὲ ἀξίῳ καὶ δέομαι, ἂν τις ἐντυγχάνῃ Ἡρακλείδην ἔάντ' ἐν ἀγρῷ ἔάντ' ἐνθάδε, μηδὲν ἄλλο αὐτῷ φλαῦρον γίνεσθαι, μεταστῆναι εἰ δ' ἐκ τῆς χώρας, ἕως ἂν ἄλλο τι Διονυσίῳ δόξῃ ταῦτα.» ἔφη, «συγχωρεῖς;» λέγων πρὸς τὸν Διονύσιον. «Συγχωρῶ· μηδ' ἂν πρὸς τῇ σῆ», ἔφη, «φανῆ οἰκίᾳ, πείσεσθαι φλαῦρον μηδὲν παρὰ τὰ νῦν εἰρημένα.» τῇ δὲ μετὰ ταύτην τὴν ἡμέραν δείλις Εὐρύβιος καὶ Θεοδότης προσηλθέτην μοι σπουδῇ τεθορυβημένω θαυμαστῶς, καὶ Θεοδότης λέγει, «Πλάτων», ἔφη, «παρήσθα χθές οἷς περὶ Ἡρακλείδου Διονύσιος ὠμολόγει πρὸς ἐμὲ καὶ σέ;» «Πῶς δὲ οὐκ;» ἔφη. «Νῦν τοίνυν», ἦ δ' ἔδ, «περιθέουσι πελτασταὶ λαβεῖν Ἡρακλείδην ζητούντες, ὁ δὲ εἶναι πη ταῦτην κίνδυνεῖς· 349 ἄλλ' ἡμῖν», ἔφη, «συνάκολουθήσον πρὸς Διονύσιον ἀπάσῃ μηχανῇ». ὥχόμεθα οὖν καὶ εἰσῆλθομεν παρ' αὐτόν, καὶ τῷ μὲν ἐστάτην σιγῇ δακρύοντες, ἐγὼ δὲ εἶπον· «Οἶδε πεφόβηται μὴ τι σὺ παρὰ τὰ χθές ὠμολογημένα ποιήσῃς περὶ Ἡρακλείδην νεώτερον· δοκεῖ γάρ μοι ταύτην πη γενομένη φανερός ἀποτετραμμένος». ὁ δὲ ἀκούσας ἀνεφλέχθη τε καὶ παντοδαπὰ χρώματα ἤκεν, οἳ ἂν θυμούμενος ἀρείη⁴ προσπεσῶν δ' αὐτῷ ὁ Θεοδότης, λαβόμενος τῆς χειρὸς ἐδάκρυσεν τε καὶ ἰκέτευεν μηδὲν τοιοῦτον ποιεῖν, ὑπολαβὼν δ' ἐγὼ παραμυθούμενος, «Θάρρει, Θεοδότα», ἔφη· «οὐ γὰρ τολμήσει Διονύσιος παρὰ τὰ χθές ὠμολογημένα ἄλλα ποτὲ δρᾶν», καὶ ὅς ἐμβλέψας μοι καὶ μάλα τυραννικῶς, «Σοί», ἔφη, «ἐγὼ οὐτε τι μικρόν οὔτε μέγα ὠμολόγησα». «Νῆ τοὺς θεοὺς», ἦν δ' ἐγὼ, «σύ γε, ταῦτα ἃ σοῦ νῦν οὖτος δεῖται μὴ ποιεῖν» καὶ εἰπὼν ταῦτα ἀποστρεφόμενος ὥχομην ἔξω. τὸ μετὰ ταῦτα ὁ μὲν ἐκυνῆγει τὸν Ἡρακλείδην, Θεοδότης δὲ ἀγγέλους πέμπων Ἡρακλείδῃ φεύγειν διεκέλευετο. ὁ δὲ ἐκπέμψας Τεισίαν καὶ πελταστὰς διώκειν ἐκέλευε· φθάνει δὲ, ὡς ἐλέγετο, Ἡρακλείδης εἰς τὴν Καρχηδονίων ἐπικράτειαν⁴ ἐκφυγὼν ἡμέρας σμικρῶ τινα μέρει. τὸ δὲ μετὰ τοῦτο ἢ πάλαι ἐπιβουλή Διονυσίῳ τοῦ μὴ ἀποδοῦναι τὰ Δίωνος χρήματα ἔδοξεν ἔχθρας λόγον ἔχειν ἃ ἂν πρὸς με πιθανόν, καὶ πρῶτον μὲν ἐκ τῆς ἀκροπόλεως ἐκπέμπει με, εὐρῶν πρόφασιν ὡς τὰς γυναῖκας ἐν τῷ κήπῳ, ἐν ᾧ κατ' ἄκουον ἐγὼ, δεοὶ θῆσαι Τεισίαν τινὰ δεχήμερον· ἔξω δὲ με παρ' Ἀρχεδήμῳ⁵ προσέταττεν τὸν χρόνον τοῦτον μείναι. ὄντος δ' ἐμοῦ ἐκεῖ, Θεοδότης μεταπεμφάμενός με πολλὰ περὶ τῶν τότε πραχθέντων ἠγανάκτει καὶ ἐμέμφοτο Διονυσίῳ· ὁ δ' ἀκούσας ὅτι παρὰ Θεοδότῃν εἶην εἰς-

1. Περισσότερα ἀπ' ὅσα εἶχαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Διονυσίου.

2. Εὐγενὴς Συρακόσιος, ἀρχηγὸς τῶν μισθοφόρων. Φίλος, στὴν ἀρχή, τοῦ Δίωνος, ἔγινε ἀντίπαλός του μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ τελευταίου στὴ Σικελία καὶ τὴν πολιτικὴ του ἐπικράτηση.

3. Ὁ Θεοδότης ἦταν θεῖος τοῦ Ἡρακλείδῃ. Βλ. Πλουτ. Δίων, 35.

4. Ἡ ἐπικράτεια τῶν Καρχηδονίων ἦταν τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Σικελίας, ποῦ τὰ ἀνατολικά του σύνορα ἐπὶ Διονυσίῳ τοῦ νεωτέρου ἦταν πρὸς Β. ἢ Ἱμέρα καὶ πρὸς Ν. ὁ Ἄλυκος ποταμός.

5. Γὰ τὸν Ἀρχέδημο βλ. 339α ὕποσ. 3.

λης, ἐκεῖνοι ὁμως ὤρμησαν ἀμέσως πρὸς τὰ τεῖχη ἀλαλάζοντας κάποιο βαρβαρικό καὶ πολεμικὸ παιᾶνα· τρομαγμένοι ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις ὁ Διονύσιος, τὰ παραχώρησε ὅλα στοὺς συγκεντρωμένους τότε πελταστὲς, κι' ἀκόμα περισσότερα⁴. Γρήγορα τότε διαδόθηκε ἡ φήμη, πῶς ὅλων αὐτῶν τῶν γενομένων αἴτιος ἦταν ὁ Ἡρακλείδης⁵. Ὅταν τὴν ἔμαθαν, αὐτὸς καὶ ὁ Διονύσιος, ἐκεῖνος ἐξαφανίσθηκε, καὶ ὁ Διονύσιος ζητοῦσε νὰ τὸν συλλάβει· καὶ μὴ ξέροντας πῶς νὰ τὸ κατορθώσῃ, κάλεσε στὸν κῆπο τὸ Θεοδότῃ⁶. ἔτυχε τότε νὰ κάνω κι' ἐγὼ περίπατο στὸν κῆπο· λοιπὸν τὰ ἄλλα οὕτε τὰ ξέρω, οὕτε τ' ἄκουσα ὅταν τὰ συζητοῦσαν· ὅσα ὁμως εἶπε ὁ Θεοδότης στὸ Διονύσιο μπροστά μου, αὐτὰ καὶ τὰ ξέρω καὶ τὰ θυμοῦμαι. «Πλάτων, εἶπε, ἐγὼ προσπαθῶ νὰ πείσω τὸ Διονύσιο ἀπὸ δῶ, ἂν κατορθώσω νὰ φέρω ἐδῶ τὸν Ἡρακλείδην γιὰ νὰ μάς δώσει λόγο γιὰ τὶς κατηγορίες ποῦ τώρα τοῦ γίνονται, στὴν περίπτωση ποῦ θὰ κριθεῖ ὅτι δὲν πρέπει νὰ μείνῃ στὴ Σικελία, ζητῶ νὰ πάρῃ τὸ γιό του καὶ τὴ γυναῖκα του καὶ νὰ πάει στὴν Πελοπόννησο, κι' ἐκεῖ νὰ ζῆ χωρὶς νὰ βλάπτῃ καθόλου τὸ Διονύσιο, ἔχοντας ὁμως τὴν κάρπωση τῆς περιουσίας του. Τὸν κάλεσα καὶ προηγουμένως καὶ θὰ τὸν καλέσω καὶ τώρα, μήπως μ' ἀκούσει ἢ μὲ τὴν πρώτη ἢ μὲ τὴ δεύτερη πρόσκληση ἀπ' τὸ Διονύσιο ὁμως ζητῶ καὶ τὸν παρακαλῶ, ἂν συναντήσῃ κανεὶς τὸν Ἡρακλείδην, εἶτε ἔξω εἶτε στὴν πόλη, τίποτε ἄλλο κακὸ νὰ μὴν τοῦ γίνῃ, παρὰ νὰ ἀπομακρυνθεῖ εἰ ἀπὸ τὴ χώρα, ὡς ὅτου ἀποφασίσει τίποτε ἄλλο ὁ Διονύσιος.—Αὐτὰ», εἶπε καὶ ἀπευθύνθηκε πρὸς τὸ Διονύσιο, «τὰ δέχεσαι;». «Τὰ δέχομαι», εἶπε· «ἀκόμα κι' αὐτό· καὶ κοντὰ στὸ σπῆτι σου ἂν φανεῖ, νὰ μὴν πάθει κανένα κακὸ ἀντίθετο πρὸς ὅσα συμφωνήσαμε». Τὴν ἄλλη μέρα τὸ βράδυ ἦρθαν σπῆτι μου βιαστικοὶ ὁ Εὐρύβιος καὶ ὁ Θεοδότης, φοβερὰ ταραγμένοι· καὶ λέει ὁ Θεοδότης· «Πλάτων», εἶπε, «ἤσουνα χθὲς μπροστά ὅταν ὑποσχέθηκε ὁ Διονύσιος σ' ἐμένα καὶ σ' ἐμένα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἡρακλείδην;» «Πῶς δὲν ἤμουνα;» εἶπα.—«Ἐ λοιπὸν, τώρα τριγυρίζουν πελταστὲς ζητώντας νὰ συλλάβουν τὸν Ἡρακλείδην, κι' αὐτὸς φαίνεται πῶς εἶναι κάπου ἐδῶ. Κάνε 349 ὁμως ὅπως μπορεῖς», εἶπε· «νάρθει μαζί μας στοῦ Διονυσίου». Ἐκινήσαμε λοιπὸν καὶ παρουσιαστήκαμε μπροστά του· ἐκεῖνοι στάθηκαν δακρυσμένοι, χωρὶς νὰ λέν τίποτα, κι' ἐγὼ εἶπα· «Οἱ φίλοι ἀπὸ δῶ φοβοῦνται μήπως κάνεις τίποτε κακὸ στὸν Ἡρακλείδην παρὰ τὴ χθεσινὴ συμφωνία. Γιατὶ θαρῶ πῶς τὸν εἶδαν νὰ κρύβεται κάπου ἐδῶ». Ἐκεῖνος, ὅταν τᾶκουσε, ἄναψε καὶ ἄλλαξε ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ χρώματα, ὡπως συμβαίνει σ' ἕνα ἀνθρώπο ποῦ τὸν κυριεύει ἡ ὀργή· ὁ Θεοδότης τότε ἔπεσε στὰ γόνατα μπροστά του, τοῦ ἔπιασε τὸ χέρι, καὶ δακρυσμένος τὸν ἐξώρκιζε νὰ μὴν κάνει τίποτε τέτοιο. Τότε ἐγὼ παρεμβαίνοντας τοῦ εἶπα, γιὰ νὰ τὸν παρηγορήσω· «Ἐννοῦνα σου, Θεοδότη, δὲ θὰ καταδεχθεῖ ὁ Διονύσιος νὰ κάνει ἄλλα ἀπὸ κείνα ποῦ ὑποσχέθηκε χθὲς. Κι' ἐκεῖνος ποῦ ἔρριξε ἕνα βλέμμα καὶ μὲ πολὺ αὐταρχικὸ τρόπο μοῦ εἶπε· «Ἐγὼ σ' ἐμένα δὲν ἔδωσα καμμιά ὑπόσχεση, οὔτε μεγάλη οὔτε μικρή». «Μὰ τοὺς θεοὺς», εἶπα ἐγὼ, «καὶ βέβαια ἔδωσες τὴν ὑπόσχεση νὰ μὴν κάνεις ὅσα αὐτὸς τώρα σὲ παρακαλεῖ νὰ μὴν κάνεις.» Καὶ ἄφου τὰ εἶπα αὐτά, γύρῃσιν καὶ βγήκα. Ὅστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν ὁμιλία, ἐκεῖνος ἄρχισε νὰ κυνηγᾷ τὸν Ἡρακλείδην, καὶ ὁ Θεοδότης ἔστειλε ἀνθρώπους καὶ μνηοῦσε τοῦ Ἡρακλείδην νὰ φύγει· ἐκεῖνος ἔστειλε τὸν Τεισία καὶ πελταστὲς μὲ τὴν ἐντολή νὰ τὸν καταδιώξουν· καὶ ὅπως ἔλεγον, ὁ Ἡρακλείδης ἔφθασε στὴν ἐπικράτεια τῶν Καρχηδονίων⁴, ξεφεύγοντας σέτι τοὺς διώκτες του γιὰ λίγες μόνο ὥρες. Ἐπειτα ἀπ' αὐτὰ τὰ γεγονότα, σκέφθηκε ὁ Διονύσιος πῶς τὸ παλιό του σχέδιο, νὰ μὴ δώσει τὰ χρήματα τοῦ Δίωνος, μποροῦσε νὰ ἔχει μιὰ πιστευτὴ δικαιολογία, τὴν ἔχθρὰ του πρὸς ἐμένα. 349 Καὶ πρῶτα-πρῶτα, μὲ διώχνει ἀπ' τὴν ἀκρόπολη μὲ τὴν πρόφασιν πῶς μέσα στὸν κῆπο ποῦ κατοικοῦσα ἐγὼ εἶχαν νὰ κάνουν οἱ γυναῖκες κάποια δεκαήμερη θυσία· σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ διάστημα, μοῦ εἶπε νὰ μείνω στοῦ Ἀρχεδήμου⁵. Ἐνῶ ὁμως ἤμουνα ἐκεῖ, μὲ κάλεσε σπῆτι τοῦ ὁ Θεοδότης καὶ μοῦ ἐξέφρασε μεγάλη ἀγανάκτηση καὶ μεγάλα παράπονα ἐναντίον τοῦ Διονυσίου γιὰ ὅσα ἔκανε τότε. Κι'

εληλυθώς, πρόφασιν αὐ τὰύτην ἄλλην τῆς πρὸς ἐμὲ διαφορᾶς ποιούμενος, ἀδελ-
 φὴν τῆς πρόσθεν¹, πέμψας τινὰ ἠρώτα με εἰ συγγιγνοίμην ὄντως μεταπεμψαμέ-
 νου με Θεοδότου. κἀγὼ, «Παντάσασιν», ἔφην ὁ δέ, «Ἐκέλευε τοίνυν», ἔφη, «σοὶ
 φράζειν ὅτι καλῶς οὐδαμῆ ποιεῖς Δίωνα καὶ τοὺς Δίωνος φίλους αἰεὶ περὶ πλείον-
 ος αὐτοῦ ποιούμενος». ταῦτ' ἔρρηθη, καὶ οὐκέτι μετεπέμψατό με εἰς τὴν οἰκῆσιν
 πάλιν, ὡς ἦδη σαφῶς Θεοδότου μὲν ὄντος μου καὶ Ἡρακλείδου φίλου, αὐτοῦ
 δ' ἔχθρου, καὶ οὐκ εὐνοεῖν φετό με, ὅτι Δίωني τὰ χρήματα ἔρρει παντελῶς. ὤκουν
 350 δὴ τὸ μετὰ τοῦτο ἕξω τῆς ἀκροπόλεως ἐν τοῖς μισθοφόροις² προσιόντες δέ μοι
 ἄλλοι τε καὶ οἱ τῶν ὑπηρεσιῶν ὄντες Ἀθήνηθεν, ἔμοι πολῖται, ἀπήγγελλον ὅτι
 διαβεβλημένος εἶην ἐν τοῖς πελτασταῖς καὶ μοὶ τινες ἀπειλοῖεν, εἰ ποὺ λήθονταί
 με, διασθερεῖν, μηχανῶμαι δὴ τινα τοιάνδε σωτηρίαν. πέμπω παρ' Ἀρχύτην καὶ
 τοὺς ἄλλους φίλους εἰς Τάραντα, φράζων ἐν οἷς ὦν τυγχάνω· οἱ δὲ πρόφασιν τινα
 β' πρεσβείας πορισάμενοι παρὰ τῆς πόλεως πέμπουσιν τριακόντορον τε καὶ Λαμί-
 σκον, αὐτῶν ἕνα, ὃς ἔλθων ἐδεῖτο Διονυσίου περὶ ἔμοῦ, λέγων ὅτι βουλοίμην
 ἀπιέναι, καὶ μηδαμῶς ἄλλως ποιεῖν. ὁ δὲ συνωμολόγησεν καὶ ἀπέπεμψεν ἐφόδια
 δούς, τῶν Δίωνος δὲ χρημάτων οὐτ' ἐγὼ ἔτι ἀπήτην οὔτε τις ἀπέδωκεν.

Ἐλθὼν δὲ εἰς Πελοπόννησον εἰς Ὀλυμπίαν, Δίωνα καταλαβὼν θεωροῦντα³,
 ἠγγελλον τὰ γεγονότα ὁ δὲ τὸν Δία ἐπιμαρτυράμενος εὐθὺς παρήγγελλεν ἐμοὶ
 καὶ τοῖς ἐμοῖς οἰκείοις καὶ φίλοις παρασκευάζεσθαι τιμαρκεῖσθαι Διονύσιον, ἡμᾶς
 μὲν ξεναπατίας χάριν — οὕτω γὰρ ἔλεγεν τε καὶ ἐνόει — αὐτὸν δ' ἐκβολῆς ἀδίκου
 καὶ φυγῆς, ἀκούσας δ' ἐγὼ τοὺς μὲν φίλους παρακαλεῖν αὐτὸν ἐκέλευον, εἰ βού-
 λονται· «Ἐμὲ δ'» εἶπον ὅτι «σὺ μετὰ τῶν ἄλλων βία⁴ τινὰ τρόπον σύσσειτον καὶ
 συνέσειτον καὶ κοινωνῶν ἱερῶν⁴ Διονυσίῳ ἐποίησας, ὃς ἴσως ἠγεῖτο διαβαλλόν-
 των πολλῶν ἐπιβουλεύειν ἐμὲ μετὰ σοῦ ἑαυτῷ καὶ τῇ τυραννίδι, καὶ ὅμως οὐκ
 ἀπέκτεινεν, ἠδέσθη δέ. οὐτ' οὖν ἠλικίαν ἔχω συμπολεμεῖν ἔτι σχεδὸν οὐδενί, κοι-
 νός τε ἡμῖν εἰμι, ἂν ποτέ τι πρὸς ἀλλήλους δεηθέντες φιλίᾳς ἀγαθὸν τι ποιεῖν
 βουλῆσθε⁵· κακὰ δὲ ἕως ἂν ἐπιθυμῆτε, ἄλλους παρακαλεῖτε». ταῦτα εἶπον μεμι-
 σηκῶς τὴν περὶ Σικελίαν πλάνην καὶ ἀτυχίαν ἀπειθοῦντες δὲ καὶ οὐ πειθόμενοι
 ταῖς ὑπ' ἐμοῦ διαλλάξεσιν πάντων τῶν νῦν γεγονότων κακῶν αὐτοὶ αἴτιοι ἐγέν-
 οντο αὐτοῖς, ὧν, εἰ Διονύσιος ἀπέδωκεν τὰ χρήματα Δίωني ἢ καὶ παντάσασι κα-
 τηλλάγη, οὐκ ἂν ποτέ ἐγένετο οὐδέν, ὅσα γε δὴ τάνθρωπινα—Δίωνα γὰρ ἐγὼ καὶ
 τῷ βούλεσθαι καὶ τῷ δύνασθαι κατεῖχον ἂν βραδίως—, νῦν δὲ ὀρμήσαντες ἐπ' ἄλ-
 351 λήλους κακῶν πάντα ἐμπεπλήκασιν. καίτοι τὴν γε αὐτὴν Δίων εἶχεν βούλησιν ἦν-
 περ ἂν ἐγὼ φαίην δεῖν ἐμὲ καὶ ἄλλον, ὅστις μέτριος, περὶ τε τῆς αὐτοῦ δυνάμεως
 καὶ φίλων καὶ περὶ πόλεως τῆς αὐτοῦ διανοοῖτ' ἂν εὐεργετῶν ἐν δυνάμει καὶ τι-
 μαῖσιν γενέσθαι τὰ μέγιστα ἐν ταῖς μεγίσταις. ἔστιν δὲ οὐκ ἂν τις πλούσιον ἑαυ-
 τὸν ποιῆσιν καὶ ἑταίρους καὶ πόλιν, ἐπιβουλεύσας καὶ συνωμότης συναγαγῶν, πέ-

1. Ἡ προηγούμενη πρόφασιν ἦταν ἡ στάσις τοῦ Πλάτωνος στὴν ὑπόθεσις τοῦ Ἡρακλείδου. Πρβλ. Ἐπιστ. Γ, 318c.

2. Πρόκειται γιὰ τὰ Ὀλύμπια τοῦ 360 π. Χ.

3. Πρβλ. 328b καὶ 338b-340a.

4. Ἐννοεῖ τις θυσίαι καὶ τοὺς ἄλλους τύπους θρησκευτικῆς λατρείας πού ὁ Πλάτων, ὡς οὐσιαστικὸς καὶ συνέσιτος τοῦ Διονυσίου, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ τελεῖ μαζί του.

ἐκεῖνος, ὅταν ἄκουσε ὅτι πῆγα στοῦ Θεοδότη, βρίσκοντας σ' αὐτὴ μου τὴν πράξη
 μιὰ καινούργια δικαιολογία τῆς ἔχθρας τοῦ πρὸς ἐμένα, ἰσάξια πρὸς τὴν προη-
 γούμενη¹, ἔστειλε κάποιον καὶ μὲ ρωτοῦσε, ἂν πραγματικὰ δέχθηκα πρόσκληση
 τοῦ Θεοδότη καὶ ἐπικοινωνῆσα μαζί του. «Βεβαίωτατα», εἶπα ἐγώ. «Λοιπὸν»
 ἀπάντησε ἐκεῖνος, «μὲ διέταξε νὰ σοῦ πῶ πῶς δὲν κάνεις καθόλου καλὰ νὰ λογα-
 ριάξεις πάντα περισσότερο ἀπὸ κείνον τὸ Δίωνα καὶ τοὺς φίλους τοῦ Δίωνος». Ἀυτὰ εἶπαμε,
 καὶ πιά δὲ μὲ ξανακάλεσε στὸ ἀνάκτορό του, ἔχοντας τὴ δικαιολο-
 γία πῶς ἦταν πλέον φανερό, ὅτι ὁ Θεοδότης καὶ ὁ Ἡρακλείδης ἦταν φίλοι μου κι'
 ἐκεῖνος ἔχθρός· ἔπειτα σκεπτόταν πῶς δὲν μπορούσα νὰ εἶμαι καλὰ διατεθειμένος
 ἀπέναντι τοῦ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄφανισμό τῆς περιουσίας τοῦ Δίωνος. Ἀπὸ δῶ καὶ
 350 πέρα λοιπὸν, ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, ἐκεῖ πού ἔμειναν οἱ μισθοφόροι. Καὶ
 ἄλλοι τότε, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἀπὸ τὰ πληρώματα τῶν πλοίων ἦταν Ἀθηναῖοι, συμπο-
 λιῆτες μου, ἔρχονταν σπῆτι μου καὶ μοῦ ἔφεραν τὴν εἶδηση, ὅτι κάποιοι μὲ εἶχαν
 συκοφαντήσει στοὺς πελταστῆς, καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους μὲ ἀπειλοῦσαν
 πῶς ἂν μὲ βροῦν πουθενά, θὰ μὲ σκοτώσουν. Τότε βρῖσκα τὸν ἐξῆς τρόπο γιὰ νὰ
 σωθῶ: Στέλνω στὸν Ἀρχύτα καὶ στοὺς ἄλλους φίλους στὸν Τάραντα, καὶ τοὺς
 λέω σὲ ποιά θέση βρίσκομαι· κι' ἐκεῖνοι, βρίσκοντας κάποια πρόφασιν πολιτικῆς
 β' πρεσβείας, στέλνουν μία τριακόντορο καὶ τὸ Λαμίσκο, ἕναν ἀπ' αὐτοὺς, πού ἦρθε
 καὶ παρακάλεσε τὸν Διονύσιο γιὰ μένα, λέγοντας πῶς θέλω νὰ φύγω καὶ νὰ μὴ μοῦ
 φέρει κανένα ἐμπόδιο. Ἐκεῖνος δέχθηκε καὶ μὲ ἄφησε νὰ φύγω, δίνοντάς μου καὶ
 χρήματα γιὰ τὸ ταξίδι· ὅσο γιὰ τὰ χρήματα τοῦ Δίωνος, οὔτε ἐγὼ πιά ζήτησα τί-
 ποτα, οὔτε κανένα μου ἔδωκε.

Ὅταν ἔφθασα στὴν Πελοπόννησο, στὴν Ὀλυμπία, βρῆκα ἐκεῖ τὸ Δίωνα, πού
 παρακολουθοῦσε τὴν ἑορτή², καὶ τοῦ ἀνήγγειλα ὅσα εἶχαν συμβῆ. Κι' ἐκεῖνος,
 ἀφοῦ ἐπικαλέσθηκε μάρτυρά του τὸ Δία, εἶπε ἀμέσως σ' ἐμένα καὶ τοὺς συγγε-
 νεῖς καὶ τοὺς φίλους μου νὰ ἐτοιμαζόμεστε γιὰ νὰ πᾶμε νὰ τιμωρήσομε τὸ Διο-
 νύσιο· ἐμεῖς, ἐπειδὴ εἶχε ἀσκήσει εἰς βάρος μου ξεναπατία—ἔτσι τὸ ὠνόμαζε
 κι' ἔτσι τὸ σκεπτόταν· αὐτός, γιὰ τὴν ἀδικη ἀπομάκρυνση καὶ ἐξορία. Ὅταν
 τ' ἄκουσα αὐτὰ ἐγώ, τοῦ εἶπα ὅτι τοὺς φίλους μου ἄς τοὺς καλέσει νὰ πᾶν,
 ἂν θέλουν, μαζί του· «ἐμένα ὅμως, εἶπα, ἐσὺ καὶ οἱ ἄλλοι σχεδὸν διὰ τῆς βίας³
 μὲ κάνετε ὁμοτράπεζο τοῦ Διονυσίου καὶ σύνοικό του καὶ κοινῶ τῆς λατρείας⁴,
 κι' αὐτὸς πιστεύει ἴσως, ἔπειτα ἀπὸ τόσες συκοφαντίες, ὅτι ἐγὼ μαζί μ' ἐμένα συν-
 δ' ὠμοτοῦσα ἐναντίον τῆς τυραννίδος, καὶ ὅμως δὲ μὲ σκότωσε, παρὰ μὲ σεβάσθηκε.
 Ἔτσι, ὄχι μόνο δὲν ἔχω πιά τὴν ἠλικία πού πρέπει, γιὰ νὰ μπορῶ νὰ βοηθῶ
 ὅποιοιδήποτε στὸν πόλεμο, ἀλλὰ καὶ εἶμαι κοινός σας φίλος, ἂν ποτέ ἐπιθυμή-
 σετε φιλία ἀναμεταξύ σας καὶ θελήσετε νὰ κάνετε κάτι καλὸ ὁ ἕνας στὸν ἄλλον.
 Ὅσο ὅμως ἐπιθυμεῖτε τὸ κακό, ἄλλους νὰ καλεῖτε νὰ σᾶς βοηθήσουν». Αὐτὰ εἶπα,
 ἀηδιασμένος ἀπὸ τὴν περιπλάνηση καὶ τὴν ἀτυχία τῆς Σικελίας. Μὲ παράκουσαν
 ὅμως καὶ δὲν πείσθησαν στὶς διαλλακτικῆς μου προσπάθειες, κι' ἔγιναν ἔτσι οἱ
 ἴδιοι γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τους αἴτιοι ὄλων τῶν κακῶν πού ἔχουν γίνει τώρα·
 κακῶν πού κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲ θὰ εἶχε ποτέ γίνει—ὅσο μπορεῖ ἕνας ἄνθρωπος νὰ
 ε' εἰκάσει—, ἂν ὁ Διονύσιος ἔδινε τὰ χρήματα στὸ Δίωνα ἢ καί, ἀνεξάρτητα ἀπ'
 αὐτό, ἂν συμφιλιωνόταν μαζί του—γιατί τὸ Δίωνα ἐγὼ καὶ τὴ θέληση καὶ τὴ δύ-
 ναμη εἶχα εὐκόλα νὰ τὸν συγκρατήσω ἐνῶ τώρα, μὲ τὸ νὰ ὀρμήσουν ὁ ἕνας ἀπάνω
 351 στὸν ἄλλον, γέμισαν τὸν κόσμον συμφορές. Καὶ ὅμως ὁ Δίων εἶχε τὶς ἴδιες πρεσ-
 βείσεις πού κατὰ τὴ γνώμη μου πρέπει νὰ ἔχομε κι' ἐγὼ καὶ ὅποιοσδήποτε ἄλλος
 ἄνθρωπος, λογικός καὶ δίκαιος δηλαδὴ ὁ σκοπός του σχετικὰ καὶ μὲ τὴ δική του
 πολιτικὴ δύναμη καὶ μὲ τοὺς φίλους καὶ μὲ τὴ χώρα του ἦταν, νομίζω, νὰ κάνει
 τὰ μεγαλύτερα καλὰ κι' ἔτσι νὰ κερδίσει τὴ μεγαλύτερη δύναμη καὶ τὶς μεγα-
 λύτερες τιμές. Αὐτὸ ὅμως δὲν πραγματοποιεῖται μὲ τὸ νὰ κάνεις πλούσιους τὸν
 ἑαυτὸ σου καὶ τοὺς πολιτικούς σου φίλους καὶ τὴ χώρα σου, ἀφοῦ ὀργανώσεις

νης ὧν καὶ ἑαυτοῦ μὴ κρατῶν, ὑπὸ δειλίας τῆς πρὸς τὰς ἡδονὰς ἠττημένος, εἶτα
 b τούτους τὰς οὐσίας κεκτημένους ἀποκτείνοντας, ἐχθρούς καλῶν τούτους, διαφορῇ τὰ
 τούτων χρήματα καὶ τοῖς συνεργοῖς τε καὶ ἑταίροις παρακελεύεται ὅπως μηδεὶς
 αὐτῶ ἐγκαλεῖ πένθος εἶναι¹ ταῦτόν δὲ καὶ τὴν πόλιν ἂν οὕτω τις εὐεργε-
 τῶν τιμᾶται ὑπ' αὐτῆς, τοῖς πολλοῖς τὰ τῶν ὀλίγων ὑπὸ ψηφισμάτων διανεμῶν, ἢ,
 μεγάλης προεστῶς πόλεως καὶ πολλῶν ἀρχούσης ἐλαττόνων, τῇ ἑαυτοῦ πόλει τὰ
 c τῶν μικροτέρων χρήματα διανέμη μὴ κατὰ δίκην². οὕτω μὲν γὰρ οὔτε Δίων οὔτε
 ἄλλος ποτέ οὐδεὶς ἐπὶ δύναμιν ἐκὼν³ εἶσιν ἀλιτηριώδη ἑαυτῶ τε καὶ γένει εἰς
 τὸν αἰὶ χρόνον, ἐπὶ πολιτείαν δὲ καὶ νόμων κατασκευῆν τῶν δικαιοτάτων τε
 καὶ ἀρίστων, οὗ τι δι' ὀλιγίστων θανάτων καὶ φόνων γιγνομένην⁴ ἃ δὴ Δίων νῦν
 πράττει, προτιμήσας τὸ πάσχειν ἀνόσια τοῦ δρᾶσαι πρότερον, διευλαβοῦμενος
 δὲ μὴ παθεῖν, ὅμως ἔπαισεν ἐπ' ἄκρον ἐλθῶν τοῦ περιγενέσθαι τῶν ἐχθρῶν,
 d θαυμαστὸν παθῶν οὐδέν. ὅσιος γὰρ ἄνθρωπος ἀνοσίων πέρι, σώφρων τε καὶ ἐμ-
 φρων, τὸ μὲν ὅλον οὐκ ἂν ποτε διαψευσθεῖ τῆς ψυχῆς τῶν τοιούτων πέρι, κυβερ-
 νήτου δὲ ἀγαθοῦ πάθος ἂν ἴσως οὐ θαυμαστὸν εἰ πάθει, ὃν χειμῶν μὲν ἐσόμενος
 οὐκ ἂν πάνυ λάθοι, χειμῶνων δὲ ἐξαισίον καὶ ἀπροσδόκητον μέγεθος λάθοι τ' ἂν
 καὶ λαθὼν κατακλύσειεν βίαν. ταῦτόν δὲ καὶ Δίωνα ἔσφηλεν⁵ κακοὶ μὲν γὰρ ὄντες
 e αὐτὸν σφόδρα οὐκ ἔλαθον οἱ σφήλαντες, ὅσον δὲ ὕψος ἀμαθίας εἶχον καὶ τῆς ἄλ-
 λης μοχθηρίας τε καὶ λαιμαργίας, ἔλαθον, ᾧ δὴ σφαλεῖς κεῖται, Σικελίαν πένθει
 περιβαλὼν μυρίω.

352 Τὰ δὴ μετὰ τὰ νῦν ρηθέντα ἃ συμβουλεύω, σχεδὸν εἴρηται τέ μοι καὶ εἰρή-
 σω ὧν δ' ἐπανελάβον ἕνεκα τὴν εἰς Σικελίαν ἀφιξίον τὴν δευτέραν, ἀναγκαῖον
 εἶναι ἔδοξέ μοι ρηθῆναι δεῖν διὰ τὴν ἀτοπίαν καὶ ἀλογίαν τῶν γενομένων. εἰ
 δ' ἄρα τινὶ νῦν ρηθέντα εὐλογώτερα ἐφάνη καὶ προφάσεις πρὸς τὰ γενόμενα
 ἱκανὰς ἔχειν ἔδοξέν τω, μετρίως ἂν ἡμῖν καὶ ἱκανῶς εἴη τὰ νῦν εἰρημένα.

ΤΕΛΟΣ

1. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ τρόποι πλουτισμοῦ τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν, τῶν φίλων τους καὶ τοῦ κρά-
 τος ἦταν γνωστοὶ στοὺς Ἀθηναίους. Τοῦ πρώτου τυπικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Τριά-
 κοντα, πού σκότωσαν ἢ ἐξώρισαν τοὺς πλούσιους γιὰ νὰ δημεύσουν τὶς περιουσίες τους· ὁ δεύτε-
 ρος τρόπος εἶχε ἐφαρμοσθῆ στὴν πρώτη Ἀθηναϊκὴ συμμαχία (477 - 404) μετὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλ-
 λειψη τῶν συμμάχων ἐκ μέρους τῶν Ἀθηνῶν.

2. Οὐδεὶς ἐκὼν κακός.

συνωμοσία καὶ μαζέψεις γύρω σου συνωμότες—γιατὶ εἶσαι φτωχὸς καὶ δὲν κυβερ-
 νᾶς τὸν ἑαυτό σου, ἐπειδὴ ἔχεις νικηθῆ ἀπὸ τῆ δειλίας ἀπέναντι στὶς ἡδονές—, καὶ
 b ὕστερα, ἀφοῦ σκοτώσεις ἐκείνους πού ἔχουν τὶς περιουσίες ὀνομάζοντάς τους
 ἐχθρούς, σκορπίζεις τὰ χρήματά τους, καὶ παροτρύνεις σ' αὐτὸ καὶ τοὺς συνεργούς
 καὶ συντρόφους σου γιὰ νὰ μὴ σοῦ παραπονιέται ὕστερα κανεὶς πὼς εἶναι φτωχός·
 τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ ὅποιον τὶς τιμὲς τὶς κερδίζει εὐεργετώντας μὲ τὸν τρόπο
 πού εἶπαμε μιὰ χώρα, μοιράζοντας δηλαδή μὲ ψηφίσματα τὰ χρήματα τῶν λίγων
 στοὺς πολλούς, ἢ—ἂν εἶναι ἀρχηγὸς μεγάλης χώρας πού, ἔχει ὑπὸ τὴν ἐξουσία
 c τῆς πολλῆς μικρότερες—ὅταν ἄδικα μοιράζει στὴ δική του τὰ χρήματα τῶν μι-
 κρότερων¹. Μὲ τὴν θέλησή του² οὔτε ὁ Δίων οὔτε κανεὶς ἄλλος δὲ θὰ ἐπιδιώ-
 ξει ποτέ ν' ἀποκτήσει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο πολιτικὴ δύναμη—γιὰ πάντα ὀλέθρια·
 καὶ γιὰ τὸν ἴδιον καὶ γιὰ τὴ γενιά του—, παρά θὰ ζητήσῃ νὰ ὀργανώσει πολι-
 teία καὶ νὰ δημιουργήσει νόμους, τοὺς δικαιοτέρους καὶ καλύτερους, πού καμμιὰ
 θανάτωση καὶ κανένα φόνο δὲ χρειάζονται γιὰ νὰ γίνουν. Ἔτσι ἔκανε καὶ ὁ
 Δίων, προτιμώντας νὰ ὑποστῆ τὸ ἄδικο παρά νὰ τὸ κάνει, παίρνοντας ὅμως συγ-
 χρόνως τὶς ἀναγκαῖες προφυλάξεις γιὰ νὰ μὴν τὸ ὑποστῆ³ καὶ ὅμως τὴ στιγμή
 ἀκριβῶς πού ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ νικήσῃ τοὺς ἐχθρούς, ἔπεσε—καὶ δὲν ἦταν κα-
 d θόλου παράξενο. Γιατὶ ἕνας δίκαιος ἄνθρωπος, φρόνιμος καὶ λογικός, προκειμένου
 γιὰ ἀνθρώπους ἀδίκους, δὲ θὰ γελαστῆ ποτέ στὴν ἐκτίμηση τῆς ψυχῆς τους γε-
 νικά, δὲν εἶναι ὅμως ἴσως παράξενο ἂν πάθει τὸ πάθημα τοῦ καλοῦ καπετάνιου,
 πού δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ διαφύγει τὴν πρόβλεψή του τὸ ὅτι θὰ γίνῃ τρικυμία, μπορεῖ
 ὅμως νὰ τοῦ διαφύγει ἢ ἐξαιρετικὴ καὶ ἀπροσδόκητη δύναμη τῆς τρικυμίας, καὶ
 e μένοντας ἀπρόβλεπτη νὰ τὸν καταποντῆ μετὰ τὴν ὄρμη τῆς. Τὸ ἴδιο πράγμα ὑπῆρξε
 καὶ γιὰ τὸ Δίωνα αἰτία καταστροφῆς: ὅτι ἦταν ἐξαιρετικὰ κακοὶ αὐτοὶ πού προ-
 κάλεσαν τὴν καταστροφή του, δὲν τοῦ διέφυγε· πόσο ὅμως ἦταν τὸ ὕψος τῆς ἀνοη-
 σίας καὶ τῆς ἄλλης τους κακίας καὶ πλεονεξίας, δὲν τὸ ἀντελήφθηκε καὶ ἀκριβῶς
 αὐτὸ τὸν ἔκανε νὰ πέσει καὶ νὰ κοιτῆται νεκρός, βυθίζοντας τὴ Σικελία σὲ πένθος
 ἀπροσμέτρητο.

352 Τὶ σὰς συμβουλεύω ὕστερα ἀπ' ὅσα εἶπα παραπάνω, σχεδὸν τὸ εἶπα, καὶ
 ὅσα εἶπα, ἄς θεωρηθοῦν ἀρκετὰ τοὺς λόγους πού μ' ἔκαναν νὰ ἐπαναλάβω
 γιὰ δευτέρη φορά τὸ ταξίδι μου στὴ Σικελία, ἔκρινα ἀναγκαῖο νὰ τοὺς ἐκ-
 θέσω γιὰ τὸ παράδοξο καὶ τὸ παράλογο τῶν γεγονότων. Ἄν λοιπὸν τώρα πού τὰ
 διηγήθηκα, φάνηκαν σὲ κάποιον εὐλογώτερα, καὶ ἂν κάποιος βρεῖ ὅτι ἡ διήγησή
 μου παρέχει ἱκανοποιητικὲς δικαιολογίες γιὰ ὅσα ἔγιναν, τότε μπορῶ νὰ πῶ πὼς
 ἢ διήγησή μου ἔγινε πρὸς τὴν κατεύθυνση πού ἔπρεπε καὶ μὲ τρόπον ἱκανοποιητικόν.

ΤΕΛΟΣ

ΣΗΜ. Ἀπὸ τῆ βιβλιογραφία τῆς Ζ. Ἐπιστολῆς παραλήφθηκε ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ
 Κ. Ζάμπα (Βιβλιοθήκη Φέξη, Ἀθήναι, 1911).

Σ Η Μ Ε Ι Ω Μ Α Τ Α

‘Ο «Φίλιππος» του ‘Ισοκράτη

‘Υστερα από την ‘Επιστολή Ζ’ του Πλάτωνα, που μας έδωσε κατά ένα τρόπο τόν πολιτικό κυρίως αλλά και το φιλοσοφικό του άπολογισμό, δημοσιεύεται από το τεύχος τούτο, στη σειρά των αρχαίων κειμένων, ο «Φίλιππος» του ‘Ισοκράτη, μία έκφραση δηλαδή συγκεκριμένη της αντίστοιχης προς την πλατωνική και πνευματικά και πραγματικά, πολιτικής διάθεσης.

‘Ο,τι αντικειμενικά συνδέει τα δύο αυτά κείμενα, είναι κυρίως η ιστορική ύπαρξη και των δύο στην ίδια κρίσιμη εποχή. Και το πρώτο και το δεύτερο εκφράζουν ως ένα βαθμό και αντιμετώπιζον άμεσα τὸ πνεῦμα και τὰ προβλήματα τού 4. αιώνα. ‘Ακόμη όμως, η σημασία και των δύο, και μάλιστα είτε άπλως σάν έκφραση τῆς θεωρησίμου, είτε και σάν αντιμετώπιση τῶν πολιτικῶν προβλημάτων, δὲν ἐξαντλείται και δὲν ἰσχύει μόνο στην εποχή και για τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τους. Στὸ πρῶτο, ἡ προσωπικότητα κυρίως τού συγγραφέα του, σὸ δεύτερο, και ἡ κατάσταση μόνο τῆς ἐποχῆς, ἐπεκτείνουν τὴν ιστορική τους παρουσία, είτε σὸ κάθε ἐποχὴ τῆς ἱστορίας, ὅπως τὸ πρώτο, είτε, ὅπως τὸ δεύτερο, εἰδικά στὴ δική μας ἐποχὴ.

Κατὰ τὴν ἀποστολὴ που συνδέεται πρὸς τὰ ἀρχαία κείμενα, και εἰδικότερα στὸ περιοδικό τούτο, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀπλή και ἀσημαντὴ σύμπτωση, ὅτι και τὸ πρῶτο και τὸ δεύτερο κείμενο τῆς σειράς ἐμπίπτουν και τὰ δύο στὸ δεύτερο κλασικό αἰώνα τού ἑλληνικού πνεύματος.

‘Αληθινά, ὁ 5. αἰώνας, σὴν ὁλότητα τῶν ἐκφάνσεών του — είτε στὴ διτθροσση τῆς πολιτείας, είτε σὴν έκφραση τού ὁραίου, είτε σὴν μορφή και σὸ βάθος τού λόγου — κατέγει παντὸ και ἔνσαρκώνει ἀπόλυτα τὴν κλασικὴ ἐντέλεια και ἔτσι θὰ παραμένει για πάντα πρότυπο και νόμος στὴ δόξῃ μας, σὴν αἰσθητικὴ μας, σὴν σκέψη μας. Ταυτόχρονα όμως, και ἄλλωστε για τὸν ἴδιο λόγο, δὲν ἐμφανίζει ὁ 5 αἰώνας κάποια κοινότητα μῆρας με τὴ δική μας τῆ ζωῆς, ὅπως αὐτὴ που παρουσιάζει κατ’ ἐξοχὴν ὁ 4. αἰώνας.

Και δὲν εἶναι καθόλου δυσδιάκριτη ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἰδιότητα τού 4. αἰώνα. Δὲ χρειάζονται διεισδυτικὲς ἐρευνες νὰ τὴν ἀντικρούσῃ σὴν ἀνάπτυξη τῆς ζωῆς του. ‘Ας ἀρίσῃμε τὴν περιοχὴ τῆς τέχνης και τού καθαροῦ λογιμοῦ. Σ’ αὐτὲς τῆς περὶ τῆς ζωῆς, και ὅταν εἶναι ἀντικει-

μενικά δυνατές, εἶναι ἐπικίνδυνες πάντοτε οἱ γενικευτικὲς κατὰ περιόδους παρατηρήσεις. ‘Ο ἱστορισμός σὲ ὅποια τὸν μορφή εἶναι ἀδύνατο νὰ εὐδοκίμησει στὴ σφαῖρα ὅπου θριαμβεύει ἡ ἐλεύθερη δημιουργικότητα τού ἀτόμου και τέτοια ἀκριβῶς εἶναι, κατ’ ἐξοχὴν μάλιστα, ἡ σφαῖρα τῆς έκφρασης τού ὁραίου και τού καθαροῦ λογιμοῦ. ‘Ετσι λοιπόν, και τὸν 4. αἰώνα θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν θεωρήσουμε ὀδυσιαστικά και ἀληθινά, ὅταν μελετήσουμε στὴ σφαῖρα τῆς πολιτείας κυρίως τὴν σκέψη του και τὴ δράση του. Τότε και θὰ ἀναγνωρίσουμε εὐθύς τὰ προβλήματα και τὲς ἀγωνίες που συνέχουν τὴ σύγχρονη ἱστορία.

Εἶναι καταπληκτικὴ ἡ ἐνάργεια τῆς ἀντιστοιχίας. Θὰ ἐφθάνε μάλιστα, για νὰ τὴ διαπιστώσουμε, και μόνο τὸ Η’ βιβλίο τῆς πλατωνικῆς «Πολιτείας». Νομίζει κανεὶς ὅτι μελετὰ κοινωνιολογία τού 19. και τού 20. αἰώνα. Περιγράφονται και ἐξηγνεύονται γνῶριμα ἱστορικά φαινόμενα: Στρατοκρατικὲς κυβερνήσεις που ἐκτραχύνουν τὸς ὄρους τῆς ζωῆς και ἀντιδρῶν στὸν πνευματικό πολιτισμό· διαδοχὴ τους ἀπὸ ἐξουσίες χρηματιστικῆς ὀλιγαρχίας, ἀδιάκοπη συγκέντρωση τού κεφαλαίου, ἀντιστοιχὴ ἐξάπλωση τῆς φτώχειας και τῆς ἀνεργίας, ὁ ταξικός διαφορισμός σάν κίνητρο ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσε·ν· ἔπειτα, ἡ δημοκρατία με δημιουργικὴ καθοδήγηση, ἐκφυλισμός τῆς δημοκρατίας με τὸς κομματικούς ἐκτραχλισμούς· τέλος, ἡ δικτατορία σάν τελευταία ἐλπίδα σωτηρίας, ἐξωτερικὲς πολιτικὲς περιπλοκές, οικονομικό και πολιτικό ἀδιέξοδο.

Και με τὴν ἀναγνώριση ὅμως τῆς διεισδυτικότητας και τῆς ὀδυσιαστικότητας τῶν κοινωνιολογικῶν αὐτῶν παρατηρήσεων, δὲ θὰ πρέπει βέβαια νὰ θεωρηθεῖ ὁ Πλάτων δι εἶναι, σὴν οὐσία τού ἔργου του, κοινωνιολόγος τῆς πολιτείας. ‘Απλῶς, ὅταν για μιά στιγμή θέλησε νὰ ἀντικρούσει με θεωρητικό θετικισμό τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀναδείχτηκε και σὸν τρόπο αὐτό τῆς θεωρίας ἀνευρέβλητος και ἀάθητος. Στὴν οὐσία ὅμως τῆς πολιτικῆς θεωρίας του, εἶναι πάντοτε ὁ Πλάτων, και εἶναι κατ’ ἐξοχὴν, νομοθετικός και ἱστοριοπλαστικός νοῦς· δὲν ἐκφράζει ἀπλῶς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, ἀντιπαρατάσει τὴ βούλησή του στὴν ἐποχὴ του και ζητᾷ νὰ τὴ διαπλάσσει κατὰ τὸ πνεῦμα του. Κα-

θῶς ὅμως εἶναι ἡ πρώτη μεγαλοφυΐα τῆς ἱστορίας, τὰ αἰτήματα που διατυπώνει για τὴν πολιτικὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνίας, δὲν τὰ συνδέει ἀπλῶς με τὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς, δὲν τὰ ἀναθέτει καν στὲς δυνάμεις ἀπλῶς τῆς ἐποχῆς του, ὅλλὰ τὰ διατυπώνει ὡστε νὰ ἰσχύουν σάν κριτήρια τῆς πολιτικῆς δημιουργίας για τὴν πανανθρώπινη ἱστορία σὲ κάθε τῆς στιγμή. Στὸ κύριο αὐτὸ ἦθος τού ἔργου του ἀνταποκρίνεται και ἡ ἀρήγηση τῆς «Ζ’ Ἐπιστολῆς».

‘Υπολείπονται ὅμως και χαρακτηρίζουν τὴν πολιτικὴ δημιουργία τού 4. αἰώνα και ἄλλα ἀκόμη βαρῦτατα πνευματικά και ἱστορικά γεγονότα. ‘Υπάρχει κυρίως ἡ πολιτεολογία τού ‘Αριστοτέλη, που ὀλοκληρώνει θεωρητικά τὴν πολιτικὴ δημιουργία τού αἰώνα. Και ὑπάρχει ἀκόμη και βαρῦνη κατ’ ἐξοχὴν ἡ πολῦπτυχη πολιτικὴ δράση, που ἀδιάκοπη πληρώνει τὸν αἰώνα και που στὸ τέλος με τὴν ἐκπαγλὴ ἐξόρμηση τού ‘Αλέξανδρου ὀρίζει και ἄμεσα τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητας.

Για τὴν ἀνεξάντλητη αὐτὴ σὲ μετασηματισμούς και σὲ ἱστορικὲς συνέπειες πολιτικὴ ἀναζήτηση και δημιουργία, ὑπάρχει μέσα στὸν ἴδιο τὸν αἰώνα μιά σύντομη ἱδεολογικὴ ἐτοιμασία και μιά εὐγλωττὴ θεωρητικὴ έκφραση. Και στὸ κέντρο τῆς, μπορούμε νὰ ποῦμε, βρίσκεται ἡ προσωπικότητα, εἶτε και ἡ ἰ προσωπικότητα τού ‘Ισοκράτη, με τὴν εὐρύτατη πολιτικὴ και συγγραφικὴ δράση του.

‘Ο ‘Ισοκράτης δὲν εἶναι βέβαια ἡ μεγαλοφυΐα που ὀνομάζει και ὀρίζει με τὸ ἔργο του τὸν αἰώνα. Δὲν εἶ και ὁ ἀάθητος πολιτικός καθοδηγητής. Μάλιστα, στὸς συγκεκριμένους πολιτικούς του προσανατολισμούς, πότερο εὐκρινῶς ἐλιγμῶν παρουσιάζει, παρὰ προγραμματικὴ σταθερότητα. ‘Ετσι ὅμως ὁ ἀκριβῶς, πιστότερα ἐρμηνεύει και ἐκφράζει τὴν ἀτασθητικὴ ἀναζήτηση τῆς πολυκῶμηντης αὐτῆς ἐποχῆς. ‘Ο ἴδιος ποτὲ δὲν ἐπαυσε ν’ ἀντιμετωπίζει τὸ πολιτικό και τὸ κοινωνικό πρόβλημα. Στὴν ἀντιμετώπιση ὅμως αὐτὴ δὲ μπόρεσε και δὲ θέλησε ποτὲ νὰ φτάσει στὸν πυρῆνα και στὴν οὐσία τού προβλήματος. ‘Ο Πλάτων, τὴν αἰτία ὅλων τῶν κακῶν τὴν εἶδε σὴν ἔλλειψη κοινωνικῆς δι-

καισύνης και ἀληθινῆς παιδείας. Αὐτός, περιορίζεται νὰ κακίζει ἀπλῶς τὴ δημοκρατικὴ πολιτεία τού καιροῦ του και ἐξαντλείται ἐξ ἄλλου σὲ ρωμαντικὴ προσφυγὴ στὸς θεσμούς και στὸς τύπους τού παρελθόντος και τέλος, φεικτώτερη ὀπισθόδρομη, σὲ καταφυγὴ και για τού ἔσωτερικού προβλήματος τῆ λύση σὴν ἐξωτερικὴ ἑλληνικὴ πολιτικὴ.

Μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ στροφή τῆς πολιτικῆς του ἱδεολογίας ἰδιαίτερα συνδέεται και πῶ ἄμεσα τὴν ἐκφράζει ὁ «Φίλιππος». ‘Η σημασία του εἶναι εὐ ὕστερη ἀπὸ τὸ ἀπλῶς πολιτικό του περιεχόμενο. Και τὸ πολιτικό του ἄλλωστε περιεχόμενο εἶναι πολλαπλά σημαντικό. Τῆ στιγμή ὅμως τούτῃ ἰδιαίτερα ἀξίζει νὰ προβληθεῖ τὸ πῶς χαρακτηριστικό στοιχείο του: στὸ κείμενο τού «Φιλίππου» ὑποστηρίζεται με πολιτικὴ ὀγκύνη και προσαρμόζεται στὲς εἰδικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς ἡ κατ’ ἐξοχὴν σῆμερα γνῶριμη ἀντίληψη, ὅτι, για νὰ ἐπιλυθεῖ ὀριστικά τὸ κοινωνικό πρόβλημα, που ὀξῦτατο ὑπάρχει στὲς ἑλληνικὲς πολιτείες, εἶναι ἀνάγχη και εἶναι δίκαιο νὰ κατακτηθεῖ ἡ γεγονικὴ πλοῦσια χώρα, που, ἀντίστροφα πρὸς τὴν ‘Ελλάδα, κατοικεῖται ἀπὸ ἐλάχιστο πληθυσμό, και μάλιστα κατώτερο στὸν πολιτισμό και χωρὶς δύναμη δημιουργίας.

‘Η διατύπωση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀντίληψης σὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἰσχυρὰ ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς ἐποχῆς ἰδιαίτερο ἱστορικό ἐνδιαφέρον. ‘Υστερα ἀπὸ ἐλάχιστα χρόνια, με τὴν κατάκτηση τῆς ‘Ασίας, δόθηκε ἡ μοναδικὴ ἱστορικὴ εὐκαιρία νὰ δοκιμασθεῖ σὴν πράξη, και μάλιστα νὰ προβληθεῖ σὴν πραγματικότητα τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ἡ ἀλήθεια ὅση πραγματικά ἐνυπάρχει σὴν πολιτικὴ αὐτὴ ἀντίληψη, εἶτε ἐξ ἄλλου ἡ πρακτικὴ ἀνεπαρκεία και οἱ ἄφρονες ἐλλείψεις τῆς. ‘Ετσι, τὸ ἱστορικό ἐνδιαφέρον τῆς γίνεται βέβαια ἀκόμη πῶ ὀδυσιαστικό· ἡ ἐμπειρία τῆς πρῶτασης και τῆς δημιουργίας τῆς παίρνει, ὅπως εἶναι φυσικό, και πολιτικό ἐνδιαφέρον. ‘Οσο και ἂν βαθύτατα ἄλλᾶζον στὲς ἀνάγχεις και στὲς δυνάμεις τους οἱ ἐποχῆς τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, ὑπάρχει ὅμως και κάτι, που μένει κρίσιμα ἀναλλοίωτο σὴν πολιτικὴ ἱστορία ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

*

‘Ενα γράμμα.

‘Αγαπητὰ «Προῦλαια»,

Στὸ τεύχος σας 3-4, ὁ κ. Δεσποτόπουλος ἐδημοσίευσε μιά κριτικὴ τού βιβλίου μου «‘Η Παροῦσία τού ‘Ανθρώπου». ‘Η έκταση ἦδη τῆς κριτικῆς αὐτῆς δείχνει ὅτι ὁ κ. Δεσποτόπουλος πρῶσεξε και ἔκρινε τὸ βιβλίο μου κατὰ τρόπο ἀσυνείθητο για τὲς σπῆλες ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ. Τούτο ὅμως ἀκριβῶς με ὑποχρῶνει ν’ ἀναπτῶσω ὀρισμένα σημεία τῆς σκέψης μου, που ἡ κριτικὴ, νομίζω, δὲν τὰ ἐρμηνεύει πιστά.

‘Ο κ. Δεσποτόπουλος ὑποστηρίζει πῶς ἐγὼ ἀνοῦμαι φιλοσοφικά τὴ γνώση· τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἔτσι. Τὴν ἀποψὴ μου για τὴ σχέση τῆς

γνώσης με τὸ ἀπόλυτο, τὴν ἐξέθεσα σὴν προηγούμενη μελέτη μου «Συμβολὴ σὲ μιά φιλοσοφία τῆς διαφωσῆς». Δὲν ξέρω ἂν ὁ κ. Δεσποτόπουλος διάβασε προσεχτικά τὴ μελέτη μου τούτῃ. ‘Εκεἶ διατυπῶν τὴν ἀποψη πῶς ἡ συνείδηση σὰ γνώση, ἐφόσο ζητᾷ τὴ σχέση με τὸ ἀπόλυτο, δὲ μπορεί νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴ θέση $A = A$, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δηλαδὴ τῆς ταυτότητας. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ὀση τῆς γνώσης εἶναι ἡ θέση $A = A$, ἡ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας. Και διαφωνῶ ῥιζικά σὲ τούτο τὸ σημείο με τὸ φιλοσοφο που ἔφερε με ἀπαράμιλλη συνέπεια

στοχασμού στο άπροχώρητο την ιδεοκρατία του Φίχτε και του Χέγκελ' έννοώ το σύγχρονο Ιταλό φιλόσοφο Τζεντίλε. «Υποστηρίζει ο Τζεντίλε στη Λογική του (αναφέρομαι στο έργο του: «Sistema di Logica come Teoria del Conoscere»), πως θέτοντας η γνώση το $A = A$, θέτει συνάμα την άρχη της μη αντίφασης, το A που δεν είναι $-A$. Το γιατί δεν το παραδέχομαι τούτο, έξηγώ στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης μου «Συμβολή σε μία φιλοσοφία της ύπαρξης».

Όμως η παραδοχή για τη γνώση της άρχης της ταυτότητας, κι' όταν την άρχη τούτη δεν ακολουθεί η άρχη της μη αντίφασης, δε σημαίνει άρνηση φιλοσοφική της γνώσης. Για μένα, η γνώση έχει νόημα για τη σχέση μου με τη φύση, με τον «έξω κόσμο». Για τη σχέση μου μ' εκείνο το μη-έγώ, που δε μπορεί να γίνει ένα με τον εαυτό μου, και που γι' αυτό το λόγο δε μπορώ να πιστέψω σ' αυτό. Σε τούτο το μη-έγώ (πέστε το «έξω κόσμο», πέστε το φύση) έφρομύζεται το $A = A$. Οι φυσικές επισημές βασίζονται σήμερα φιλοσοφικά μόνο στην άρχη της ταυτότητας, και αυτή η άρχη είναι κτήμα της γνώσης. Όταν ο κ . Σαραντάουλος λέει «... ό τι λοιπόν εκφράζεται κάθε φορά, με το λόγο προπάντων, είναι πάντοτε και όπωδδήποτε γνώση, γνώση μάλιστα και στους άλλους διά μέσου της έκφρασης προσिति, μήτε συμφωνεί, μήτε διαφωνεί μαζί μου' έγώ θέτω το πρόβλημα της σχέσης μου με το άπόλυτο, και ύστερα σκεπτομαι τι είναι γνώση (χωρίς να λησμονώ ν' αναφέρομαι στο άπόλυτο) για τον κ . Σαραντάουλο, γνώση είναι ο κύριος τρόπος της άναμεταξύ μας έπικοινωνίας».

Επειτα, ο κ . Σαραντάουλος ξεφαινάεται όταν βλέπει πως, ως ποίμε, γερμίζω την ιστορία με την άναγκη της σχέσης άτουο-άνθρωπος, και γράφει: «... ένας τέτοιος ισχυρισμός είναι άναρεση της ούσίας της ιστορίας, γιατί στοιχειο ούσιαστικό της ιστορίας είναι για πάντα και το στοιχείο της τύχης...» Δεν έχω τίποτ' άλλο ν' απαντήσω παρά τούτο: πως από τη στιγμή που συλλογίζομαστε πως και η τύχη δημιουργεί την πραγματικότητα, όχι μονάχα κάνουμε να φιλοσοφούμε, αλλά μήτε έπιστιμη κάνουμε πιά' ό,τι γνωρίζουμε, άφαιρείται άυτόνητα από την ύψη και ύφίσταται μία ιστορία, που μήτε την πιστεύουμε, μήτε τη γνωρίζουμε;

Για όσα γράφο πάνω στην πίστη, ο κ . Σαραντάουλος λέει συμπερασματικά πως η προσπάθειά μου «... δε φέρνει τίποτε το άναρεπτικό και άποφασιστικό για τη συνειδημένη στη φιλοσοφία έρμηνεία της πίστης». Πού είναι τούτη η «συνειδημένη έρμηνεία»; Έννοει ο κ . Σαραντάουλος την έρμηνεία ενός Πασκαλ, ενός Κίρχεργκεν, ή (για να κατεβούμε χαμηλότερα, και ν' αναφερόμε και την περίπτωση μιάς πίστης που δε στρέφεται μήτε στο Θεό μήτε στον «Άνθρωπο) ενός Γιάσπερς; Δεν ξέρω πολλούς φιλοσόφους που να στοχάζστηκαν μ' έπιμονη και γόνιμα το πρόβλημα της πίστης. Όσο για μένα, από το γεγονός εκείνης της δικής μου ζωής, που, προτού πιστέψω, δεν τα συλλογίζομαι μήτε σε

φυσική, μήτε σάν άτομική ζωή, αλλά μονάχα σε δική μου ζωή, φτάνω στην πίστη. Το γεγονός της δικής μου ζωής είναι ή άφετηρία του στοχασμού μου. Γι' αυτό στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης μου «Συμβολή κτλ.» γράφο: «... Η ζωή του ανθρώπου ύποκει μία πίστη σάν άναγκαία προϋπόθεση δυνατής συνολικής προγυμναστικής ή και απλώς αυτάρχειας...» Σε προσέξει ο κ . Σαραντάουλος να μη φτάσει ασετικά με την πίστη εκεί όπου έφτασε ο Κρότσσε, που κάπου στο βιβλίο του «Άποσπάσματα ήθικής» άποκαλεί την πίστη risultato di pensiero, άποτέλεσμα σκέψης.

Άν είχε θυμηθεί ο κ . Σαραντάουλος: το χωρίο όπου γράφο πως «... ή σχέση άτιμο-άνθρωπος είναι το θέμα φιλοσοφίας», δε θα άπορούσε διαβάζοντας τα λόγια μου τούτα: «Κεينو που όλοι οι λαοί της γής ένδόμυχα ζητούν, είναι μία και μόνη θρησκεία κτλ.» Για όποιον συνολικός φιλοσοφικός σκοπός είναι, το άτιμο να πιστέψει στον άνθρωπο, είναι φανερό πως ίδιος συνολικός φιλοσοφικός σκοπός δά του γίνεται, και ό λαός να πιστέψει στην ανθρωπότητα. Φτάνει να δούμε πως από μία άποψη φιλοσοφική (όχι, έννοείται, από την άποψη όποιας σημειολογικής, κοινωνιολογικής), ό όρος «άτιμο» ταυτίζεται με τον όρο «λαός». Μονάχα πως με κάποια ιδιαίτερη περισκεψη θ' αντιμετώπισω το πρόβλημα ενός λαού, με μία περισκεψη που ό μωσα και τώση δεν έχω όταν αντιμετώπιζω το πρόβλημα ενός άτόμου, γιατί είναι τόσο δύσκολο ό φιλόσοφος να ύποτάξει, να κατανοήσει με άκριβεια τη ζωή ενός λαού...

Τέλος, ο κ . Σαραντάουλος με κατηγορεί πως ζήτησα στο βιβλίο μου να σβύσω τη μεγάλη έλληνική φιλοσοφική παράδοση, κι' έννοει την προχριστιανική. Όφειλω να δηλώσω άπεριφραστα πως δεν είχα μία τέτ ια πρόθεση. Άναφερόμαι βέβαια, και ύποστασιακά και ιστορικά, στο Χριστιανισμό, στο πρ οσωπο του Χριστού, για ό να είμαι άκριβέστερος' ό στοχασμός μου, όταν εγκαταλείπει τη δική μου ζωή, και ζητά μιά άρχη που άμφισβήτηση νικά το θάνατο, ανακαλύπτει μονάχα το πρόσωπο του Χριστού' τούτο δε σημαίνει όμως πως άρνόυμαι την άρχαία έλληνική φιλοσοφία. Μονάχα, που τη συμβολή της στον πολιτισμό της οικουμένης θα την έκτιμήσω άπ' τη σχέση της με το Χριστιανισμό, και όχι άπ' τη σχέση της με το λεγόμενο σημερινό ευρωπαϊκό πολιτισμό. Όταν καταδικάζει κανείς σήμερα το λεγόμενο πολιτισμό της Δύσης, γιατί παρερμήνευσε την άλήθεια του Χριστού, δεν είναι κατ' άρχην άδικος, γιατί μπορεί να βρει έπιχειρήματα προς ύποστήξη της θέσης του' άδικος όμως, και άνόητος, θα ήταν πασιφανώς εκείνος που θα έφερον' την ίδια κατηγορία ένάντια στους άρχαίους «Έλληνες!» Με άλλο κριτήριο μπορούμε και πρέπει να κρίνουμε ό,τι γίνηκε πρώτα άπ' την ένσάρκωση του Χριστού, με άλλο ό,τι γίνηκε ύστερα.

Δεν θ' άπαντήσω σε άλλα σημεία της κριτικής του κ . Σαραντάουλου, γιατί σκοπός μου έδώ είναι μονάχα να διασαφηνίσω τη σχέση μου,

ως πώ, στην πηγή της. Άν ή κριτική του κ . Σαραντάουλου και ή άπάντησή μου βοηθήσουν να κατανοήσει ό άναγνώστης την άλληλεξάρτηση προβλημάτων, που στους περισσότερους δείχνονται γρονθοκοπούμενα άνάμεσά τους, όπως είναι το πρόβλημα της σχέσης πίστης και γνώσης με το άλλο της νεοελληνικής πολιτείας, τότε τα λόγια μας δεν πήγανε χαμένα.

Με τιμή,

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΑΡΑΝΤΑΟΥΣ

**

Στην έπιστολή του κ . Σαραντάου, ό κ . Σαραντάουλος άπαντά τα έξής:

«Ο κ . Σαραντάου, άντι ν' αντιμετώπισει το κεντρικό συμπέρασμα της κριτικής μου και τις παρατηρήσεις μου που άμεσα και έμπράγματα το στριβίζουν, κατορθώνει να προσδεθεί σε όρισμένα ειδικά ζητήματα, που με τόση εύθιξία τα συζητεί και που όμως, όσο σημαντικά φιλοσοφικά πρόβλημα και άν είναι κατ' έαυτά, οιαδήποτε αντιμετώπιση τους, έξ αιτίας άκριβώς της φύσης τους, δε θα μπορούσε ποτέ να στηρίξει άμφισβήτηση των συμπερασμάτων μου για την κύρια πρόθεση της μελέτης του. Η κριτική δηλαδή για τη μη τελεσφόρηση της κεντρικής επιδίωξης του κ . Σαραντάου, στηρίχθηκε σε άπλή βήμα προς βήμα παρακολούθηση των έπάλθλων θεωριών της μελέτης του, που αυτές οι ίδιες κατά λογική άνάγκη οδηγούν τελικά σε άδιέξοδο».

Την κρίσιμη αυτή άδυναμία της μελέτης δεν έχουν τη δύναμη να την άναρεσουν οιαδήποτε άμφισβητήσεις και άντιλήψεις μου για τη σχέση γνώσης και πίστης, για τη φιλοσοφική έρμηνεία της ιστορίας, είτε για την έρμηνεία των πολιτικών άναζητήσεων του καιρού μας.

Άφού όμως τα ειδικά αυτά θέματα μās τα προβάλλει και πάλι ό κ . Σαραντάου, και μάλιστα με τον ισχυρισμό, ότι παρερμήνευσα τις γνώσεις άπ' αυτά άντιλήψεις του, ως δοίμε συγκεκριμένα, άν και που ύπάρχουν πραγματικές παρερμηνείες.

Στο πρώτο ζήτημα, στην παλιλά για του για τη γνώση, ή μόνη πραγματική παρερμηνεία είναι των εκφράσεων της κριτικής μου από τον κ . Σαραντάου. Άλλωστε, χωρίς αυτή την παρερμηνεία, δεν θα χρησιμοποιούσε, για να άντικρούσει τις παρατηρήσεις μου, τέτοιες ειδικά σκέψεις, που άκριβώς άλλη μιά φορά τις στριβίζουν και τις έπικυρώνουν. Όταν δηλαδή έγραφα «ύποτιμητική πολεμική και φιλοσοφική άρνηση τη: γνώσης», είχα ύπ' όψη μου βέβαια και της πρώτης του μελέτης τις άναπτύξεις, και έννουσά ειδικότερα ή θεωρία, που και τώρα ρητά την εκφράζω, ότι δήθεν έξαντλείται ή γνώση στις φυσικές έπιστιμες, και με την εφαρμογή άπλως του νόμου της ταυτότητας. Τούτο όμως άκριβώς είναι ή ύποτίμηση της γνώσης και ή φιλοσοφική της άρνηση, ή άρνηση δηλαδή της φιλοσοφικής γνώσης, της φιλοσοφικής άγνω-

σίας. Τη γνώση αυτή άλλωστε ρητά προσπαθεί ό κ . Σαραντάου να την κηρύξει άδύνατη και να την ύποκαταστήσει με την πίστη.

Τώρα, αυτά που άναπτύσσει ειδικότερα «για τη θέση $A=A$ » σάν όριο άναπέροβλο, όπως και για την Φύση σά χώρο έξαντλητικό, στη γνωστική λειτουργία της συνειδήσης, και μάλιστα άκριβώς κατά τη σχέση της προς το άπόλυτο, όλα αυτά κατ' έξοχην βέβαια από την ιστορία της φιλοσοφίας δεν θα μπορούσαν ποτέ να δικαιωθούν, όπως το επιδιώκει και το ύποστηρίζει ό κ . Σαραντάου.

Δεν χρειάζεται όμως λεπτομερειακή συζήτηση. Άλλωστε, σε κάθε στιγμή της, ή άληθινή φιλοσοφία, και ειδικά βέβαια ή ιδεαλιστική φιλοσοφία, διαφαιδ-ι τη νοητική στενότητα που της καταλογίζει ό κ . Σαραντάου. Το παράδειγμα του Gentile τίποτα δεν άποφασίζει, και άν τυχόν δεν χρησιμοποιήθηκε με άνακριβεία. Τον ισχυρισμό του κ . Σαραντάου για την περιορισμένη άποστολή της γνώσης τον διαφαιδει ολοκληρη ή κριτική φιλοσοφία, ολοκληρη άόμην ή γνωσιοθεωρία του έπώνυμου φιλόσοφου του ιδεαλισμού. Άς θυμηθούμε άπλως τον όρισμό της διαλεκτικής στο «Θεαίτητο» (189ε). Μήπως και εκεί άρα γε, κατά τον άλουστειτικό ισχυρισμό του κ . Σαραντάου, «ή θέση της γνώσης είναι ή θέση $A=A$ », και έξ άλλου η γνώση δεν «έχει νόημα» παρά μόνο στη σχέση «με τη Φύση»; «Όσο για τη σημασία και τη δυνατότητα της από τον έαυτο του, κατά οιοδήποτε τρόπο έκινιήματος ή και σύναψης σχέσεων με το άπόλυτο, προήγησης είτε ύπεράσσης της λειτουργίας της γνώσης, και προήγησης συγκεκριμένα άπέναντί της της θέσης όποιων προβλημάτων, για τη σημασία και τη δυνατότητα των ιδιότυπων και βέβαια δογματικών αυτών άντιλήψεων δεν νομίζω να χρειάζεται να προσθέσω ό,τιδήποτε στις άναρτίσεις παρατηρήσεις της κριτικής μου».

Επειτα, άμφισβητεί τις κρίσεις μου για τον άντιστορικό τρόπο που διανοείται την ιστορία. Δεν έχω παρά να τονίσω πιδ ρητά, ότι οι σκέψεις του για την ιστορία, και μάλιστα κατ' έξοχην αυτές που προσθέτει τώρα, άποτελούν «μετάβασιν εις άλλο γένος». Ένώ δηλαδή ή παρατήρησή του ισχύει, όταν δεοντολογικά άντικρούει την ιστορία, διαφαιδεται βέβαια εύθως, μόλις ή όρθή αυτή δεοντολογική κρίση — το περιεχόμενο της δηλαδή — έμφανισθεί και σάν, άτεγκτη μάλιστα, όντολογική διαπίστωση. Είναι άναμφίβολα όρθό, ότι πρέπει στην ιστορία το «άτιμο» να τείνει προς το ιδανικό του «άνθρωπου», κατά τις ειδικές εκφράσεις του κ . Σαραντάου, πρέπει δηλαδή όλα τα πρόσωπα της ιστορίας να τείνουν στην ιδανική πλήρωση της ζωής τους. Άλλά πως μπορούμε να βεβαιώσουμε, ότι αυτό που πρέπει να γίνεται, γίνεται κιόλα, άναγκαία μάλιστα, στην ιστορία; Πως το άπλως λέω' θα το όνομάσουμε άδιστακτα άνάγκη;

Η ιστορία στην ούσία της είναι έλευθερία' και ή πορεία της έλευθερίας είναι από τη φύση της άνεξάντηλη. Στη ζωή μας, στην ιστορία,

στον αδιάκοπο αγώνα μας προς την ελευθερία, πάντοτε ανάγκαθα θά ύπολείπεται και κάποιο όριο, πού δέν έφθασε να τό καλύτερι ή συνειδητή μας δημιουργία. Τοúτο είναι τό άρνητικό, τό νεκρό στοιχείο τής ιστορίας, ή τύχη. Και είναι αυτό άκριβώς ή μοιραία άνελευθερία τής ζωής μας, ή τρογική ούσία τής ιστορίας. Ούτε καταλύεται, ούτε συγκυλύπεται με τους έξορκισμούς μάλιστα, ότι, όταν τό όμολογήσαμε, φεύγουμε δήθεν από τή φιλοσοφία.

Οι αιτιάσεις του τώρα, ότι του άμφισβήτησα τήν ιδιότητα τής θεωρίας του για τήν πίστη, όφείλονται πάλι σε πολλαπλή παρανόηση των παρατηρήσεων και των εκφράσεών του. Δέν έγραφα συγκριτική έπισκόπηση των θεωριών για τήν πίστη, ώστε να είχα χρέος ειδικά να τονίσω όποια ιδιότητα κατέχει τυχόν ή διάνοηση τής πίστης από τον κ. Σαραντάρη. Άλλοστε, τή σημασία πού έχει, για τήν όλική πνευματική στάση του, ή δύναμη τής πίστης του στο ιδανικό του ανθρώπου, κατ' έξοχήν φρόντισα να τήν έξάρω και να τήν εξηγήσω. Μιλώντας όμως ειδικά για τήν προσπάθεια να έκτοπισθαι στο φιλοσοφικό επίπεδο ή λειτουργία τής γνώσης και ν' αντικατασταθαι από τήν παρουσία τής πίστης, για τό ζήτημα τούτο ειδικά ύποστή-

ριξα, ότι και ή θεωρία του κ. Σαραντάρη για τήν πίστη τίποτα τό άποφασιστικό και τό άνατρεπτικό δέν καθορθεύει να επιφέρει στη συνειδησιμένη επίδραση — και έρμηνεία βέβαια τής επίδρασης — πού ή πίστη μπορεί να έχει επάνω στη γνώση. Η γνωσιτική ένέργεια δηλαδή παραμένει πάντοτε άνεκόπτιση είτε από τήν πίστη είτε από όποια άλλη δύναμη, σάν ή προϋπόθεση και ή κατ' έξοχήν ένέργεια του φιλοσοφείν.

Οι άλλες λεπτομερειακές συζητήσεις του δέν χρειάζονται άπάντηση ειδική. Στην κριτική μου άλλωστε προκαταβολικά άντικρούονται κατά τρόπο όριστικό. Η άπόπειρά του μάλιστα να έρμηνεύει και ν' άντιμετωπίζει τά πολιτικά προβλήματα με τήν άβασάνιστη μεταφορά τής σκέψης του από τό άτομο στο λαό, είναι τό πιο άτυχο σημείο τής έπιστολής του. Άντίστροφα, θετική σημασία έχει ή επανόρθωση τής αδιαλλαξίας είτε άπλως τής αδιαφορίας του προς τήν ελληνική παράδοση. Στη μελέτη του όμως άναστισθήτα ύπήρχε και παράλειψη αλλά και άρνηση του ελληνικού στοιχείου. Γράφει εκεί, «όποιος παραδέχεται τήν αλήθεια του Χριστού, δέν μπορεί να παραδέχεται άλλην αλήθεια» (σελ. 35). Και βέβαια όλόκληρη ή μελέτη του όχι μόνο παραδέχεται, αλλά και κηρύττει τήν αλήθεια του Χριστού.

ΟΙ ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Τά « Προούλαια », σε ειδική τακτική στήλη, θά αναγγέλλουν βιβλιογραφικώς τά βιβλία και τά περιοδικά πού τους στέλνονται.

Γ. Θ. Βαφοπούλου: « Προσφορά ». Ποιήματα. Θεσσαλονίκη, 1938. Σελ. 32. Δρ. 20.
'Αγγέλου Κασιγόνη: « Αίσθηματικότητα ». Έκδοση « Έρμηνευας » 'Αγγέλου Κασιγόνη. 'Αλεξάνδρεια, 'Ιούnius 1938. Σελ. 24.

Πάνου Κοράλη: « Τό δρώμα τής Πομπηίας ». Δράμα σε τέσσερις πράξεις και εικόνες δεκατέσσερις, κατά τό έργο του Έδ. Μάλγουουο Λύττον « Οι τελευταίες ήμέρες τής Πομπηίας ». Θεατρική Βιβλιοθήκη Γκοβόστη. Σελ. 148. Δρ. 30.

Πάνου Κοράλη: « Είρήνη ». Συμβολικό δράμα με πρόλογο, τρεις πράξεις και επίλογο. Βιβλιοπωλείο Γκοβόστη. Σελ. 84. Δρ. 30.

Γ. Κοτζιούλα: « Η δεύτερη ζωή ». Ποιήματα. 'Αθήνα 1938. Σελ. 64. Δρ. 25.

'Ιωάννας Μαλανδρινού: « Στο δρόμο του ήλιου ». Πρόζες. Έκδοση « Κύκλου » 'Αθήνα, 1937. Σελ. 96.

Δημ. Μπίτσιου: « Αίγυπτος και Έγγυς Άνατολή ». 'Αθήνα, 1938. Σελ. 76.

Θαλή Ρηγορίδη: « Οι ώρες τής συλογής » (β' έκδοση). Έκδόσεις Ροδάκη. 'Αθήνα, 1938. Σελ. 32.

Γιάννη Γ. Σφακιανάκη: « Ο μύθος των σταγόνων. Ad libitum ». Ποίημα. 'Αθήνα 1938. Σελ. 48.

Κωνσταντίνου Τσάτσου: « Η Κοινωνική Φιλοσοφία των Άρχαίων Έλλήνων ». Πανεπιστημιακές παραδόσεις. Τεύχος Α'. Σελ. 168. Δρ. 100.

'Υπουργείου Γεωργίας: « Γεωργικόν Δελτίον ». Περίοδος Β'. Τεύχος Α' και τεύχος Β'. Έν 'Αθήναις, εκ του Έθνικου Τυπογραφείου, 1938. Σελ. 152 και 118.

'Ανδρέα Χόρβατ: 'Υφηγητό τής νεοελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο τής Βουδαπέστης: « Ο φιλελληνισμός του Βύρωνος και ή Ούγγαρία ». Έκδοση « Έρμηνευας » 'Αγγέλου Κασιγόνη. 'Αλεξάνδρεια. Μάιος 1938. Σελ. 24.